

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 5 (159) сентябрь-октябрь 2011 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригигуле эмда жаш тѳлю бла ишлени министерствосу,
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѳломню редактору)
Ѳлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумақулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2011

ЗУМАКЪ УЛЛАНЫ Танзиля

***

Санадым мен сени озгъан кюнюме,
Жолда тюбеген къонакъбай юйюме, -
Энди ёмюрде мен ары къайтмазлыкъ,
Манга керти, ётюрюк да айтмазлыкъ.

Ушатдым сени киши журтуна, -
Бош, анстан жылытхан жылы отунда.
Санадым мен сени кенгде къабыргъа, -
Бош бир-бирде тюшген эсге алыргъа.
Алай жашау манга берди башха дерс:
«Ажаша айланмай, жый, - деди ол, - эс,
Кеси юйюнг сунуп, башха эшик ача,
Кеси юйюнг бола ташадан-таша».
Сен къарамынг бла айтдынг манга:
«Журтунг да, юйюнг да менме, - деп, - санга».
Ийнандым мен да юйюм сен болгъаннга,
Дунияда мен жангыз, юйсюз къалгъаннга.
Сен къонакъланы юйюнгден чачалмай,
Мен да юйюмю эшигин ачалмай,
Бу дуняда биз юйсюз, кюнсюз къалдыкъ.
Къонакъладан а, айт, не ыспас алдыкъ?
Бирини кёлуне жеталдыкъмы да?
Аланы насыплы эталдыкъмы да?

***

О, не сабийликге кете эдим мен!
Муратымда кёкге жете эдим мен.
Жюрек халаллыкъдан толуп турса да,
Ийменчекликден бетим къызарса да,
Ташладан къаты сунаем кесими.
Таулача, сунаем ёхтемлей турлукъ,
Табылмаз сунаем мен акъыл бурлукъ,
Мени жюрегими жумушталлыкъ,
«Ышанама санга», - деп, мен айталлыкъ.
О, не бек сабийлик бар эди менде!
Не болду ёхтемлик, сени кёргенде?

Ышандым санга гитче кягъанакълай,
 Чалгъыгъа ышаннган таза кырдыклай,
 Салтагъа ышаннган огъурлу ташлай,
 Балтагъа ышаннган отун агъачлай.
 Болмам аладан насыплы, къарыулу,
 Аладан акъыллы не уа жараулу,
 Андан ачыйма, балтадан - агъашча.
 Андан ачыйма – салта тюйген ташча.

ЖАШЛЫГЪЫМЫ ЖОЙМА СЕН!

Мен сени излемейме,
 Мен сени сакъламайма.
 Инбашынга къолуму
 Кече арада салмайма.

Ол, къаялада жыйып,
 Келтирир да гюллени,
 Жашлыгъыма тап-таза
 Берир насып кюнлени –

Сен къарт - кёп затла билген!
 Не бар сен сынамагъан?
 Мен - жаш, жангы танг кибик,
 Алданып жилямагъан.

Бир адамгъа бермеген,
 Бир адам да кёрмеген. . .
 Мен анга ийнанама:
 Бир таза жан – мен суйген!

Кет, къараууз жел кибик,
 Ойларымы ойма сен!
 Къартлыкъ къанаты бла
 Жашлыгъымы жойма сен!

Къайгъыларымы чачып,
 Жарытыр арбазымы.
 Сен бурма къара къышша
 Мени насып жазымы.

Мен сакълагъан - жаш жарыкъ,
 Этер насып ушакъла,
 Ол тизерге айтханды
 Жулдузладан минчакъла.

Чыкъма, чыкъма жолума,
 Чал къартлыкъ чыкъгъан кибик!
 Жолугъургъа къоркъама,
 Ажалдан къоркъгъан кибик.

БОШ ТАБЫНМА СЕН МАНГА

1

Сен а тобукъланып мени аллымда,
 Аллаххача, манга алай табына.
 Кёзлерингде къаллай отла жаналла!
 Бирде аллай жилямукъла агъалла.
 Сен айтаса: «Ариулукъну мёлеги,
 Ичим бла барса Басхан череги,
 Талаялмаз суймеклигими мени.
 Эри манга, этип къойгъунчу тели.
 Бу дунияда мен чыгъалмаз бийиклик

Сенсе, жаным, этме быллай кийиклик.
Урушлада жау окъладан къутулуп,
Тыш жерледе къалмай жерге жутулуп,
Сени ючюн келдимми бу жерлеге,
Бир абына, бир а чыгъа тёрлеге,
Сени суююп быллай насып сынаргъа,
Жууап тапмай татлы, ачы жиляргъа?»

2

Тур сен ёрге! Билеме мен аланы.
Кюлдюрме сен ариу жашил таланы.
Ол сёзлени ненчалагъа сен айтдынг?
Уугъа чыгып, къачан къуру сен къайтдынг?!
Мен билмесем, кюерем эригенден.
Мен кюлеме сени асыры билгенден.
Айтчы сен бир, сени къышынг жазмыды?
Жюреклени тонагъанынг азмыды?
Ненча жыйдынг сабанымы тирлигин,
Киши билмей къолларынгы кирлигин?
Бош кюрешме кёзбау сёзле эшерге,
Къарыу тапмай сен фахмуму кечерге.
Сен тонайса, тёлемейин хақымы,
Мюлкюнг сунуп Аллах берген фахмуму.
Сыфатыма, кёз-къашыма сукълана,
Эки эрниме бош къарайса, жутлана.
Тур сен артха, кет сен мени къатымдан,
Жыр да такъма ахыр мени атымдан.
Такъгъанынгы башхалагъа сен ата.
Сен билесе ётюрюкню жарата.
Тона энтта, оюмларымы тона!
Тёзерме мен, турсам да кюе, жана.
Алай тиймем, жийиргенмей, эринге,
Сау дунияны мюлкюн манга бергеннге.
Эринлерим мени алай тазалла,
Къолларым да керти сёзле жазалла.

***

Юйде да - сууукъ, тышында да - сууукъ,
Мен сууукъ къоркъууда сени сакълайма.
Ах, кече да - сууукъ, тангнга да - жууукъ,
Да, сен къатымда жокъгъа сылтау мен
нек тапмайма?

О, сен а келмейсе, келмейди жукъу,
 Башыма уа мени не зат келмейди!
 Бирде сунама сен сау тыйюл окъун,
 Жюреке бир зат да шошлукъ бермейди.

Боран, жюрегиме къайгъы къуйгъанча,
 Терезеге, эшике къар къуяды.
 Терекле кыстау сермеше тургъанча,
 Терек бир терекни жерге жыгъады!

Мен да къайгъы сермешлеге киреме,
 Терекча, къайгъы жыгъылмай турады,
 Аз умутуму, чайкъалгъан кёпюрню
 Къутургъан суу кибик, талап барады.

Бек ахшы умутум жангыз да ма бу:
 Башханы къойнунда турамыса деп,
 Менде сыймеклик санга азмы болду?
 Башха юйню жаннет сунамыса деп.

Боран да тохтады, танг да жарыды,
 Ах, сен а келмединг, келмеди жукъу.
 Аз-маз жилтиреген иги умутум
 Сыннган тереклей болду бурху-чурху.

Умуту юзюлсюн сени жауунгу!
 Сен сау айлан ансы, турсам да бише,
 Ичимден эте кёлкъалды даууму,
 Къайда болсанг да, билир эдим кече.

***

О, бююн манга
 Бек кыйын, бек кыйын
 Сууукъ, буз болду
 Жылыннган юйюм.
 «Мёлексе» деучюге
 Ёлдю мёлеклигим.
 Жокъ энди
 Бир кишиге кереклигим,
 Ачыу жюрегими
 Тырнайды, ызлай,
 Мен къалгъан кибик
 Дунияда жангызлай.
 Къургъакъ отунча,
 Кетеме мен, кыйюп,

Манга къарамаз
 Энди адам, сыйюп.
 Кимге керек
 Бююн огъурлулугъум,
 Не асыу сёзюм,
 Не уа ариулугъум?
 Мен керек болмам
 Жерде кырдыклагъа,
 Кёкде жулдузлагъа
 Не зурнуклагъа.
 Алай, жыкъдырмай
 Кесими ачыугъа,
 Мен энтта жашайма
 Анга жарсыугъа.

Ёлорге кьоймай
Жашау суймеклигим,
Къыйын кюнде да
Жашау демеклигим.

***

Не айтырға келдинг мен тургунчуннга?
Сен сёзюнг бла жүрек жылытмадың.
Да санга барыуун ол тыйгынчыннга,
Мени алдаун а сен нек айтмадың?
Келдимми дейсе сени кутхарырга
Аллай осал, бек кьоркьуулу адамдан?!
Мен суймей эсем а терк кутулурға,
Тап алдау насыпны берген замандан!
Сёзден, кьарамдан да сен уялмайын,
Айт, кьуугун келгенча, кьалай келалдың?
Сен, терслигинги ичде тыялмайын,
Манга бу ачыну кьалай бералдың?
Суймеклик, кёп затлагға кёз жапдырып,
Мени тамаша насыплы этгенде,
Кёрмезге керек затха кёз ачдырып,
Нек жандыраса мени бу ёртенде?
Мени ачытып, сен болалдыңмы да,
Айтчы насыплы? Неда огьурлуракь?
Жалгъаннга, кёз ачып, мен да болмадым
Не ышаныусуз, не огьурсуз, кьургьакь.
Андан айтмайма аман санга, анга.
Айт, не файда энди айтханлыгыннга?
Насыпдан чыгып, кёз ача жалгъаннга,
Ачыйма, бир жукь да айтмай бир жаннга.
Сынамасын дейме сынамагъаннга,
Быллай ачылыкьны, кьарай акь тангнга.
Къыйынды бюгюн, о, къыйынды манга!
Аны ючюн тынчмы, тынчмыды санга?

СЕН АЛДАП КЪОЙГЪАН ТИШИРҮ

Ол ётгюр тиширыу, сен алдап кьойгъан,
Китапларымы кёп кьатлап ачады,
Ол, кьайда болсам да, табады мени,
Аякъларыма гюлле да чачады.
Излейди сёзле - манга жарарларын,
Кийимле излейди манга киерге.

Эр кишилени да бек ариуларын
 Ол, излеп, иеди мени тилерге.
 Сен манга тийишли туйюлсе дейди.
 Санга, тохтамай, аманны төгеди.
 Ол мени хар атламымы биледи,
 Хар бир сёзюмю базманда чегеди.
 Ол менден бир зат, бир зат кыызгъанмайды.
 Ол менден жангыз да бир зат тилейди:
 «Кюреш, - дейди, - сени сыйюуню тыяргъа».
 Тёзсем да ол затлагъа, ичимде жыйып,
 Эталмай турама анга хатерни,
 Мен сени сыйюуню кыоялмай тыйып,
 Кыуандырмай турама ол кыатынны.
 Сен аны атханча, мен сени атарны
 Тилейди ол менден, тилейди кюнден.
 Кече, жукъласам, бизни арабызда
 Кёзлери кырай жууургъан тубюнден.
 Агъалла бетиме жилиямукълары,
 Ийнеле болуп сары чач тюклери
 Тиедиле мени жалан этиме,
 Кыол тырнакълары жютюлюклери
 Тырнайдыла сакъ - жукъулу бетими.
 Сора уянама, ачып, кычырыя.
 Ангыламай, кырайса сен элгенип.
 Да ол заманда да ол а, суу кыюп,
 Санга кыарамымы этеди сууукъ.
 Аны кыара дертин мени кыарамым
 Сууукълугъу бла санга жетдиред.
 Мени уа - не хатам, мени - не хатам?
 Манга ол быллай жарсыула келтиред –
 Сен аны ийнакылай тургъан заманда,
 Мен, жукъ да билмей, сакылап туруууму,
 Сен, мени алдап, манга кыарагъанда,
 Мени санга кертичи болуууму. . .
 Башха кыоюнда ол кыатын уянад,
 Экибизни бирге туюшюнде кёрюп.
 Санга ачыуун ол эринден алад,
 Аны жарсытады ол, кёлю кенгип.
 Эри алдагъанча, кеси алдамай,
 Алданган эрине сёзле тиелле.
 Аны сен алдап, эрин а ол алдап –
 Ол гюняхла сизни кыайры иелле!
 Алай гюняхсызла неге кюелле?
 Аны эричала, не меничала
 Сизни кибиклени неге сюелле,
 «Кююгюз, - деп кыоймай, -
 сиз жалгъанчыла?!»

БИЙИКЛЕГЕ ЧЫДАЙДЫЛА БИЙИКЛЕ

1

Манга сейир тартынганда къарамла,
Кюн да манга артыкъ тийген заманда,
Уучу къушча, мени алай марадын,
Хар бир этген атламымы санадын.
Учуп жетдинг, чыбыуулчуча, бери,
Чырмауланы, желча, элте сен кери.
Жюрегими сен жашырын бийлединг,
Назмуму да бек төрюне ёрлединг.
Жашлыгъымы ууучладынг къолунга,
Кёзлерими жесир этдинг тангынга,
Шош жанымы урлап салдың жанынга,
Жан аурутмаз ие болуп сен анга.
Энди жанынг жаным бла болгъанда,
Къарамла да менден кенгде къалгъанда,
Айт, ким бла сен тангынгы атдырдың?
Алдау бла кимни эшигин жапдырдың?
Дагъы мени къарыуум жокъ хатагъа,
Жюрегимден сени юзюп атаргъа.
Атаргъа уа керек эди, о, керек,
Къуртлу алманы атхан кирик жаш терек.

2

О, сен манга къаллай къуллукъ этдирдинг,
Махтай, махтай, аш юйюнге ётдюрдюнг.
Сени сыйлай, ненча жырны ёлтюрдюм,
Ненча кюнню, ненча жылны ётдюрдюм!
Энди алагъа ким бичалыр багъаны?
Жашау сыйсыз жутуп кетди аланы.
Сен а, ишлемей манга алтын къаланы,
Къыйыныма бердинг жүрек жараны.
Ачытады, о, бурады жарам да,
Манга асыу табалмайды анам да.
Ёлмез ачыу - къыйынымы багъасы,
Ол азмыды, айтчы, адам баласы?
Мени жауум сеничагъа алдансын.

3

Сен а манга, о, тыш эдинг, тыш эдинг,
Жаз юйюмю сууукъ этер къыш эдинг.
Мен а, аны ангыламай, къарс къакъдым,
Къыш кюнюнде мен гюл болуп да чакъдым.

Юйюм сунуп, ачдым мен жүрегими.
 Санга этдим бек ахшы тилегими,
 Санга бердим тангларымы чууагын,
 Умутланы кѳууанчлысын, бек агын.
 Бердим санга кѳууанчын жастыгѳымы,
 Кѳызгъанмайын нюрюмю, жашлыгѳымы.
 Сени уа мен бир бек кѳарыулу сундум,
 Терс кюнюнгде терсликлеринги жулдум.
 Этмегенлей не бир кѳзбау, омакѳлыкѳ,
 Мен этгенде санга анча чомартлыкѳ,
 Жеталмады бузлатмазгѳа жылыуунг,
 Иги ишлени кечалыргѳа кѳарыуунг!
 Фахму керек затха багѳа бичерге,
 Фахмулуну фахмусун да кечерге.
 Кѳлюм мени не кѳадар барса жарый,
 Башладынг сен мутхузлана, ма арий.
 Мен а, сыйлай, тартдым сени бийикге,
 Кѳрюнюрча кѳрмезликге, кѳрлюкге.
 Артха туруп, кюнню санга тийдирдим,
 Махтай кетип, халкѳгѳа сени сюдюрдюм.
 Кѳыйынмеди насып жюкню ѳталгъан?
 Бийикледен жыгѳылмайын ѳталгъан?
 Бийиклеге чыдайдыла бийикле,
 Бийиклеге багѳа биче билликле.
 Айтчы, кѳайда ол бийикле, жарыкѳла?
 Кенг болдула санга билек боллукѳла.
 Мен а ѳнтта кѳууанырем ачыкѳдан,
 Сен чыгѳалсанг кесинг кирген балчыкѳдан.

ЖЮРЕГИМ КЪОРКЪАДЫ СЕН АЙТЫРЫКЪДАН

Айт, сени бир зат айтырынгмы келди?
 Эринлеринг неле шыбырдадыла?
 Огѳесе кѳзюм мени чарсмы кѳрдю?
 Кѳулакѳларыммы мени алдадыла?
 Айтма жангыз бир сѳз кѳарадан, акѳдан!
 Жюрегим кѳоркѳады сен айтырыкѳдан.

Тынгылауунга уа мен юйреннгенме.
 Да, сен сѳлеширге ашыкѳма, кѳызма,
 Ахшы мурадда ол болсун биргеме.
 Сен тынгылауунгу, тилейме, бузма.
 Айтма жангыз бир сѳз, кѳарадан, акѳдан!
 Жюрегим кѳоркѳады сен айтырыкѳдан.

Мен билмесем да сен не айтырынғы,
Бу тынгылауунгу ахшы сунама.
Ийнанмасам да кѳууандырырынга,
Тынгылауунг бла сакълап турама.
Айтма жангыз бир сѳз кѳарадан, акъдан!
Жюрегим кѳоркъады сен айтырыкъдан,
Сѳзюнг ачы тиерик кибик окъдан.

***

Бийик сѳзлеринг кѳайдадыла энди,
Ол сен сѳймеклик, кертичилик деген?
Бу кѳз жашланы кѳзюнгмю тѳгеди?
Башынгмыды, аягъыма ийилген?

Аууп аллымда, окъ тийген кѳушлай,
Сен кечми дейсе, кѳайда ѳхтемлик?!
Салта, уруп, кеси ууатхан ташдан
Ол тилеген кибик артда кечгинлик.

Мен да ачыйма, мен да ол ташчама.
Мени ачытхан, жиляма аллымда!
Сѳйсем - бийченгме, сѳйсем - санга кѳама,
Да сени жашауунг бюгюн кѳолумда!

Алай таш тѳююлме, кечерме санга,
Кѳулланып турмай ѳхтемлигиме.
Алгъыннгы насып келмесе да манга,
Кѳууанама мен кече билгениме.

Бу ачыуумда да кѳре биргеме
Сени, сени жаный, кесиме эрип,
Кечеме, кѳз жабып терсликлеринге,
Кечмезге кѳарыуум жетмезин билип,
Мен шукур эте кече билгениме.

***

Сѳююу ѳлюп, сѳюмегенлей сен турсанг,
Мен сѳйсем да кюнден сени кѳрюрге,
Менден эсе, башхагъа сен эс бурсанг,
Хыйсап этмем мен сенден ѳпкелерге.

Мен билеме, манга берир жылыуну,
Мени сѳюе, сен бермезсе башхагъа,

Тауусмайын мени суюер къарыуну,
Кёл салмазса бирле бла жашаргъа.

Алай салсанг, билirme мени санга
Сюймеклигим не жылыуум жетмеуюн.
Сууукъ кьойнунгда чыгъарымы тангнга,
Къолум, кёзюм да сени жарыкъ этмеуюн.

Манга сюймеклигинг ахыр ёлгенде,
Турма сен, бет этип, менден уялып.
Кетип къал, жаным, кетеринг келгенде,
Турмай жесирликге кесинги салып.

Мен а айыпларма ол кюн кесими,
Сен ышарсанг, менден кетип, бирлеге.
Ачый-ачый, жыярма мен эсими,
Кетме ансы къатын, къыз да жокъ жерге.

Кетме ансы тюш да, тюн да жокъ жерге,
Сюймей эсенг, кет сен, къарамай артха.
Алай, гебенекча, чапма кирирге,
Жылытырыкъ сунуп, кюйдюрю отха.

Сен мени къатымда, манга жууукъ кюн,
Мен санга тергеусюз, сансыз сууукъ кюн.
Ол кюн сан этмеем, сенсе деп къаршым:
Эсленмей эдиле кёзюнг не къашынг.
Ол кюн биз билмеген бир сейир насып
Кёз жумдураед, инбашладан басып,
Ол кюн эслемеем кетер жолунгу,
Не итинмеем тутаргъа къолунгу.
Ол тамаша кюн келмезми артха?
Къайтыу къайда озгъан, узайгъан затха!
Эшта, эшта, ол кюн бизге къайталмаз:
Бир жаугъан жауун жангыдан жауалмаз.
Энди, бюгюн менден сен узакъ болгъанда,
Ол кюннго насып да узакъда къалгъанда,
Бир сейир жарсыу, инбашларымдан басып,
Жолунга къаратад, кёзюмю ачып.
Эслеялмайма, кёзлерим чаре этип,
Асыры узакъдан санга кёзюм жетип,
Арада болсала да тау, жол, сууукъ,
Кёрюнесе манга ол кюнден жууукъ.

Ол кюн кьолунгу тутмадым жууукьдан.
Энди туталмам, асыры узакьдан.
Бюгюн сенсе манга кимден да ахшы,
Болмасанг да мени кьатымда, кьаршы.

СЕНИ КЁЗЛЕРИНГ

Сени кёзлеринг сейир кём-кёкдюле,
Чууакь кёкден - кёк, тазалла шаудандан.
Не бир бек насыплы этерикдили,
Не ёлтюрлюкдюле кьарамлары бла.
Сени кёзлеринг сейир кёк, таньулу,
Бирде уа ала жап-жашил болалла.
Бирде уа, болуп бир сейир, кьарьулу,
Боранны, кьарамны алларын тыялла.
Да бирде уа ала, кьарьусуз болуп,
Тыялмай, кёзден кёз жаш иелле.
Да бирде уа, ала, солуусуз болуп,
Билмейме, жашаудан не зат тилейле.
Сени кёзлеринг сейир кём-кёкдюле,
Чууакь кёкден - кёк, тазалла шаудандан.
Ала мени тели этерикдиле
Не ёлтюрлюкдюле кьарамларындан.
Не бир сейир насып келтирликдиле!

***

Мени атымы сен алай айтдынг,
Дунияда бир жан айтмагъан кибик,
Эндиге дери мен атсыз жашап,
Энди уа сен кесинг атагъан кибик.
Ол кюнден бери сени сакълайма,
Энтта агымы айтырыкъ сунуп,
Узакь жол бла кьонакьгъа кетип,
Энтта кесиме кьайтырыкъ сунуп.
Кьонакьда болмай, юйде эсенг да,
Тюйюл эсенг да сен кьайтып келлик,
Ол кюнча, атымы энтта да бир айт!
Танзийинг ёллоук, о, Танзийинг ёллоук!
Ариу кёзлеринг ёлюгюмю керлюк!

СЕНИ КЪАТЫНГДА

Сени кьатынгда болама кьагъанакь,
Бу дуниягъа жаппа-жангьдан туугъан.

Сени кьатынгда болама кьагъанакъ -
Ашауу, жашауу кьолунгда болгъан.

Сени кьатынгда болама кьагъанакъ,
Битеу дунягъа хыйсапсыз ышаргъан.
Сени кьатынгда болама кьагъанакъ –
Жаугъа, шуёхха да бирча ышанган.

Сени кьатынгда болама сабийчик,
Бек тартдырып, кьолгъа барыры келген.
Сени кьатынгда болама сабийчик –
Эркелетмесенг, жилярыгъы келген.

Санга ышанама, сабийчик кибик.
Да, суйсенг – эркелет, суйсенг а - жилят,
Сен суйсенг – юйлю эт, суйсенг а - кьонакъ,
Не – мен ийнанырча, айт да тур жомакъ,
Сен сёзлерин ариу жасап, омакъ,
Мен эс этмезча айтаса деп жомакъ.

Суу шууулдайды, ол жырлайды жырын,
Сен а сёлешмейсе, тынгылайса шощ.
Жел кырдыкга шыбырдайды акъырын,
Сен а, сёлешмей, манга кьарайса шощ.

Кёк сёлешеди жерге жауун бла,
Сен а тынгылайса, тынгылайла таула.
Сен не айтаса тынгылауунг бла?
Тынгылама, уруш, тырман эт, жаула!

Сен а тынгылайса бу таула кибик,
Таула уа тынгылайла кёп билгенден,
Сёлешуу бла муратлары ёллюк
Кибик, тынгылайла акъыл теренден.

О, тынгыла сен! Мен да тынгылайым,
Тынгылауунгу бузаргъа базынмам.
Тынгыла, мен сени сунуп турайым
Тауладан да тынгылауукъ акъылман.

ОЛ КЮН

Ол кюн а мен санга кёргюзталмадым
Бу нарт Минги тауну эки чал башын.

Ол кюн а мен санга саугъа эталмадым
Басхан суууму да бир жангыз ташын.
Ол кюн сен да манга гюлле бермединг,
Къаялада жыйып, манга саугъагъа.
Къалай эслемединг, къалай кёрмединг
Жюрегими ачханымы къаугъагъа?
Гара сууча, таза, ол кюн былайда
Жюрегимде тууа эди суймеклик.
Чууакъ кёкча, таза болуп былайда
Жюрегимде тууа эди суймеклик.
Андан а мен бир затчыкъ да билмеем.
Насыплыдан элемеем сени окбун.
Бир насыбым сен болгъанны кёрмеем,
Жарсыуум да сен болгъаннга алыкъын
Ийнанмайын турайыммы биразны,
Жилямукъну сен бергеннге ийнанмай,
Жиляйыммы, жиляйыммы биразны?
Сен башханы суйгенинге ийнанмай
Турайыммы, турайыммы биразны?

КЕРЕК ТЮЙЮЛДЮ МАНГА ЖАЗЫКЪСЫНЫРГЪА

Сени таза жюрегимден суйсем да,
Суймекликден жау чыракълай кюйсем да,

Сен суймезни таза, толу билсем да,
Керек туйюл манга жазыкъсыныргъа!

Сени сакълай, чачымы бозартсам да,
Жашлыгъымы кызгъанмай, азартсам да,

Сени ючюн жюрек ауруу тапсам да,
Керек туйюл манга жазыкъсыныргъа!

Суймесе да кёзюнг мени кёрюрге,
Жюрегинг да – жылы сёзюн берирге,

Аягъынг да тартдырмаса келирге,
Керек туйюл манга жазыкъсыныргъа!

Жазыкъсын сен, суйюуюм сууугъанда,
Жюрегим да санга салкъын болгъанда,

Ол кюн керек манга жазыкъсыныргъа!
Ары дери жазыкъсынма сен манга!

ЖАНЫМ - СЕНИ КЪОЛУНГДА

Кёз кьаратхан кызланы
Кёллерин нек кьалдырдынг?
Мени илишаннга салып,
Не суху от жандырдынг!

Ол мени ишим тьююл,
Насыплыма мен бюгюн!
Салсынла жюз, минг гюнях,
Ол мени ишим тьююл!

Кирип мен а ол отха,
Кюч салсам да, женгдирдим
Ёхтемликни мен кёкден
Гюняхлы жерге эндирдим.

Жашлыгьым, манга кьайтып, -
Насыпдан жилиятады,
Бизге келген кьууанчны
Сау дуниягьа айтады.

Бюгюн кеси кесиме
Тьююлме мен жууаплы,
Сени ариу сёзлеринг –
Эринлерингден татлы!

Да бу насып кёпгеми –
Такьыйкьагьа, кюннгеми?
Жарсыу а ёмюргеми?
Ол мени ишим тьююл!

Эсиртипми кьоялла
Ала, кючлю чагьырча,
Жандырыпмы кьоярла,
Мен кюл болуп кьалырча?

Жюрегимде той бара,
Сюймеклик кюню тийип!
Жаным – сени кьолунгда,
Кьалай кьоярса ийип?!

Чыгьарырламы кюннге,
Мен дунияны кёрюрча,
Ёлюр отму берирле,
Мен кьыйналып ёлюрча?

Иеме десенг а, ий!
Ол мени ишим тьююл!
Насыпсыз сау ёмюрден
Игиди бир насып кюн!

СУКЪЛАНЫР ЭДИМ АНГА**(Эр кишини жыры)**

Ёмюрде сукъланмадым
Адамгьа неда малгьа.
Энди, эсни тас эте,
Жан атама ажалгьа.
Сукъланама мен анга –
Санга ие болгьаннга.

Алай сёзюм не кесим
Бой салдыралмай санга,
Сукъланыр эдим анга –
Санга ие болгьаннга.

Жер байлыгьы, оноуу –
Бары манга берилсе,
Менден а ол насыплы –
Эки эрнинги иеси.
Сукъланама мен анга –
Санга ие болгьаннга.

Сау дунияны кызлары
Бары мени суйселе,
Ахшы эрле барысы
Аллымда баш ийселе,
Сукъланыр эдим анга –
Санга ие болгьаннга.

Мени хар айтхан сёзюм,
Бой салдырса заманнга,

Жер-жерледе мен болсам
Бек чеклени ачаллыкь,
Жерден палахны сыйпай,
Сенсиз кёкге учаллыкь,

Сукъланыр эдим анга –
Санга ие болгъаннга.

Атым дунягъа айтыла,
Ёмюрлюк махтау алсам,
Сени жүрегинге уа
Жол табалмайын къалсам,
Сукъланыр эдим анга –
Санга ие болгъаннга.

Кёкден мёлекле энип,
Жумуш этселе манга,
Иелик этер болсам

Жерге, кёкге, хар жаннга,
Сукъланыр эдим анга –
Санга ие болгъаннга.

Битеу дуня тиллеге
Тилим жараша билсе,
Ёлмей, жашап турурча,
Ёлюмсюзлюк берилсе,
Сени бла бир кюннге
Ол аны алыш десе,
Алышыр эдим анга –
Сени кёрлюк бир тангнга!

Жангыз такъыйкъагъа оюлду юйюм –
Жашар умутда мен ичине кирген,
Ёлдю хар муратым, жоюлду оюм –
Жюрегиме жылыу, жашау да берген.

Энди мен къалдыммы, ёрге сюелип,
Бу уллу дуняда жаппа-жангызлай?
Къызым, жашым да жапсармазла, келип,
Ачыу малтайды, жүрегими ызлай.

Жауун а жауады. Менде кёз жашла
Тюшелле жерге жауун бла бирге.
Мен и жауун тамычы эт да, ташла,
Жашау, хазырма мен жерге кирирге!

Бюгюн мен жерге да тюйюлме керек,
Ол эшитмейди мени тилегими.
Ачыу окълары этедиле элек –
Темирден тюйюл мени жүрегим.

Кёп затмы тилей болурма жашаудан:
Жауун тамычылай терк жутулургъа,
Энтта жашау берлик сынауларындан,
Тюбемегенлейин, тынч къутулургъа?

Угъай, угъай! Жашау, чамланма манга,
Мен бир кесекге кёлсюз болгъаныма.
Мени къара жерге жутдурма ансы,
Не къыйынлыкъны да къала аркъама!

Баям, мен асыры ахшы болгъанма
 Болургъа керекге, болмазлыкъгъа да.
 Кёл этмей, асыры кёп жилигъанма
 Эрир бузгъа, агъар чапыракъгъа да.

Ала уа тыярыкъ болурла бираз
 Ала бла бирге кюн, жел сынаргъа,
 О, мени тыярыкъ болурла бираз
 Энтта жилиргъа, энтта да жырларгъа.
 О, жашау, къарыу бер энтта чыдаргъа!

Чамланма, жашау, чамланма сен манга,
 Мен биразгъа чыдамсыз болгъаныма.
 Мени къара жерге жутдурма ансы,
 Не къыйынлыкъны да къала аркъама.

УЗАКЪДАН КЕЛГЕН ЖУУУКЪ МАКЪАМЛА

1

Мен кёзюнге кёрюнюп,
 Кёлюнг мудахланнганда,
 Кёз тууранга келирме
 Дунай жагъаларында,

Кёк жашнау жарытханлай,
 Кёзлеринги жарыта,
 Толмазлыкъ мурадхача,
 Сени кенгнге къарата.

Сен эсгерирсе анда
 Бизге къарагъанланы,
 Ол къадар халкъ ичинде
 Бизге эс бургъанланы,

Менме деген тишиле
 Ызынгдан болгъанларын,
 Менме деген кишиле
 Манга бел буугъанларын.

Сора, сайлап, бир бирге
 Бизни буюргъанларын,
 Экибизни бир бирге
 Тийишли суннганларын.

Тиширыула бары да
 Манга зарланнганларын,
 Эр кишиле бары да
 Санга чамланнганларын.

Эсге алырса анда
 Кечени чууакълыгъын,
 Сау дунияны ол кече
 Экибизге сакълыгъын.

Жулдузла да, кёз алмай,
 Бизге жарыгъанларын,
 Адам да, къанатлы да
 Бизге къарагъанларын.

Экибиз арабызда
 Сау къыралла болгъанлай,
 Биз бир бирден кенгликни,
 Бирге олтуруп тургъанлай.

Эринлеринг кёрлюкча
 Зауукъ кёрмегенлерин,
 Мени эринлериме
 Нечик термилгенлерин.

Насып келип тургъанда,
Биз насыпсыз болгъанны,
Бир тамаша жарсыуда
Биз тынгылап тургъанны.

Ол тынгылауда болду
Насып бизден къачыуу,
Эринлерибизни да
Бирге жетмез ачыуу.

Эки жууукъ жүрекни
Бирге итинген асыуу,
Къошулалмай, ёмюрге
Айырылыр жарсыуу.

Ол кече менми айтдым:
«Эрнинг тийсе, - хычыуун,
Айырылгъан заманда
Унуталмам татыуун.

Айырылыу а келир,
Жай ызындан къыш кибик,
Ол ачыу неге керек,
Дуния ачыу аз кибик»?

Мен эсинге тюшгенде,
Ол сёзлерими унут.
Манга шеклигинги да
Сен жүрегинген кёрут!

Анда арсарлыгъымы
Дунай сууна быргъа.
Къошма, къошма сен аны
Сюймеклик жүрек жыргъа.

Сынатмадым эсе да
Эринлени татыуун,
Мен да этдим Малкъарда
Айырылыу ачыуун.

Мен эсинге тюшгенде,
Эсгер, эсинги жыйып:
Ол кечебиз этеди
Айырылыугъа сыйыт.

*Суугъа жалан аягъын
Тийирип къалтырагъан
Кибикди, тау аязы,
Жетип, аз къатылгъанда...
Барды бир хур ауазы
Терекни къадарында...*

Поэтни сезимини толкъунлу долайында ёз жашауун, халкъыны жашауун, къыралны жашауун да бир ёзеге талпындырады:

*Жерими ташлары ачырла,
Терсликни огъундан жыгъылсам,
Жарылгъан ташладан учарла
Жумдурукъ маталлы жулдузла...*

Хар инсанны иши кенгкъанат къыралыбызны деу жетишимлеринде нёгер жулдузчады, ол инсанланы жанларыны жарыуларындан алынады сыйлылыгъыны кюн чырайы. Уллу Ата журтубузда хар кимни кесини гитче ата журтчугъу барды. Хар ким да, биринчиден, аны къалай сыйлы кёре биле эсе да, анга кёре сюерикди деу къыралын да. Гитчеде – уллу, уллуда – гитче – алай бирлиден жаратылгъанды Байсолтанланы Алим кибик батырланы жигитликлери:

*Таш тюшген жеринде къалгъанлай,
(Чапыракъныча элтмез ючюн жел),
Мен къаллыкъма санга къапланып,
Атамы аягъы басхан жер...*

Таулула Беш да Тау Элде жашап тургъандыла: Малкъар, Бызынгы, Холам, Чегем, Басхан. Холамдан къалгъан жерлерибизде бюгюнде да ёчюлмегенди от жылыу.

Малкъарда, Бызынгыда, Чегемде, Басханда уа бусагъатда да ныгъышлада кюнюшсакъал къартла олтурадыла. Холамдан а кёчгендиле. Алай ол бурунлада ата-бабалары жашагъан журтха барыргъа кюсейди поэтни жюреги. Анда табарыкъды ол ёз жанына ырахатлыкъ, берекетлик. Мен ангылагъаннга кёре, шайырны битеу чыгъармалары Холамы бюгюнлюкде да жашатадыла. Бирлик: адам бла халкъы, халкъыны санында да деу къыралы бла, къыралыны къанат тюбюнде жер жюзю бла, жерни юсюнде жашагъан къадарда уа Алам бла бу сезим жаратады поэтни жюрегинде «кюннге тартынган тизгинле». Бу фикир сыйындыралгъанды поэтни огъурлу къуачагъына халкъын, ёз къыралын, ёз жерин, ёз аламын «Минги Тау» поэмасында. Сур дунияны бюгюнню сыфаты кимни кёлон къыйнай эсе да (ол адам къайда да жашасын), биринчиден, аны жарасы жазыучуну тыхсытады. Узакъ Австралия болсун, Африканы Атлас таулары. Азияны Эверестине неда ёз Минги таууну ёмюрлюк сыфатында кёралады ол таулу халкъыны сыйлылыгъыны белгисин:

*Да Минги тау, шо Кязим
Китап окъуй тургъанлай,
Къалкъып къалгъанча кеси –
Агъарып турду алай...*

*Къайсынны «Жер китабын»
Ачхан кибик дунягъа,
Атып турду хар тангы
Аны кийик таулагъа...*

*Шёндю алайды – Арда
Кёрлюкме мен Кязимни,
Къыш боранда – аулакда
Кетип бара кесинлей.*

... О, къудурети болгъан дуня!.. Къалай да сыйыналдынг холамлы жазгъан бу «гитче» китапчыкълагъа деп сейирсинеме. Алай эсе уа, Бабаланы Ибрахим жаратхан, къурагъан тизгинле битеу халкъыбызны да уллу жетишимиди: ёлюмсюз жырыды Беш да Тау Элни... Аны чыгъармалары бир заманда да унутуллукъ тюйюлдюле.

*Багъалыды жерим,
Манга ма хар юлкюнг –
Бир чёбюнго берип
Алмам дуня мюлкюн.*

*Сенсе мени кючюм,
Айтырым санга –
Ёлсем сени ючюн,
Мен саугъа сана!*

Сабий къол аяз тенгли къагъыт журунчукда ол тиргизген сёз ёмюрлеге бой салмай ёз жазыуу бла, ёз жаныуу бла жашарыкъды мындан ары жер жюзюнде. Энди ол чыгъарма кесини энчи юлюшон, жорукъчукларын къоша-къоша башларыкъды дум-дуняны мындан ары жашауна.

**БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП,
поэт,
КъМР-ни куьтурасыны
сыйлы къуллукъчусу.**

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзила

ЭСКИ БОЛМАЗЛЫКЪ ТИЗГИНЛЕ

Бабаланы Ибрахимге

Алтын устасы менча,
Сёзлеринги сайладым,
Бриллиантлагъа ушата,
Сейирсинип къарадым.

Быллай бийик тизгинле
Тот, эски да болмайла.
Иелерине ала
Ёлюмсюзлюк къурайла.

Ангылагъан адамла,
Окъуй, насып сынарла.
Ангыламагъан кёзле
Мияламы сунарла? –

Дей, терен сагъышлада
Окъудум китабынги,
Ариу солууун сезе
Сени таза жанынги.

Кёп жылланы къыйналдым,
Фахмусузладан къоруй,
Сыйынги бийик эте,
Ала тургъанда улуй.

Тёгерегинги сени
Ким болсала алгъанда,
Шинтигинг да, кюч ата,
Учхалай башлагъанда.

Аякъларын бек этип,
Олтурдум шинтигинге,
Кир къонмаз кибик этип
Ол таза этегинге.

Мен а махтауну салдым,
Аямай жүрек кючюн,
Жашауда бир адамгъа
Хатанг тиймеую ючюн.

Бюгюн махтаулукъ кибик –
Халал къыйын ашагъан,
Ахшылыкъ этмесе да,
Хата этмей жашагъан.

Харф таныгъан бары да
Жазадыла назмула.
Ахшы, осал жазгъан да
Бу дунияда азылла!

Санга хурмет берирем
Жашауунг ючюн, таза,
Билмей окъун турсанг да
Ёмюрде назму жаза.

Алай алгъын жауларын,
Шуёхлача, биргенге,
Кючюнг азмы болду да,
Зарлыкъ жокъму тийренгде?

Къууанганмы этейим
Мен, ийнанып алагъа,
Къолум бла шош тие
Ала салгъан жарагъа?

Жаша сен а энди тынч,
Назмуларынги да жаз.
Мен кетсем да, къал, мычы
Бу дунияда сен бираз.

ИБРАХИМГЕ АЙТАМА

Къарындашым, Холамда жаугъан
Жауун кибик, жангыды сёзюнг,
Ол къыш ата юйюнгде жаннган
Отча, таза болгъанын сезип,
Сёзюнге къууандым мен эртте,
Сен Кязимни осуятына
Керти болуп, ишинги этдинг,
Кесингча жылындынг отуна.
Кязимни атангча кёрдюнг сен,
Мен да сени баламча кёрдюм,
Бек къууандым, игилик кёрсенг,
Сен абынсанг, мен да эридим!
Халкъым, тилим манга багъалы.
Поэт, мен сени андан сюйдюм,
Китабынгы къолума алып,
Болдум бир терслик этмез сюдюнг,
Сени поэзиянг – жеринге,
Халкъынга – ахшы жангы саугъа –
Бу сёзлени да жюрегимден
Аны ючюн айтама санга.
Чегемде ата келген тангнга
Къарай, жазама бу назмуну.
Баламча болгъанса манга –
Бу сёзюм да санга аз болур,
Алай хурметим туююлдю аз –
Поэзиябызны бийикге
Кётюрюрге онг берген ауаз,
Сюдюм жетсенг кёп игиликге.
Танг атады Чегемде – жауун,
Ол Холамда да жауа болур.
Жерибиз, тилибиз да – жангы
Болуп, алагъа къуллана тур,
Поэтни иши – бийик, уллу,
Поэт – халкъны къулу, ийнагъы,
Жюрегингде – бар адам улу,
Бере бил анга толу багъа...
Мен бюгюн чыгъа къыйын жолгъа,
Осуятча айтама санга,
Ышанмай кёзбаусуз ажалгъа,
Сёзюмю тийишлиге санап.
Поэзиябыз турсун бийик,
Кёп чынгыл башларындан ёте,
Аны санга осуят этдим,
Кязим манга этген кибик.

АХМАТЛАНЫ Сафариаат

БОЛАЛМАЙМА СЕНСИЗ

(И. Б.)

Учуп, учуп, жулдузну жеталмайма,
Жангыз къалдым бу дуняда, тенгсиз.
Не десенг да – сенсиз мен туралмайма,
Не айтсанг да – болалмайма сенсиз.

Уппа этип, кёзлеринге къарайма,
Чайкъалады ичлеринде тенгиз,
Бу дуняда сени ючюн жашайма –
Жауум къалсын бу дуняда сенсиз.

Мен да сени кюерик жулдузунгма,
О, манга эс тапдыргъан жауун
Болгъан эдинг. Будагь оргъан кюзюм да...
Кюйдюм. Кюнден болур эди жанынг.

ГУРТУЛАНЫ Салих

ИБРАГИМ БАБАЕВ

Адет алайды: кюн чыкъса, ай – таша,
Терек жауунда шумсуз сюеледи,
Ибрагим Бабаев, ауур атлашын
Акъырын-акъырын ала, келеди.

Жулдуз учаргъа тебиреп тургъанлай,
Жеринден айырылгъынчы тирелди, -
Ибрагим Бабаев чыкъды туурагъа,
Акъылы уа алгъа озуп – тѣппеде.

Сагъышы – жерни къалыны-жукъасы.
Сѣзю, сабан сюрюю кибик, огъурлу,
Ибрагим Бабаев, санга жал барсам,
Кесим тазалана турама кѣру.

Адамны – адам, сѣзню – сѣз биледи,
Атындан тюшмей баргъан бу дуняда
Адамны жюрегин адам бийлейди,
Адамны излейди дайымда адам.

«Ариу сезде аруу жокъду», - деп бирде
Бош айтып кьойган болмаз эди халкъым.
Иги адам бир игилик этгенде,
Артда абери сурамайды хакъга.

Жолубузну кѣпмю, азмы жюрюдюк, -
Кѣп тюбей келгенбиз керти аллайга.
Аладыла тутуругу жерими,
Ала барда – ышандым кюннге, айга.

Тѣшге да чыгълмайдыла тенгсизле,
Тау тенгли – тенги бла болур адам:
Ма анда болур насыбы тенгизлей,
Аз заты да кѣп кѣрюнюр ма анда.

Мен бир жангы зат айтмайма былайда,
Халкъымы ахшы тѣресин кьайтардым:
Ибрагим, биз жер башында айланган
Кьадар бирде дайым бол сен кьатымда.

Аллах айтса, не суу, не аш керекли
Не сен тьююл, не мен тьююл бу кюнде;
Жауунсуз – кѣгермейдиле терекле,
Тенгсиз – мен да жашаялмам ъмюрде.

Тенгинге тенглик эталсанг – бек иги,
Тенглигинги кьайтаралырмамы мен? .
Тенглик этсин санга ахшы тилегим,
Жашауунгда кьууана тур тенгингден!

Мурадин ЁЛМЕЗ

ТАНГ АЛЫНА СЮЕЛИП

Ибрахим, эрттен сайын
сени жүрегингден чыгъыучу кюн
кьонады Акъ-Суу башы таулагъа
ингир сайын.

Сен – хар чѣпде, хар чапракъда,
хар чыкъ, жауун тамычыда жашайса.
Сен – хар ташда, хар жулдузда,
сен – хар тангда, хар ашхамда жашайса.

Ташдан тууганса, Сосурукъча, сен,
нарт Ёрюзбекча, жулдуздан тууганса.

Сен тау сёзню тейри жарыгын
жюреклерибизге жайган поэтсе.
Жаз башында жангы баразагъа
тюшген урлукъду хар айтхан сёзюнг да.

Ташны жумушакъ эталган
бир Дебетден сора сен эдинг.
Сен эдинг кёкню, бугъа теринича,
жулдуз чюйлеге кералган,
элия сурагын
таш бетине салалган да.

Сен, тобукъланып,
уппа этиучю кырдык
быйыл да къайнап ёсгенди.
Уппаларынг гюлле болуп
чакъгъандыла Жашырын талада.

Сен чапракъларын уппа этиучю терекледе
уппаларынг чыпчыкъчыкъла болуп
кирпилдейдиле энтта жангы тангнга.

Сени эсгереме биягъы.
Алай мудахлыгъ а жокъду кёлюмде.
Сени унутмагъандыла терекле,
ташла, кырдык, ажашхан зурнугунг,
жулдузларынг да,
эмилик атныча, жалкъасындан тутуп,
сыргына миннген желинг да. . .

Кёкде хар кимни да барды дейдиле жулдузу,
ёлсе, жулдузу кюйюп къалады дейдиле.
Алай сени жулдузунг
бир заманда да ёчюллюк тюйюлдю.

Ол жарытханлай турлукъду,
жюреклерибизге зарлыкъ ауанасын къондурмай,
кёллендиргенлей турлукъду бийиклеге,
соймекликге юйретгенлей.

Бюгюн да
сени жюрегингден чыкъган кюн,
Акъ-Суу башы таулагъа къоннганды биягъы.
Ол тамбла да сени жюрегингден чыгъар.

Поэт къарындашым,
кесинг этиучюнгча,
танг аллына сюелип,
мен азан кычырама бюгюн,
Ол сени назмунгду, Ибрахим, -
поэзиябызны алтын азанчысы!

ДОДУЛАНЫ АСКЕР

АУАЗЫМ

Бабаланы Ибрахимге

Жолгъа мен кёл салгъан болсам эди,
Терезесин бирчиг' а кыагъаргъа
Барырем тау элде бир арбазгъа.
Ауаз бла элталгъан болсам эди,

Биреучюкню элтирем биргеме. . .
Ёшюн урдукъ тенгиз аулагъына.
Къоркъуу кыйда кыалыр кыйыгъынга,
Жюзсе уа жанында Уллу кеме?!

Жарсый келдинг, кюнюм бошха кетсе,
Андан кыйналмадым кёпню билип.
Махтау кимни байламайды тилин?!
Алдаду ол,
жаны саугъа жетсе.

Бийик этсе да кёлюмю махтау,
Ауазымы танырча билирге
Барлыкъ туююлме энди бийикге –
Бийик таудан
уллуду зангырдау. . .

БАБАЛАНЫ Ибрахим

ПОЭТНИ СЁЗЮ БЛА СЮЙМЕКЛИГИ

Поэт! Сёзюнг чууакъ кёклей ачыкды,
Сабий жилимукъ тазады аныча,
Халгъа кёре, татлыды не ачыды,
Шош кёлдю ол, теркди ырхы аллыча.

Ол, бир жүрекден чыгып, минг адамны
Жюрегине, жилигине сингеди,
Намысларыды ол ата-ананы,
Ишни табын, тапсызын да сюзеди.

Аны ючюн насыплыса, поэт, сен,
Насыпсыз да андан бола келгенсе;
Жыл кёзюнде кюн жылыу да болду сел –
Сен, сёзюнгча, сууукълукъдан керисе. . .

Алай бир шарайып а барды сенде –
Ол шарайып хар поэтни шартыды:
Сюймекликден багъалы, таша сёзге
Кёз ачханма деу – намысха жартыды.

Сен а аны да билмейсе жашыра,
Сюймеклик! – деп жырлайса халкъ аллында,
Къартлыгъынгда да боласа жашыракъ,
Аллай жыр жазаргъа къалам алгъанда.

- Къарамайсыз, адамла, бу сейирге!
Бу нелляй сюймекликди – ма алапат!
Поэт къызгъа сюймеклигин сездире,
Газетледе кычырады алгъаракъ!

Былай айтадыла хапар жаяргъа,
Сюймеклигинг чолады деп юсюнгде,
Сен а арсарсызса сюймеклик жыргъа,
Жырла! – Кюн таякны къама юздюрмез. . .

КЪЫСХАИ

Кенг ауузлу темир къысхач,
 Ненча кере отха кирдинг,
 Къызыу мыдыхны ышыра,
 Ненча кере аууз кердинг!

Къурч салтаны бла тѣшню
 Араларында туугъанса,
 Печьде от болмаса да, сен
 Эшигин сакълап тураса. . .

Къуллугъунг къыйын къуллукъду,
 Отха кирген тынч туйюлдо.
 Мени да борчум: халкъыма
 Керекли кюнде кюйюудю.

Нек кетди былайда заманым?
 Нек келдим мен кѣлню къатына,
 Нек кетди былайда заманым? –
 Кюн къысды, таш, агъач къатдыра,
 Кюн къызды, тюшюре санланы.

Жашаудан айыра араны,
 Кырдыкла кюл къапха кирдиле:
 Кюн эди болдургъан аланы,
 Кюн болду аланы кюйдюрген.

Кезиусюз келтирдим деп къачны,
 Кюрешгенча аз-маз сууургъа,
 Кюн кеси да салкъыннга къачды,
 Кюн кесиди кѣлню сууунда.

Къарадым да кюннге – зарландым,
 Къарадым – адам жокъ тийреде –
 Бу кѣлге батды кѣп заманым,
 Сюймеклик кѣлюме тийгенде.

Олсагъат мен суугъа ташайдым,
 Сен чыкъдынг да къалдынг юсюме,
 Сен келдинг ызымдан ташатын.
 Мен къойдум умутну юзюлме. . .

Сюймединг кѣлюме тиерге,
 Болмадым бѣлюрге заманны.

Къарадынг – жан да жокъ
тийремде –
Зарланып да кимге зарланнгын?

Бош келдинг, ахшы къыз, бош
келдинг –
Сен туйюлсе жүрек жууугъум.
Экибиз жүзюучю кёк кёлде
Бюгюн мен кюн бла жууундум!

СЮЙМЕКЛИК ТҮНТҮЛТЕН НАЗМУ

Ал кюнюм тууду бу жерледе,
Ахыр кюнюм да бу тардады.
Жетерикдиле кюз желлери –
Ажашхан зурнугум таралады.

Сюймекликни оту кёмюлдю,
Мен ташха, агъачха тарыгъама –
Къырпакъ ургъан жерни кёгюнде
Ажашхан зурнугум таралады.

Къайтыгъыз, ызымдан келгенле, -
Насыбым къуу болуп табылгъанды:
Сары къум аулакъны кёгюнде
Ажашхан зурнугум таралады.

Кесими къоюгъуз кемеде –
Кёлюм толуп, ёрге тыгъылгъанды:
Чал тенгизни къара кёгюнде
Ажашхан зурнугум таралады.

Мудух эсем сизни кёргенде,
Жюрегими ачыу талагъанды –
Кечени къарангы кёгюнде
Ажашхан зурнугум таралады.

Къайрыса дедегиз, тубесем:
Насыбым узайгъан тумандады –
Сууукъ желни къанат тубюнде
Ажашхан зурнугум таралады.

АКЪ КЕЗЛЕ

Уруида жоюлганлагъа

1

Ёле туруп, суу берирге
Болсанг а мени биргеме,
Ёле туруп, суу берирге. . .

2

Кёре тургъан кёзле,
Кюле тургъан кёзле,
Таулада къарланы,
Аулакъда къайынны,
Кёл сууда къанкъазны,
Не субайсан кызыны
Акълыкъларын кёрген,
О, насыплы кёзле!!!

Кюз будай сабанда
Тангны сарылыгъын,
Къарт ийнек саугъанда
Булут сабырлыгъын,
Шошлугъун кёклени
Кёре тургъан кёзле,
Сизде – жаз кёкюгю,
Мудахлыгъы кюзню. . .

Бушуу сарнагъанда,
Кёз жаш акъгъан кёзле,
Сермешген сагъатда
Кёк жашнагъан кёзле.
Кёре, кёре талгъан,
Кюе, кюе тургъан
Кёзле, къара кёзле.
Кёксюл-ала кёзле. . .

3

Ёлсем, сылап, кёз жумаргъа
Болсанг а мени жанымда,
Ёлсем, сылап, кёз жумаргъа.

4

О кёпню кёрген кёзле!
О кёкню кёрген кёзле!
Жарыкъ эди кюнлери
Кёксюл-ала кёзлени,
Жарыкъ эди кюнлери
Ол дум-къара кёзлени.
Жаланда акъ кёзлени
Къара эди кюнлери. . .

Акъ кёзле.
Акъ къайынла, къарла,
Акъ къанкъазла – къара,
Кюн къаппа-къарангы –

Акъ кёзле къарамы! . .
Айт кесинг,
Ненча къара, ала
Кёз суууду, айлай,

О, ненча кёзню, айт,
Уруш этгенди акъ?
Ненча огъур кёз, айт,
Энтта боллукъду акъ? . .

Не келсин Аллахдан? –
Кёк къаппа-къарангы:
Кенг уруш аулакъда
Акъ кёзле къарамы!

Акъ кёзле къарамы! –
Жер къаппа-къарангы,
Дуния – къара къурум –
Къуугъун, къуугъун, къуугъун!

5

Ёле туруп, суу берирге
Къалсанг а мени биргеме,
Ёле туруп, суу берирге. . .

Жерде адамлыкъ тамгъасы,
Сюймеклик кючю да анда.
Алай жүрегим таралсын –
Жаз кюн, кыш кече да – алда.

Жар тюшноп, басды жолуму,
Ажал урду буз ёшюнюн.
Ёчюлдю кёкде жулдузум,
Жерде да отум ёчюлдю.

Тилим къарыусуз айланып,
Ёле туруп, суу тиледим.
Уллу черекге аралып:
«Суу жокъ», - дедиле
тенглерим.

О, ала нечик суюдюле
Манга деп суугъа барыргъа,
Алай къанлы жау сюнгуоле
Кёзлерине жор болдула.

Мен энтта суу деп тиледим –
Бир душман туз берди, келип,
Сора, кёкню титирете,
Алай башладыла кюлюп. . .

Манга жилигъанны элтип,
Кёз сууларын бошладыла,
Дуниясын къарангы этип,
Кёкге кюлюп башладыла.

Къычырыкъда, харх тауушда
Кёк да тегерек айланды.
Жашау ючюн кёп талашхан
Жаным алайда алынды.

Мени ахыр тылпыууму
Алдыла сюнгу бурнуна.
Менде ташны тынгылау –
Тенглерим бушман болдула.

- Энди окъ тиймесин, келип, -
Деп, мен бир жанына кетмем.
Кёз акъларым, айла кибик,
Айландыла къара кёкге. . .

6

Къанлы жау бийик жагъада
Адам къанындан эсирди –
Ол кёзлерими жумаргъа
Узалгъан кьолну юздюрдю. . .

О, кёз акъларыма аума
Этейим деп узалгъан кьол,
Жагъада кесилип аугъан
Кёк чынаргъа ушагъан кьол.

Эки кёзюмю жумаргъа,
Узалып, жетмей кьалгъан кьол,
Окъ тийип, бийик жагъада
Къуш къанатлай кьыркьылгъан
кьол,

Сен да тюшдюнг къара кьумгъа,
Кёкге айланып аязынг.
Эшитилди сау кьалгъанлагъа
Узая баргъан ауазынг.

Ол ауазынгда – азатлыкъ! –
Деп кёкде тас болгъан дууанг. . .
Алай биз чекген азапны
Ачыуташын чайнар дуния.

Къанлы жау кьутулмаз кеси –
Андан къанынгы алырла,
Беш да бармагъынг, беш киши
Болуп, дауунгу айтырла.

Жау сау кьутулмаз тышына –
Анга дертчиле тюберле:
Беш бармагъынг беш душманнга
Беш сюнгу болуп тиерле.

Къачар онг тапмай ёлюмден,
Жаула сынсырла, улурла –
Беш бармагъынг – беш элия –
Беш душман кёзге урурла! . .

Сора, хорлау келип, эрле
Айтыр кибик сабийлеге,
Беш бармагъынг, беш тау элде
Беш сын болуп сюелирле!

Елмейди, урушха кирип:
«Хорлау!» -деп, дуниядан кетген.
Кёз акъларым, айла кирик,
Айланырла тюпсюз кёкде.

Къарап кече арасындан,
Ала душманны излерле –
Ала дайым айланырла,
Акъ къырпакъ этип юслери.

Ахырзаман къыямада
Сур сууукъ жел этдиргенлей,
Ала кече къарангыда
Душманнга къар юфгюрюле!

Ала боран, жел этерле
Хар къан тёгюп серленгеннге,
Кеф мыйиладан ётерле
Ол желни къар сюнгюлери.

Кёз акъларым къар юфгюрюп,
Боран этип саз ауанам,
Душманны ызындан сюрюп,
Жетерме мен къыш аулакда. . .

Хорлау алырла батырла
Дунияда тангла атарла,
Сора, айлача, батарла
Къар юфгюрген кёз акъларым!

Къууанч алып адамланы –
Кюн кёз ачар жер-жерлеге,
Тохтарла саз ауанамы
Боран этген акъ желлери.

Жерге тынч кюнле келирле,
Тангла къыйналмай атарла,
Алайсыз къара киерле,
Къабырдан туруп, атала.

Кёкде кюн сууур алайсыз,
Алайсыз дуния бузулур,
Кенг жерде хауа айланмаз,
Заман желлери бузларла.

Боллугъу алайды жалан –
Андан сакълансынла саула. . .
Шёндю уа мени жагъадан
Атдыла бу баргъан суугъа.

Манга туугъан жерибизде
Къабыр орун къазгъандыла,
Суу алып от жүрегими
Сууутсун деп къызгъанымы. . .

Ата къолуча, толкъунла
Эки кёзюмю жумдула,
Ана кёлюча толгъанлай,
Ала мени шош жуудула. . .

Сора чыгъарып келдиле
Жагъада жумушакъ юзmezге,
Тау сууну шорха кёмюгюн
Акъ кебин этип юсюме.

Алай жүрек ачыууму
Суу алып кетди тюзлеге,
Анда аны ачылыгъы
Къайнатыр чал тенгизлени! . .

ТЫНТЫСЫЗЛЫКЪ

1

Къыйналады мени жүрегим,
Эсимде уа насыпны жазы,
Кечеси бу ырахат жерими.
Манга ай да тиймесин жарсып. . .

Заман ауду кече белинден,
Жукъусуз назмула жаздым мен.
Ырахатлыкъ къуанчы биргеме –
Кёрдюм кюзде келген жазны мен.

2

Заман ауду кече белинден,
Мен кесим – акъ къара тауладан,
Жарыдыла бир кюз ингирле,
Къаралдыла бир жаз танглары.

Тынчайтыр ючюн деп ишинден
Кече хар инсаннга берилди. . .
Кечеги ырахат жер юсюнде
Тынгысызлыкъ – мени биргеме...

Кечени кёкде жангыз айы
Келеди акъ булутну жарып.
Не акъ маралмы къууду айыу,
Акъ айыу, къыш куркадан чыгып?

Кёк жулдуз да ёчюлдю учуп,
Къарангыда кюйюп ёчюлдю –
Не къайда эсе да бир уучу
Кёгюрчюн къанатын юздюрдю.

Жауун чачы суугъа тёгюле,
Тал терек кёркюндю жагъада,
Не ол суймекликден тюнгюлген
Къыз суугъа къарапмы жилиды? . .

Ол женгил жарыгъын терк бере,
Къайда эсе да кёк жашнады,
Не къылычмы силдеди бири
Къазауатха кирген жашладан?

Уллу нарат агъачха кирип,
Шууудайды кечени жели,
Не, Нухну заманында кибики,
Суу басыпмы келеди жерни?

Не къайда эсе да узакъда
Жангы жаз кёгю кюкюреди,
Не уруш башланган аулакъда
Топ атылып, жер титиреди. . .

Къуанады мени жүрегим,
 Эсимде уа жарсыуну кюзю. . .
 Къыйын кюню бу таш жерими. . .
 Ойнап кюн да тиймесин кюндюз.

Заман ауду кече белинден,
 Жукъу кирмей эки кёзюме:
 Тынгысызлыкъ – мени биргеме –
 Кёрдюм жазда келген кюзню мен.

ЖАНТЫЗ ТЕРЕКНИ БАЛЛАДАСЫ

1. Терекни ажалы

Ол къая ыран сыйдам кёк жалауду.
 Ол ыранда бир терек бар сыйларча.
 Кёк чууагында ол чач жуады,
 Аяз-гюлменди аны сыларча.

Тюбюнде тау кийик улагъы да,
 Кёк каполла чайнай, ойнакълайды.

Къыш улуйду тарда, таш жарады,
 Жер буады, аулакъ бораныча,
 Бюгюледи терек, жыйылады,
 Ол боранны ырандан быргъарыкъча.

Тау кийик улагъ а сылжырайды, -
 Терек анга тебинген сунады.

Жел урады тарда, жел урады,
 Сызгырады ол сур быргъылача.
 Бек ыранда уа терек ауушады,
 Тик къаяны ёрлей баргъандача.

Тау кийик улагъ'а сагъяды, -
 Терек анга тартдыргъан сунады.
 Буз урады тарда, буз жауады,
 Ол тюеди къыяма кюндеча.

Булгъашады терек, булгъашады,
 Ахыр къазауатха киргендеча.

Тау улагъ а ташха кысылады, -
Терек анга керилген сунады.

Кёк жашнайды, тарда от чартлайды,
Кюкюрейди ол, анга кюлгенча.
Элия тийип, терек жанады,
Жангызлыкъ ачыуунда кюйгенча.

Тау улакъ баш энишге сызылады, -
Ол терек анга жаннган сунады. . .
Ол кыая ыран сыйдам кёк жалауду,
Энтта кёк кырдыгы бар, сыйларча,

Алай энди терек жокъ жаланда,
Кёк чууагъында ол чач жууарча!
Тау улагъ'а келир, салыр да,
Каполла энтта да бар сунар да. . .

2. Терекни жапсарыу

Кыая ыранны жангыз береги,
Мени кёз туурамда жоюлдунг.
Санга чыгъама деп тебиредим, -
Чынгыл кыая тыйды жолуму.

Кыая ыранны жангыз береги,
Кыыш боран манга да тубеди.
Чынгыл кыая кесди жолуму,
Къара тынгылауну басханлай.

Оздула дегенча, жумулуп,
Ол сен шууулдаучу заманла.
Кыая ыранны жангыз береги,
Уллу жел манга да тубеди.

Ол сен шууулдаучу заманла
Энди ётдюле да кетдиле.
Тюйдюле сени буз жауунла,
Чапырагъынг акъды кёклейин.

Кыая ыранны жангыз береги,
Буз, жауун мени да тюйдюле.
Чапырагъынг акъды кёклейин,
Буз, жауун къатыш кёк чартлады.

Элия да урду, кюкюреп,
Ол да санга тийип жандырды.
Къая ыранны кюйген тереги,
Мен да аз къалгъанма кюерге.

3. Бийик жарсыу

Бир кюйген бутагъынгы алып,
Уллу жарсый, анга къарадым, -
Элия кюйдюргенча аны,
Къол аязым кюйюп къаралды.

Ол кюйген бутагъынгы алып,
Жашаугъамы силдейим айып?!

Боран да сени артыкъ эзди
Тиш бурдургъан къанлы къышхыда.
Болушлукъ тапсанг, таба эдинг
Сууукъда, жаланда ташладан.

Къалгъан терекледен бийикде
Болгъанынг сени нек инжитди?!

Сыннган кёк бутагъынгы алып,
Мен сени тюбюнгден къарадым –
Урлугъунгу жел элтди ары,
Тынчлыкъ бермей да жел къыйнады.

Алай бийикде болмасанг сен,
Аллай бир къыйнамаз эди жел.

Мен дагъыда ёрге къарадым,
Бир затха ауругъанча жаным.
Суусабынгы жауун къандырды,
Тюбюнгю талагъан да – жауун.

Алай бийикде болмасанг сен,
Сакъ жауун кёрюнюр эди сел.

Жарсыдым мен къая тюбюнде,
Кёк чачынг салынып жаннганда.
Андан от жилтинле тюшгенде,
Ушатдым исси кёз жашлагъа! . .

Бийикде ёсдюнг эсе да сен,
Кертичилай къалды санга жер. . .

4. Бийиклик жокъ этди терекни. . .

Жана тургъан терек ёчюлдю.
Секирдим да миндим атыма –
Мени къамичим тар ичинде,
Элияча, ачы атылды!

Бийиклик жокъ этди терекни,
Ол туююл эди ол керекли!
Алай мен айтайым, алайсыз
Тау къуш къонмаз эди юсюне,

Тау кийик улакъ да анасын
Сакъламазед аны тюбюнде.
Мен да, ол шууулдап тургъанда,
Жарсымаз эдим тау тарында.

Биз экибиз жюзюп барабыз кёлде –
Ызыбыздан, ай да, жюзгенлей келдинг.
Атала айландыла топ тауушда,
Аппала тынгыларча кюн тууушха,
Сен да, мен да, ай да бу кёлню ичин
Быллай шошлукъда жырып келир ючюн.

От тиргиздик биз бир агъач къыйырда –
Ай бизге эмен башындан къарады.
Сууукъдан апчый келдиле атала,
Чыхыр отха къарар ючюн аппала,
Сен, мен, ай да бюгече келип бери,
От жылыуда чыгъарча тангнга дери.

Бизни сыймеклигибиз жыр ауазын
Берди агъачда кечеги аязгъа.
Сюйгенлеригиз къалдыла, атала,
Тарыгъыу жырла турурча айтыла,
Сен да, мен да мамыр айны тюбюнде
Жерни сакълар ючюн уруш тютюнден.

ЖАЗЫУЛАРЫНДА – ЗАМАННЫ АУАЗЫ

Мен 1961 жылда 18-чи июльда «Коммунизмге жол» газетни редакциясында ишлерге тохтагъанымда, ары дери анда редакторну экинчиси болуп тургъан Гыттыуланы Магомет (Максим), партияны Къабарты-Малкъар обкомуна кечген сагъаты эди. Ол заманда мен бир затха эс бургъанлай турдум: редакцияны адамлары бирге жыйылгъан сагъатларында Максимни атын терк-терк сагъынып, аны билимине, газет ишге усталыгъына, адамлыгъына уллу багъа биче эдиле. Жокъ эди анга бир тюрлю чурум тапхан адам анда.

Бир белек замандан, Максим бла тынгылы шагъырей болгъанымдан сора, аны антлы тенги, республикада агы айтылгъан журналист («Коммунизмге жол» газетни редакторуну экинчиси болуп ишлеучю) Малкъондуланы Сюлеменни жашы Хамид бла бир-бирде Максимни юйюне къонакъгъа барыргъа тюшюп да турду. Тауча, орусча да аны уста, шатык селешгени, адамны кесине тынгылата билгени, уллу къуллукъланы (партияны обкомуну пропаганда бла агитация белюмюню таматасыны экинчиси, арtdаракъда КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели болуп, кеп жылны ишлеген) журюютген адам кесин кетюрмегени – башхалагъа бийикден къарамагъаны мени сейир этдириучю эди. Тейри, жашырмай айтайым, сукъланнган да эте эдим анга. Озгъан ёмюрню жетмишинчи, сексенинчи жылларында СССР-ни Ара радиосу «Родная речь» деген ат бла хар ыйыкъдан бериу къураучу эди. Бир жол ол бериуде Гыттыуланы Максим селешеди. Ол зат кеплени эслеринде болур, - халкъ аны фахмусуна, айтхан оюмуну теренлигине, миллет адамы орус тилде алай уста селешгенине бюсюрегенни кёй, сейир да этип, кепле къагъытла жазып, Максимни айтханын экинчи кере къайтартханларын унутмагъанма. Уллу къууанч эди ол манга – Максимни миллетини адамына.

Максимни республиканы газетлеринде басмаланнган статьяларын, очерклерин окъугъан сагъатымда аланы баш жигитлерини ауазларын эшитгениме, сыфатлары кез аллыма келип тохтагъанларына ишексиз эдим. Бир жол Гыттыуланы Максим уллу къуллукъчу – КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели Тырнаууз шахарны, аны адамларыны юслеринден орус тилде жазылгъан уллу публицистика чыгъармасын малкъар тилге кечюрюрге манга тюшдю. Жарсыугъа, ол менде сакъланмагъанды. Анда хар сёзню, хар айтгъмны жаны болгъан суна эдим. Къалай уста биле эди Максим таула къоюнунда орналгъан таулу шахарны тарыхын, олсагъатдагъы жашауун, адамларыны тауларыны бийикликлери бла эришген ёхтемликлерин, ишлерине кёллери

бла берилип, тюз ниетлиликни, шуёхлукъну, патриотлукъну байрагъын жаланда алгъа элтирге итингенлерин. Максимни сыфаты да кёз аллыма келип къалды олсагъатда, - хар жаны бла да деменгили адам. Суратына къарадым да, бетинде бир хычыуун ышарыу эседим. Бек жаратхан затыбызны эки-юч кере къайтарып окъургъа нек суймегенибизни мен бу затны юсюнде жангъыдан ангыладым.

Максим, ол публицистика очеркинде бек алгъа халкъгъа, къыралгъа тюз ниетли къуллукъ этген адамланы сыфатларын суратлагъанын энчи белгилери кетерге керекбиз былайда. Аланы этген ишлери, айтхан сёзлери, ниетлери, ахшы умутлары огъурлулукъдан толу эдиле.

Айтхылыкъ магъаданчыла: Социалист Урунууну Жигити Моллаланы Шарафутдинге, Ленинни ордени бла саугъаланган Владимир Амшочковха, аты къыралгъа айтылган геолог Жубулану Салиххе, Ленинни ордени бла саугъаланган къурулушчу Жаппулану Магометге молибден рудникни таматасы Жаболаны Махмутха, дагъыда кёплеге Максим бичген багъа мени эсимде кёп заманга сакъланырыкъды.

Поэзияда, прозада, публицистикада да Максим халкъ жашауун юсюнден адамны эсинде къалырча шартланы уста хайырлана билгенин ачыкъ кёребиз. Жарыкъ, тюз тенгешдириуле бла, суратлау сёзну магъанасын теренден ангылап этген иши бла окъуучусуна ышаннгылы жол ачады. Жашау кертиликге тюз келген оюмлары уа кеслерине эс бурдурмай къоймайдыла. Максимни жашауда болмай къалмазлыкъ затланы кёргозте билиууне уа кёпле эс бургъандыла. «Литературная Россия» газетни энчи корреспонденти Вадим Дементьев 1976 жылда 27-чи февральда «Краса Земная» деген ат бла ол газетде басмалагъан статьядан (ол КПСС-ни XXV съездини делегаты Гыттыулану Исмайылны жашы Максимни юсюнден эди) бир юлгю:

«Поэт – президент автономной республики?! Традиционный вопрос, но задаётся он только одному человеку в России. Будь то на летней поляне села Михайловского или на стольных переходах Нефтяных Камней, в глухом балкарском ущелье Тызыл или проспектах Ленинграда... Действительно как можно видеть и описанные «скошенный глаз воробья», и по-деловому разбираться в хозяйственных делах своей земли?»

Гостеприимный хозяин и сам не торопится с ответом... Да и как можно ответить односложно, если за написанными книгами и за десятилетиями работы стоит вся жизнь?! Совсем недавно к нему приезжали московские радиожурналисты, записывали каждый его шаг, ходили два дня прямо по пятам. Точно и впрямь есть некий «секрет», какая-то загадка в судьбе этого удивительного человека.

... Председатель Президиума Верховного Совета Кабардино-Балкарской АССР Максима Исмаиловича Геттуева, хотя сам поэт и утверждает: « Я многое видел на свете, и многое стёрли года...», но не могло же время пройти столь бесследно, не сохранившись в памяти, не вызывая размышлений?

Так началась наша беседа с Максимом Геттуевым.

... Сын бедного крестьянина, автор более двадцати книг, Максим

Геттуев всей жизнью сросся с судьбой народной. И это, как видим, не общие слова. Здесь и лежит то главное, что есть в этом человеке... на столе объёмная рукопись только что законченной поэмы «Советский Союз», которую поэт посвятил XXV съезду партии. «Советский Союз глазами горца», - уточняет М. Геттуев.

***«Живу,
Печаль и радости
С тобой, как сын, деля,
Праматерь человечества,
Кормилица – земля!»***

Литература чыгъарманы дунягъа жаратхан – дуняа кесиди. Алай болургъа болур, былай болургъа болур деп, кёкге къарап жазыу этиуню мен жукъгъа да санамайма, - жалгъан сёз суратлау чыгъармагъа мурдор таш болур амалы жокъду. Максимни жазыучулукъ ишге жашау кеси юйретгенди деген оюмну ачыкълар ючюн айтама ол сёзлени. Кертиди, Аллах берген фахмуду бу ишде кимни ким болгъанын ачыкълагъан.

Къырал да, халкъ да литературагъа, - суратлау сёзге уллу магъана берген заманла болгъандыла. Энди – деменгили къыралыбыз чачылгъанлы уа, озгъан заманланы тансыкълайбыз.

Бизни миллетде окъуна литератураны угъай, ана тилни сансыз этгенле кёпден-кёп бола барадыла. Ол а бизни бек жарсытады. Аллай кезиулеримде Къарачайны бек фахмуду поэтлеринден, жырчыларындан да бирлери Хубийланы Магометни бу назму тизгинлерин кёлюмден айтама да, жүрегиме бир кесек сабырлыкъ береме:

***Халкъгъа багъалы кёргенни
Хар заманда кёлю токъ.
Ана тилин суймегенни
«Анам» дерге эркинлиги жокъ.***

Жазыучуну иши кыйынды, алай сыйлыды. Анга кезиуюнде тийишли багъа бичилмесе уа, кёпле мудах боладыла. Башда белгилегенибизча, Гыттыулары Максим терен билимли, кёп да ишлеген поэт эди. Ёлоп кетген жазыучуларыбызны юслеринден тийишли сёз айтылмагъаны уа жарсыулу шартды. Максим отузгъа жууукъ китап чыгъаргъанды. Ол 1961 жылда басмаланган «Тюбешиуле» деген биринчи назмула жыйымдыгъындан башлап, сексенинчи жылланы ахырларында басмаланган «Атлагла» деген назмула бла поэмала китабына дери литературада этген ишине ара газетле бла журналла берген багъаны бералмагъанбыз биз. Аны «Ростовчу къыз», «Муртазовода акътерекле» деген назмуларына кёре жазылгъан жырла Совет Союзну кёп жерлеринде жырлана эдиле. Жырлагъан а Пъеха, Пугачёва киби атлары битеу дунягъа айтылгъан адамла этгендиле.

Максим 1916 жылда 25-чи октябрьде Кёндеденде туугъанды. Эл

школну тауусхандан сора, Нальчикде окъугъанды. Андан сора тау тилде чыкыгъан газетде ишлеп тургъанды. Ол жыллада аны элlege жюриюп, кёбюсюнде жыяулай халкъны жашауундан, ишинден, жангы – социалист кырулуш не халда болгъандан газет окъуучулагъа хапар бергенлей тургъанды. Андан тышында да баргъан эллеринде асламланы ишлей тургъан жерлеринде солугъан заманларына тюбеп, кырал жашауда, дуня жашауда жангылыкъланы юслеринден айтып тургъанды. Бюгюн да унутулмагъанды аны ол иши.

Гыттыулары Максим Уллу Ата журт урушда да кишилигин танытханды. Жигит офицер бир ненча кере жаралы болгъанды къаты сермешледе. Урушдан сора уа Таджикистанда «Ленинабадская правда» газетде ишлегенди. 1957 жылда туугъан журтубузгъа къайтхандан сора уа, башда айтылгъаныча, «Коммунизмге жол» газетни редакторуну экинчиси болуп тургъанды бёлек заманны.

Габаланы Асиятны 2002 жылда Нальчикде «Эльбрус» китап басмада «Малкъар жазычула» деген ат бла чыкыгъан жыйымдыгъындан юлго келтирирге сюеме.

«Максим Исмаиловични «Совет Союз» деген поэмасы битеу союз республикалары халкъларыны тиллерине кёчюрюлгенди, орус тилге да. «Пограничник» деген журналда басмаланганды. Малкъарлы поэтни назмулары Болгарияда, Германияда, Мексикада, Пакистанда, Латин Американы кыралларында басмалангандыла. Ишчи адамны сыфатын теренирекден ачыкълар ючюн, Максим, бегирекда эпика жанрлары хайырланганды. Аны «Пачталъон», «Сюрючюню жашы Залим», «Кёлню башында», «Кёнделен», «Назир», «Солдат жолла» деген поэмаларында жерлешлерибизни аскер жоллары, мамыр заманлада этген иш жетишимлери суратланадыла. Гыттыу улу ана тилде, орус тилде, башха тилдеде да жюз жарымгъа жууукъ китап чыгъаргъанды. 1975 жылда анга Къабарты-Малкъарны халкъ поэти деген ат берилгенди...»

Ахматланы Ибрагим, Мокъланы Магомет, Энейланы Ахмат, Тёпеланы Алим, Эфендиланы Тамара, В. Кузьмин, В. Тыртышный, Н. Скребов, И. Озерова, В. Клюев, Ю. Идашкин, Л. Шершевский, В. Дементьев кибик белгили адамла, Гыттыулары Максимни чыгъармачылыкъ ишине уллу багъа бичип, ким да эс бурурча магъаналы статьяла жазып басмалагъандыла.

Максим Исмаилович Уллу Ата журт урушда этген жигитлиги ючюн ол урушну 2-чи даражалы ордени, кёп майдалла бла да саугъаланганды; мамыр жашауда болдургъан иш жетишимлери ючюн а «Октябрь Революцияны», «Урунууну Кызыл Байрагъы», «Халкъланы шуёхлукълары» орденлеге тийишли болгъанды.

Малкъар литератураы айныууна тийишли юлюш къошхан адамгъа – Гыттыулары Максимге – быйыл 95 жыл болады.

Шауланы Хасан.

ПОЭТНИ КЪДАРЫ

История не заманда да билимлери, фахмулары, адамлыклары бла башхалагъа юлгю болгъан инсанланы халкъгъа туура эте келгенди. Суратлау сёзю айныгыугъа энчи юлошлерин къошханлагъа артыгыракъда уллу магъана берилгенин ангылатыр кереклиси болмаз. Гыттыулары Исмаилны жашы Максим (Магомед) миллетибизни аллай адамларындан бири болгъаны уа даулашсызды. Максим Исмаилович туугъанлы 95 жыл болгъаны бла байламлы жазабыз бу статьяны уа.

Ол 1916 жылда 7-чи ноябрьде Кёндеден элде туугъанды. Максим башланган школда билим алгъандан сора кесини жашау жолун туугъан элинде орта школда тамата пионер вожатый болуп ишлеуден башлагъанды, бёлек заманны окъуп, билимин иги да ёсдюрюп, 1938 жылда малкъар тилде чыкъгъан «Социалист Къабарты-Малкъар» деген газетде тохтайды ишлерге. Ол анда газетни энчи корреспонденти, бёлюмюню таматасы да болгъанды. 1941 жылда уа Максимни партияны Черек райкомуну пропаганда эм агитация бёлюмюню таматасына саладыла.

1942 жылда ол Совет Аскерни тизгинлерине чакъырылады. Анда Уллу Ата журт урушну кыйын жылларында кеси къуллукъ этген аскер бёлюмюнде политика-ангылатыу ишге башчылыкъ этгенди. 1946 жылгъа дери бардыргъанды ол къуллугъун. Капитан Гыттыулары Максим урушда кёргюзтген кишилиги ючюн орденле, майдалла бла сугъаланнганды.

Аскерден къайтхандан сора Гыттыу улу алгъа Къыргызстанны, ызы бла Таджикистанны орус тилде чыкъгъан республикалы газетлеринде ишлегенди. Биринде промышленность, экинчисинде пропаганда эм агитация бёлюмлеге башчылыкъ этгенди. Аны жазыу ишде фахмусуна, усталыгына, билимине уллу магъана бичгендиле редакциялагъа оноу этгенле, газетлени окъугъанла да.

Максим ишлей да тургъанлай Таджикистанны С. М. Киров атлы Къырал педагогика институтуну филология факультетини орус тил бла литература бёлюмюн айырмалы бошагъанды.

Урушда, окъууда, ишде болсун Максим Исмаилович къыралгъа, халкъгъа тюз ниетли къуллукъ этгенин жашаууну хар атламында кёргюзтгенлей тургъанды. Аны адамлыгына уа тенглери, биргесине ишлегенле дайым бюсюрегенлей жашагъандыла.

Биз бу арт кезиуде Максим Исмаиловични жашау жолу, чыгъармачылыкъ иши бла байламлы иги кесек излеу, тинтиу жумушла бардыргъанбыз. Санап бошамазча кёп зат да тапханбыз аны юсюнден. Былайда бир письмогъа эсигизни бурургъа сьебиз. Аны урушну заманында аскерде Максимни биргесине къуллукъ этген тенги М. Надгериев поэтни 70-жыллыгы бла байламлы «Слово о друге» деген ат бла жазгъанды. Анда быллай сёзле бардыла: «Страшно, когда уходит друг, полный сил, энергии, любящий жизнь, творчество. Вся жизнь его была связана с людьми, он прошел много дорог, видел много городов, сел, познакомился со многими людьми и каждую дорогу, каждый город или

Гыттыуланы Максим китап окъуучула бла тюбеишген кезиуде

село, каждого человека встречал с трепетным волнением, как будто открывал неведомый ему до этого мир. Такое отношение ко всему восходящему. И действительно, жизненный путь Максима Геттуева от деревенского пастушка до армейского политработника, заведующего отделом обкома КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета КБАССР, народного депутата Кабардино-Балкарии и Верховного Совета РСФСР был трудным, как всякий крутой подъем...»

Андан арысында полковник М. Надгериев Максимни чыгъармачылыкъ ишине уллу багъа бичеди, анга «халкъ поэт» деген ат бошуна берилмегенине энчи эс бурады. «Мен – совет адамма» деген назмусун кёлю толуп окъугъанын да чертеди Надгериев.

*Мен – совет адамма,
Жанымча
Сюеме Ата журтуму,
Жюрегимде жюрютеме,
Жюрютгенча умутуму.
Керек болса,*

мен аямам

*Ма тап кеси жанымы,
Аямагъанлай тѳгерме
Аны ючюн къанымы.
Санга, Ата журтум, айтама:
Кертичилей
Къалырма!
Мен – совет адамма,*

совет!..

Этда да киши билмеген бир сейирлик шарт тапханбыз, бери бир эс буругъуз. Максим ауур жаралы болуп госпитальда жатхан заманында Сталиннге жазган письмосунда быллай тизгинле бардыла:

«Москва, Кремль, Верховному Главнокомандующему, Маршалу Советского Союза!

Дорогой Иосиф Виссарионович!

Личный состав и раненые, больные эвакогоспиталя №5448, воодушевленные блестящими победами героической Красной Армии над немецко-фашистскими захватчиками, собрали и внесли на строительство танка «Советская Кубань» тридцать тысяч рублей наличными.

Коллектив единодушно внес причитающиеся компенсации в сумме десяти тысяч рублей, а также облигации госзаймов на сумму двадцать три тысячи рублей в фонд обороны СССР.

Примите наш скромный вклад в общее дело окончательного разгрома немецко-фашистских оккупантов...»

«... Начальнику эвакогоспиталя №5448, капитану медицинской службы Быкову, заместителю начальника политчасти лейтенанту Геттуеву, секретарю парторганизации Селиверстрову.

Передайте личному составу, раненым и больным эвакогоспиталя №5448, собравшим 30000 рублей на строительство танка «Советская Кубань...»

И. Сталин»

Миллетибизни белгили адамыны – Гыттыулары Максимни жашауанда аллай кырал магъанасы болган кеп шартлагъа тюбегенбиз архив материаллада. Сёз ючюн, «Правда» газетни политика обозреватели, СССР-ни Баш Советини депутаты Юрий Жуков 1967 жылда 20-чы октябрьде Максимге жазган письмосунда быллай сёзле бардыла:

«Я всегда с удовольствием вспоминаю наши встречи с того момента, когда Вы, будучи работником агитпропа, в своем скромном мундире сохранявшемся с памятных дней войны...»

1973 жылда «Советский воин» деген журналны 10-чу номеринде «Эхо родных гор» деген статьяда (автору Федор Царев) Гыттыулары Максимге берген багъа тарыхда кьаллыкъ сёзледиле:

«В годы Великой Отечественной войны поэтический голос Геттуева звучал мужественно и гневно. Он воспевал героизм советских воинов, воспитывал в них ненависть к врагу. Как политрук он имел большой авторитет среди солдат».

Сёзсюз, поэтни жашауу не заманда да бек кыйын болганды. Башханы кьой, урушну кезиунде ол кыйын сермешледен биринде бек ауур жаралы болуп, сау адамда болган илишан юсюнде кьалмагъан сагъатда аны ёлгенле бла бирге къарындаш кьабыргъа асыраргъа тебигенлеринде, солдатладан бирлери Максимни жаны ичинде болганын сезип, аны алайлыгъын нёгерлерине айтып, госпитальгъа ашырадыла... Алай бла сакълайдыла Максимни ёлюмден.

Сёзсюз, бюгюн биз хапарбызны белгили поэтибизни юсюнден бардырабыз. Бек алгъа айтыргъа керекбиз – Гыттыулары Максим

миллетибизни бек билимли адамларындан бирлери болганды. Алгъаракъда айтханбиз, Гытгыулары Максим урушдан сора Таджикистанда «Ленинабадская правда» газетде бир белек жыл ишлегенин. Ол жаланда журналист къадарында угъай, республиканы жер-жеринде аны пропагандист къадарында бек ашыгъып сакълагъандыла. Аны сёзю уллугъа, гитчеге да багъалы эди. Максимни Таджикистаннга жораланган назмулары бюгюнлюкде да ол миллетни культурасында белгили жерни алгъанлай турадыла. Максим кеси да уллу багъа бичгенди ол затха. Таджики халкъ анга берген намысыны юсюнден былай жазгъанды: «Таджики удивительно талантливые люди. Этот народ дал миру великих мыслителей, ученых и поэтов, таких как Рудаки, Омара Хайяма, Ахмада Даниша, Абдурахмана Джами, Рахматуллы Вазеха, Мухаммада Хайрата и других, которые обогатили мировую художественную литературу!...»

Биз Максим Исмаиловични уруш жыллада кишилигине, поэт, къырал, жамауат къуллукъчу къадарында халкъгъа туура ишлерине тийишли багъа бичерге керекбиз. Бир тюрю кёзбау керек туююлду – ол миллетни менме деген адамы болганын къайтарып айтыргъа керекбиз жаланда. Поэт бек иги билгенди халкъыны тарыхын, жашауун, адетин, тёресин, - ол а чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адамгъа бек баш борч болганын Максим Исмаилович бир заманда эсинден кетермегенди. Туугъан элини, ёз миллетини намысына бек сакъ болгъанлай келгенди Максим хар заманда. Аны «Салам алейкум, Кёнденен» деген назмусу окъуучула уллу багъа бичген чыгъармаларындан бириди.

*Бери келсем,
Жашлыкъ келед,
Тёшлеге ёрлеп
Тебирейме,
Чыгъып, гебенни къаласам
Арып, бир кесек терлейме.
Къая жухлагъа мингенде,
Жугъутурланы кёреме,
Къайтсам
Къыздан туугъаннга
Кёндененни эсгереме...*

«Кёндененни эсеме тюшюре» деген назмусунда уа быллай тизгинле бардыла:

*«Уямды,
Мени элимди,
Шукур дейме къадаргъа!
Жаланаякъ сабийлигим,
Чабып озду бу элде...*

Аты сау къыралгъа айтылган поэт Цыбин Максимни сайлама

намуларыны бирикдирген китабына жазгъан ал сёзюнде таулула кьалы-убаладан бери да биледиле суу да, боран да кеси жолларына бийикледен атланганларын, кьуш да ол бийикледе жаратылып, ёлген да анда этгенин, деп белгилейди. Менме деген таулуну жюреги да дуниягъа ол бийикледе, ёмюрлюк бузланы бла тауланы, кёкню кьол аязларында жаратылады. Ол бийикле жырлайдыла таулу поэтлени жырларын да. Белгили поэтибизни китаплары Болгарияда, Германияда, Мексикада, Полестинада, Латиноамериканы кьыралларында да чыкьгъандыла. Гыттыулары Максим келир тёлге кёп китапла жазып кьойгъанды. Ол малкьар, орус тилдеде 50-ге жууукь китап жазып басмалагъанды. 1975 жылда анга КЪМАССР-ни халкь поэти деген ат берилгенди. Бизни ангылауубузгъа кёре, Максим Исмаилович мындан арысында да хар тёлюню кеси адамы болгъанлай кьаллыгына толу ийнанабыз.

Бизни Максим Кёнденни юсюнден поэма жазып басмалагъанындан сора, аны эллилери жюрек ыразылыкьларын билдирип, анга письмо жазгъандыла. Ол письмогъа Улакьланы Зейтун, Жашуулары Мусса бла Исмаил, Ахметланы Локьман, Мусукаланы Борис кибик белгили устазла кьол салгъандыла. Поэтни «Горская душа» деген назмула жыйымдыгы орус тилде чыкьгъан заманда «Дон» журналда басмаланган статьяда быллай сёзле бардыла: «Сборник доносит самобытный голос балкарского народа и хочется приветствовать его выход в свет тёплым, как южное солнце, кратким как всплеск горной волны, древним словом Салам!» Герои Геттуева живут среди древних величественных скал, стремительных горных потоков, тучных альпийских пастбищ и все это, естественно, накладывает неповторимую печать на их облик, склад мыслей, мироощущения, темперамент...»

Поэт Гыттыулары Максим билимли адам эди, тауча, орусча сёлешсе да, халкь суйюп тынгылагъан, ким да аны оюмун акьылына алыргъа кюрешген инсан. Былайда Максимге жазылгъан письмоладан бирине эсигизни буругъа сюебиз. Аны Къабарты-Малкарны Май районунда жашагъан Иван Осипенко жибергенди.

«Уважаемый товарищ Геттуев!

Прочитав напечатанную в «Кабардино-Балкарской правде» за 14 января 1971 года Вашу поэму «Гунделен» я не мог не выразить Вам своего восхищения, своей благодарности Вам за эту поэму. Давно, очень давно не читал такой искренней, такой поэтичной и в то же время такой историко-политически заостренной поэмы, как Ваш «Гунделен». Большое читательское спасибо Вам за поэму...»

Поэтни энчи архивинде аллай письмола кёпдюле. Аланы жазгъанла Максимни чыгъармачылыкь ишине улуу багъа бичиуден талмайдыла. Алай Гыттыу улу бир заманда кесин кётюрмегенди, мен халкь суйген поэтме, деп махтанмагъанды. Ленинграддан В. И. Леус былай жазады: «Прочел Вашу книгу «Эльбрус рядом», которая доставила радость и поэтому хочу сказать Вам вашими же стихами «Если радость с другом разделишь – две радости у тебя».

1972 жылда 12-чи сентябрьде Максим Исмаилович Винницада по-

литехника институтну студентлери, устазлары бла тюбешгенинде анга кеси жеринде ёз халкыы бла тюбешген заманында не тилде сёлешгенин билирге суйгенлерин билдиредиле поэтге. Сора ана тилинде бир назму окьугурун тилейдиле. Сёзсюз, Максим Исмаилович ана тилини байлыгыын, дуняда анга бир тилни да кьошмагъанын ангылатынады. Сора «Чегем чучхурлары» деген назмусун малкьар тилде окьуйду. Студентле кёпге созулган толкьун кьарслары бла билдиредиле анга жюрек ыразылыкъларын.

Былайда биз айтырыкь: студентле Максимге ол сорууну аны орус тилде алай уста сёлешгенине сейир этгенлеринден бергенлерин ангыларгъа керекбиз. Архивледе излей, тинтиу ишле бардыргъан заманыбызда Максимге келген письмоланы, аны чыгъармачылыгына аталгъан статьяланы окьуп, бизни поэтибизде жюрюген намысха сейир да, кьууаннган да этгенбиз. Ала уа кёпдюле, башханы кьой, кьуру письмола окьуна сегиз жюзден артыкьдыла. Мордва Республиканы «Мокшень правда» деген газетини корреспонденти М. Н. Бычков былай жазады кесини Максимге жиберген кьагъытында: «Только что слушали Ваше выступление по радио. Выступление было очень эрудированное. Приятно было услышать, что Ваши книги изданы и переизданы в Московских издательствах. Желаю Вам больших творческих успехов. С искренним уважением Н. Бычков»

Бизни архивде Гьытгьу улу Максимге Совет Союзну Жигитлери Кубати Карданов, Георгий Кузнецов, Север Кавказ аскер округну командующиси, армияны генералы Исса Плиев, белгили аскер кьуллукьчула генерал-полковникле Д. Литовцев, Л. Константинов, Магометланы Солтан, генерал-лейтенант Д. Дегиньнев, генерал-майорла Деппуланы Хаким, П. Чунчужов, жазычула Леонид Леонов, Сулейман Рустам, Баграт Шинкуба, Азербайджанны Компартиясыны АК-сыны алгъыннгы биринчи секретары Гейдар Алиев ийген письмоланы да окьугъанбыз. Хар бири да поэтге жюрек сёзлерин айта эдиле.

Барыбызгъа да белгиледи, Совет Союзну заманында Максим Исмаиловични чыгъармачылыгына композиторла, жырчыла кьалай уллу эс буруучулары. Эдита Пьеха, Валентина Толкунова, Иосиф Кобзон, Владимир Трошин, Мая Кристинская, Людмила Сечина, Николай Соловьев, Ренат Ибрагимов, дагъыда кёпле жырлагъандыла Максимни назмуларына этилген жырланы. Ол шартланы культурабызны белгили адамы Рахайланы Исмаил 1987 жылда 21-чи мартдан «Коммунизмге жол» газетде «Халкь поэтни жырлары» деген ат бла басмалагъан статьясында тынгылы хапар айтханды.

Кеси республикабызны композиторлары Владимир Молов, Хасан Карданов, Жетгеланы Мустафир, Нихат Османов, Рахайланы Анаголий да Максимни иги кесек назмусун музыкагъа салгъанларын белгилерге керекбиз. «Бакучу кьыз» деген жырын Рашид Бейбутов, Шавкет Алекберова жырлап тургъандыла.

Венгрия Республиканы Компартиясыны биринчи секретары Янош Кадар 1976 жылда 21-чи октябрьде Максимге быллай сёзле жазып

къагъыт жибергенди: «Уважаемый тов. Геттуев! Я получил экземпляр «Огонька» с Вашими стихотворениями из «Венгерской тетради». Ваша деятельность в области поэзии служит сближением венгро-советской культуры и великому делу дружбы между нашими народами. За Ваше внимание и теплые слова искренне благодарю.

Пользуясь случаем, хочу Вам пожелать доброго здоровья, новых творческих успехов, всего наилучшего»

Быллай письмола, сёзле Максимни юсю бла саулай да бизни литературабызгъа, культурабызгъа берилген багдады. 1974 жылда Максимни «Тепло Земли» деген назмула китабы СССР-ни Къоруулау министрствосуну саугъасына тийишли болгъанын, аны бла байламлы СССР-ни къоруулау министри Совет Союзну маршалы А. Гречкону Гыттыулары Максимге жиберген алгъышлау къагъытын да аллай затха санайбыз биз.

ЭФЕНДИЛЕНЫ САЛИХ,
философия илмуланы доктору,
КъМКЪУ-ну профессору;

ЭФЕНДИЛАНЫ ФУАТ,
философия илмуланы доктору,
профессор, Шимал Кавказны искусстволарыны
къырал институтуну проректору.

**ЖИБЕРИМЕЙ КЪАЛГЪАН
ПИСЬМОНУ ЮСЮНДЕН БАЛЛАДА**

Кепсиз асыралып къалгъанды,
Сыртны юсюнде табылып,
Юйден узакъда жоюлгъанды,
Къара кёзлери жабылып.
Ма тюнене
Письмо жазып,
Жетишалмагъанды берирге,
Атакадан почтальон да
Онг табалмагъанды келирге.
Алайды да, жазгъан письмосу
Къалгъанды кёлек хуржунунда,
Иеси уа сакълап туруп
Заманланы узунунда.
Нек тийди санга
бу сер окъ,
Ол манга тийип къалгъа эди,
Сюйгенинге жазгъан письмонг
Сол хуржунунгда къалгъан эди.
Адресни къойгъанды къан жуууп.
Къайсы жерлеге –
Билсенг а! .,
Элтир эдим,
Атла бла къуууп.
Айтырем сен
ким эсенг да:
Жигит эди сени сюйген!
Айтыр эдим сюйгенинге,
Ол письмосун ийалмады –
Окъ тийгенди жүрегине.
Аны ючюн дерт жетдирип,
Санга келгенме, ариу къыз,
Сен урушну тефтеринден
Алырса дерс деп, ариу къыз. . .
Атакагъа энтда,
Мен барама,
Жетдирейим къанлы дертни!
Мен жүрюютюрме,
Татлы тенг,
Кесинг жүрюютген адетни!

ЖЕР

Жер сынамагъан
не зат барды?
Жер сынамагъан
зат болмаз,
Жерни сүймеген
адамны -
Кюфю да
мирзеуден толмаз.
Жер башында -
кёк эригенди,
Уруш оту
алгъанды жерни,
Жер юсюнде –
адам ёлгенди,
Жер кёрдю
кьоркьакъны, эрни.
Кёк кюкюреу,
Къууанч,
Жарсыу –
Зат къалмагъанды
жер кёрмеген,
Жерин кёрюп болмагъан –
Хазна узакъгъа
баралмагъанды.
Сары жалкъасын да
булгъай,
Жер тёзгенди
от салыугъа,
Кёкюреги
къандан тола,
Тёзгенди кёп
Къанлылагъа.
Душман атлыла,
Жарсыу билмей,
Озгъандыла,
Жерни малтап,
Хурмет этмей
сабанлагъа,
Тирликлени
басынчакълап.
Салгъандыла жерге
от да,
Къыргъандыла агъачларын,
Дагъыда жерден
кыызгъанып,

Кёп чачхандыла
ташларын.
От салып,
Отха алдырып,
Озгандыла
жер жаулары,
Угъай демезелле ала,
Кюл болсала да
таулары.
Жер жанып,
Тютюнню чыгып,
Аз къалмагъанды
бушуугъа,
Да не десенг да,
жаулары
Аз этмегендиле
къаугъа.
Уруш ачып,
Къан тёгюп,
Келгендиле
жер жаулары,
Алай тюп болуп
Кетдиле
Ма кеслери
начасла.
Артыкълыкъны,
Зорлукъну да
Жер
Кёрюп,
Тёзюп тургъанды,
Ёлюмню, жараланы да
Суулары бла
жуугъанды.
Ашатханды,
Тойдургъанды –
Адамланы ишлетгенди,
Бирлик байракъны элтирге,
Шуёхлукъгъа юйретгенди.
Заман жерни
аз аягъанды,
Малтатханды жауларына,
Жерни жыяргъа
кюрешгенди
Темир жипден
ауларына.
Аны да кечип заманнга,

Дерт тутууну
жорукъ этмей,
Адамгъа болушур жерде,
Аны атып,
къююп кетмейди.
Энтда бардыла
От салып,
Кюйдюрюп къойыкъ дегенле,
Алагъа налат берелле
Дунияда
кёп миллетле.
Океанны ол жанында
Табыладыла малгъунла,
Кюрешелле от тыгъаргъа
Жерибизни хар жанына.
Алай жер сакъды,
Къоймаз энди
Кесин отха алдырыргъа,
Уруш суйгенле кеслери
Болмазла отдан чыгъаргъа.
Жер унутмайды
жараларын,
Ачытадыла
таплары. . .
Алай жашнап
сабанлары,
Череклери
суулудула.
Бомба
чучхумасын аланы,
Трактор
баразала салсын,
Кёгет берген
терекледен
Не къадар да
кёгет алсын. . .
Будай этерме
дейди жер,
Хазналарымы берирме,
Сабийле
Гюлно ийнакълап,
Къууанганларын кёрюрме. . .
Алайды
жерни айтханы,
Мен да
къошама сёзюмю,

Урушха кѡжау
болгъанладан
Мен айырмайма
ѣзюмю.
Сакълыкъ керекди,
адамла!
Уруш ачаргъа
къоймасакъ
Бизге керекди, адамла! –
Кесибизни сакълар ючюн
Жерни урушдан
сакълайыкъ,
Жерни,
бизни сюймегенни –
Жер чеклеринде
Къоймайыкъ!

БИЙИКНИ ЁМЮР ЖЕСИРИМЕ

Атласанг да,
Атласам да,
Кѣрлюгюбюз –
Тау,
Къая!
Сакъ атла,
Ашыкъма, маржа,
Кесинги, тенгим, ая!
Къая башларындан
суула,
Къайнап,
Тарлагъа агъадыла,
Тарладагъы
элледе уа
Терек бахчала
чагъадыла.
Тынгылайла
тау башлары,
Окъа кийимле кийип,
Ёмюр жукъуну
сынайла,
Ол да хычыуун
тийип.
Мен –
бийикни жесириме,
Айырмайма кѣзюмю,

Сукъланама бийикликге,
Табалмай
айтыр сёзюмю.
Таугъа кьарасам,
Шо бешик жырла
Эшитиледиле кьулагъыма,
Ёхтем солугъан
бийик жерлери
Кирелле
жюрек жырыма.
Сезе тургъанлай,
биле тургъанлай,
Жылларым,
уча,
ётелле,
Чынгыл тёшледен,
Мен
къанат керген
Ауушла
кюннге жетелле.
Кюн
Бузула,
Кюн
Тюзеле,
Манга айтады:
«Эсирме!»
«Эсирмем,
Кюнюм,
Эсирмем», - дейме,
Бийиклеге
мен жесирме!
Сюеме, суюе
тала жерлени,
Кёллени
терен кёклогюн,
Сюеме
сууну чаба саркъгъанын,
Адам насыпны кёплюгюн.
Сюеме, суюе
бичен ийисни,
Чайыракъ басханын
терекни,
Сюеме тарда
чынгыл жолланы,
Жауундан татхан
черекни.

Болмаз дейме
мен бу дуняда
Къарбаш тауладан аламат!
Мени этгенди
Ма туугъан анам
Кавказ таулагъа
аманат.
О, жылла,
Жылла,
Озасыз, жылла,
Зурнукла баргъаннга ушап,
Бийик таулагъа
жесирме, жылла,
Жырымы сизге
Жоралап.
Сант сёз туююлдю
айтханым мени,
Сюеме тауну бийигин,
Сиз не бек ёчсюз
сынаргъа эрни,
Жигит этесиз жүрегин.
Хауаны дейме чынтты тазасын
Тау тарларында табама,
Сыртладан ёрге бирде къарасам,
Бийикге ушап къалама.
Сюеме, суюе таугъа чыгъууну,
Тауда эркинди солургъа,
Юйретгендиле мени тауларым
Бийикге жесир болургъа.
Батырла сизде ёсген тауларым,
Ёз къадарыма тыянчакъ,
Сиз мени дайым ийнакълагъандан
Болгъанды аламым
чууакъ.
Жыяу жолчукъла,
Мудах дорбунла
Ташаймадыла кёзюмден,
Тау бийиклени
жырда къоярча
Аямам ариу сёзюмю.

Туугъан кюнюмю ариу эрттени
Манга сёлешди:
«Эсирме!»
Мен бой салама
аны ауазына,
Мен анга антлы жесирме.

БАТЫР АС АЛАНСКИЙ

БАЛКЪЫЗ – АСИЯНЫ ХАНБИЙЧЕСИ

Роман

Биринчи кесеги

Адилгершо Соттаеву

*Неистовому и неустрашимому
борцу за честь и достоинство
своего народа и своей любимой Балкарши
посвящаю*

*Сотталаны Адилгерийге,
Кесини халкъыны намысы ючюн,
суйген Малкъарыны эркинлиги
ючюн къанын-жанын аямай
кюрешген жигит кишиге,
атайма*

1

Сыйлы Кюн – Кёкдеги Уллу Атабыз, баям, тюнене кёкде тойладан биринде асыры кеч къалган болур ансы – эринип, суймей турады, бети да кёбюп, къызарып. Не эди да – Алтын ай - къыркъар ушайды да - бу кезиуде жерде кирик кёкде да, баям, бир бирлерини ызларындан тойла эте болурла, аны ючюн а жерде аталарыбызгъа кирик, Кёкде Уллу Атабызгъа да тырман, кёлкъалды этерге керек туйюлдю, бюгюндеда эрттен бла кеч тура эсе да.

Кёкню, Жерни да иесини былай ушагъысыз халда кёрюннгени ючюн дуняда не тюрлю ишге да сансыздан къарагъан акъ тауда окъуна уялгъандан къызардыла.

Алай Сыйлы Кюн – ол бош адам туйюлдю, аны кючюню-къарыууну да чеги жокъду. Аны себепли уа бир кесекчикден, кюн бир аз ёргерек кётюрюлгенлей, хар не да тюрленди: энди Кёкдеги Уллу Атабыз, хар замандача, ма бу алапат эрттенликде да ариу, кючлю, жарыкъ бетли болду. Олсагъатлай окъуна дуня къудуретли болду, жарыкъ болду: жылына келген кюн таякълада жуууна, чыпчыкъла жырладыла; кёзле-ни къаматханына да уллу эс бурмай, гюлле, кюн таба бурулуп, ачыладыла; орунларындан чыгъып, юслерин-башларын къагъып, итле,

керилип, кюн тууушта жатадыла. Юйледен а къарт кишиле бла къарт къатынла чыгъа келген Сыйлы Кюн таба – Кёкде Уллу Атабыз таба къолларын керип, къарыуу уллу-кенг болган Сыйлы Кёк Сыйлы Кюн хар заманда да Жерни – Уллу Анабызны жарытып, жылытып турсун, аны бла уа бизни да, аны юсюнде жашаган балаларын да тилейдиле.

Къушла, жаныуарла да къайгысыздыла, къууанчлыдыла: жангы кюн келди, энди ала бары да сау кюнню ичинде суйгенлерича учуп, чабышып айланырыкъдыла. Адамла уа не къушла, не жаныуарла тую-юлдуле.

Аланы ишлери дуняа бла бирди. Ала, къушла-чыпчыкъла кибик, жаныуарла-кийикле кибик, кюнню – кюн узунуна кюлюп-ойнай, бир бирлерин къууа, чабышып айланмайдыла. Харипдиле адамла! Нек болгандыла адамла алай - хар заманда да сагъышха къалып, туутургъанлай турадыла? Не затха деп кюрешгендиле адамла болургъа къушла, эрленчикле, маралла болуп къалып къалмагъанлай? .

Кюн таякъла Балкъызны кирпиклери бла хычыуун ойнайдыла. Уянады. Кёзлерин ууады, кёгюрчюн къанатларын къакъгъанча, кирпиклерин къагъады. Кюн таякъла уа ахырысы бла да онгун алгандыла. Болмагъандан сора башын жуурган тюнге букъдурду. Ол сезип тура эди – кюн таякъла бир жары да кетмегендиле, ала жуурганны юсю бла окъуна аны бетине ычыныргъа кюрешедиле, ол аланы жылыуларын окъуна сезип турады.

Кюн таякъла – ала «тур-турдан» кечелеридиле, дейдиле. Балкъыз аны биледи. Биледи да – шумсуз жатып турады. Энди, тюзюн айтханда, ол туруп къояргъа да болур эди, мындан ары жукъларыкъ да туююл эди. Алай ол, хар заманда, «Хайда, тур! Тур-тур!» - деп не Ариука, къарауаш тенг къызы, не да ыннасы келсе сюеди. Ол артыкъ да бек Ариука келсе сюеди. Нек дегенде, ол заманда экиси да, ойнай-кюле, дагыда иги кесек мычыйдыла. Ариука Балкъызны юсюнден жуурганны тартып алып, алай тургузургъа кюрешуочюдо, Балкъыз а ол заманда, жуурганнга чёргелип, чилле къурт кибик болуп къалады. Аланы ол дауурларына тёзалмай, ынна кеси келеди да, экисин да, будуман этип туюди. Къолларында не болса да, аны бла - урчук сап бла да, жан жаулукъ бла да, болмаса уа – чарыгы бла да. Ынна кеси келсе уа, ол бек алгъа, ариу айтып, къубултуп, тургузургъа кюрешуочюдо, арда уа, болмагъандан сора, не да дыгъыл этип, кюлдюрюп, жуурганын сыйырып, не да ойнап, чачындан, тёшегинден жуурганы бла бирге атып окъуна ийиучюдо. Къарыуу жетмесе уа, бир-бирледе чёмюч бла суу къуюп иер.

Ма, эшик ачылды. Балкъыз, кесин жукълап турганнга ушатып, шум болду.

- Тур, тур, тур! Кёрюп турама – сен жукъламай тураса! – деп, хахай этди Ариука. Ол ундурукъгъа жетгинчи Балкъыз тёздю, чуу этмеди. Алай а Ариука биледи – Балкъыз жукъламайды, сагъайыпды. Биледи да, акъыртын ундурукъгъа келе келип, эки къолун да жуурган тюбюне сугъуп, Балкъызны дыгъылына къатылды. Балкъыз, къычырыкъ-

хахай этип, ундурукъ юсюнде ары-бери атылды. Бир кесекден Балкъыз, сермеп алып, Ариуканы тюз да сыртындан тѣшекге жатдырды, эки къолун да бастырып. Ариуканы башына, баям, бир магъанасыз акъыл келген болур эди, къюлюп ийди. Тенг къызыны къюлюгюн тыялмагъанындан окъуна сезген эди Балкъыз аны аман акъыл этгенин.

- Не къюлесе?

- Сен мени тауукъ суна болурса ансы, не затха деп, малтап къюрешесе, а?!

- Ий-ий, бетсиз! Уялмагъан бетсиз! – дегенден сора зат айталмады Балкъыз, аны юсюнден бир жанына тѣнгереи. Алай къайдан эсе да, нек эсе да бир тюрлю къюлю сезим аны, ахын алгъанча, хайран этди.

- Санга эрге барыргъа заман болгъанды, - деди керти да кѣлю бла Ариука, юсюн-башын жыя.

- Телими болгъанса, э къыз, эсде-бусда болмай тургъан заманда, – деди сансыз халда Балкъыз.

- Кѣргенмисе сен тананы танагъа секиргенин?

- Кѣргенме.

- Сора ол тана эрге барыргъа сюеди, бугъагъа барыргъа сюеди! Ан-гылаймыса?

- Сора не эди да?

- Сора не боллукъду, зат да угъай. Аллаиын, сен да мени юсюме мине эсенг - сен да барыргъа сюесе!

- Уялмагъан! Кет былайдан!

- Шо мен кетгенлей окъуна ол сен суйген жигит келипми къаллыкъ сунаса?

Къаты сакълап тур! Алыкъа бош ашыгъаса, бир кесек тѣзген эт, жан-чыгъым!

- Кет былайдан, уялмагъан бетсиз! .

- Айхай да, сен умут эте болурса бюгюн окъуна Асияны хан жашы, дыбырдап, бизге жетер деп. Алай, жан туккулум, сен алыкъа кѣп къюлени сакъларыкъ болурса дейме...

- О-о-ох! .

- Шо ол бюгюн окъуна жетсе да, ол терк окъуна...

- Тохта! Тохтамай эсенг, къычырама!

Ариука Балкъызны къучакълады, сылап, ариу айта, къулагъына шыбырдады:

- Ол сени уппа этерге, къучакъларгъа жаланда анда, кесини Асиясында, кесигизни отоугъузда къалсагъыз...

Тенг къызы Ариука угъай – бир башха адам аны къучакълап, сылап, ариу айтханча, Балкъыз къызарды, уялды...

Ариука тюз айтхан эди – ингир алада ючюнчю къюн Асияны ханы Озгъанны жашы Олег кесини нѣгерлери бла, быллай кезиулени айтыучуча, тийре агъачда ажашып, булгарлыланы ханы Тенгизге къонакъгъа келип къалгъан эдиле.

Акъ-Къалагъа келген къонакъла ажашып келгенбиз деп, бош айта эди, дегенде Акъ-Къаланы тийресинде ала ажашырча не къалын

агъач жокъ эди, не былайда тегерекде-башда Акъ-Къаланы танымагъан, Уллу Булгарияны ханы Озгъан-хан бу къалада жашагъанын билмеген адам да жокъ эди. Акъ-Къала кеси да ачыкъ, Акъ-суу Къобан суугъа къошулгъан дуппууракъ жерде сиееле эди. Алайды да, ма бу ёзен къаладан бери да, беш-алты кычырым чакълы да шимал жанындан къалын агъач башланнгынчы дери да Тенгиз-ханны кесини жерлеридиле.

Бу къонакъла уа – юч да жигит бла аланы юч жюз негери - хапаргъа кёре, узакъдан - толкъунлары тенгиз толкъунлагъа ушаш, бир жагъасындан бир жагъасына кычыргъанынг жетмеген Бузан сууну тийрелеринде орналгъан аты айтылгъан Асиядан – битеу да ас халкъланы ийнагъына саналгъан Асиядан келе кёре эдим ахшы ишлери бла аты дуняны тёрт да жанында айтылгъан Булгарияны ханы Тенгизге къонакъгъа. Алай жол башчыбыз, дейдиле, бир кесек ажашханнга ушайды да, бу кечеге къонакъбайлыкъ этеригизни тилейбиз сизден, огъурлу халкъдан. Бир аз солугъан да этейик, суусап да болгъанбыз, бир суу татытсагъыз деп...

Жигитле да, аланы негерлери да сакъладыла жууапны. «Огъурлу халкъ» а Акъ-Къаланы къабакъ эшиклерини аллында кепден кеп бола барады – къаланы ичинде адамларымы дейсе, битеу шахарда окъуна «ажашып келген» къонакъланы юслеринден хапар билмеген-эшитмеген адам жокъ эди.

Балкъыз уялгъандан не этерге билмей, халкъ ичине сугъулургъа, бугъаргъа кюрешеди, алай аны уа хар кимни да алгъа тюрте, къонакълагъа: «Ма буду ол сиз излеген къыз. Къарачыгъыз - алапат ариу къыз туююлмюдю? Къуру аты окъуна дуня сейирлик туююлмюдю – Балкъыз!» - дегенча. Не бек уялып турса да, Балкъыз, тап тюшгенлей, анда-санда жигитлеге кёз жетдиреди. Ас ханны жашы, баям, ол юч да багырны ортасында болмай амалы жокъду, алай эсе уа ол ма буду деп, Балкъыз ол ортада жигитге ышанлап-ышанлап къарады.

Да не – бир да хатасы жокъду. Кесини аты Балкъыз болгъанлыкъгъа, кеси уа тюз да хазар къыз киби къарамашакъды. Ол жашха уа керти окъуна Балжаш деп, алай айтыргъа боллукъ эди – будай сабан киби чачы, кёзлери уа Сыйлы Кёкге ушаш кём-кёкле болурла. Кылыгыны да хатасы жокъду, тапды – абызырамайды, кесин тап тутады, анда-санда чам да этеди, кюлген да этеди.

- Эгешчигим, Сыйлы Кёк да, Уллу Тейри да санга бир да ахшылыкъ ючюн жюз къатлап ариулукъ берип ийгенлери бек жарсыулу ишди! – деди ол, тюзюнлей Балкъыз таба къарап. – Сора сен, жазыкъ, къалай жашарыкъса, къуру да ариулукъ бла, жүрек орнунда сууукъ ташдан сора затынг болмай – биз жол кыдырып келгенбиз, суусапдан ёре от болуп, жана-кюе турабыз, сен а биз жазыкълагъа бир уртлам суу окъуна бермей турса?!

Алай айтып, ол жигит, керти окъуна суусапдан кюе-бише тургъанча, «къургъакъсыгъан» тамагын сылады.

Жигитни сёзлерине халкъ ыразы болду.

- Жазыгъ а – кюйюп барады, Тейри! Дуу деп, алынмагъы эди. Кел-

тирчигиз анга бир челек суу, кьююгуз юсуне! – деди Нюржан, Балкъызны тамата эгечи.

- Биз тышыбыздан жана турмайбыз – ичибизден кюе турабыз, эгечим! Бир уртлам беригиз, маржа!

Ма ол кезиуде тиширзуладан бири аякь бла суу келтирди да, алгынча абызырап турган Балкъызгъа берди.

- Бер!

Алгъа эки-юч атлам этип, Балкъыз ол ортада турган жигитге аякьны узатды. Бере туруп, аз-маз ышарып, бетине къарады. Олсагъат окьюна санына-чархына бир хычыуун, жылы сезим жайылды – бу кезиуде ол аякь бла шаудан суу бла бирге ол жигитге кесини жюрегин да, саулай къадарын да тутдура тургъанын эследи. «Ма, мен берген аякьны ал, ол шаудан суудан толгъаннга ушай эсе да, ийнан – ол мени суюмеклигимден толупду!» - дей эди кесини жюреги.

Алай, нек эсе да, жигит аны кюлундан аякьны алмады! Ол кесини онг жанында нёгерин кёргюзтдю да:

- Олег бизден барыбыздан да жашды, эгешчигим, сенден болушлукь бек алгъа анга керекди – бер, маржа, анга!

Угъай, Балкъыз не аз да тюрленмеди, биягъы аз-маз ышара, ол аякьны Олегге узатды. Биягъыча, уялмай, бетине къарады.

«Къоркъма сен, хар не да тап болур – кесинг кёрюрсе!» - дей эдиле аны хар нени да ангылай турган кёзлери. «Мен санга ышанама!» - деди жаш да арсарсыз. Балкъыз жашны талгъыр кёзлерин эследи, кёз жилтинлеринден да учхурчукъла жайыла. Ол учхурчукъла уа мени жюрегимде суюмеклик отну иш жандыралмазламы деп, сагъыш этеди Балкъыз.

- Сау бол, ариу къыз, - алаMAT иги суу бердинг! – деди Олег.

Къыз берген сууну жаш ма былай махтагъан эсе – сора жаш къызны жаратханын бил да кюй. – Керти эсе, огурлу, таза ниетли къызны кюлундан алыннган аякьда суу ма былай алаMAT болады, - деп кюшду жаш.

Ол а жаш къызны бош жаратхан угъай эсенг да, суююп окьюна башлагъан болур дерчады, алай бла уа жаш кесини тамата нёгерлерине: «Мени жанымдан тыйгъыч жокьду – этигиз ишигизни!» - дей эди.

Тёгерекде-башда халкь ыразы болгъанын билдирип, адамла, жарыкь кёллю болуп, бир бирлери бла лахор этедиле.

Олег аякьны къызны кесине къайтарды. Балкъыз башха жашлагъа да суу узатды, алай ала унамадыла, суусап туююлбюз деп.

- Суусапдан куююп барама деп, Олег эди ансы, бизни хатабыз жокьду. Сау бол – ол суусап болгъаннга суу бердинг. Бизни юсюбюзден а уллу жарсыма, эгешчигим, - деди ол ортада болган, Балкъыз сууну бек алгъа анга берген жигит. Ол, баям, келечилени таматасы болур.

Балкъыз халкьгъа кюшулду. Ким эсе да аны кюлундан аякьны да алды. Алай бла «ажашып» келген кюнакъланы турлукь жерлерине – ханны кюнакь юйлерине ашырдыла.

Олег бла бирге аны ата къарындашлары да келген эдиле. Тангбер-

ди – атасыны гитче къарындашы, келечилени таматасы, сора Алтынбай – атасыны ючге айланмагъан къаршы жууугъу. Ала экиси да ата къарындашлагъа саналгъанлыкъгъа, Олегден тёрт-беш жылдан тамата туююдюле.

Не айланасыз, не жюрюйсюз деп, эки-юч кюннге дери да соргъан адет жокъду, алай Тангберди бла Алтынбай, кеслерини огъурлу къонакъбайларын арсарлы этип турмагъанлай, экинчи кюн окъуна эртген азыкъдан сора не жумуш бла келгенлерини юсюнден ачыкъ айтдыла да кьойдула.

Ма былай-была, эшитген эсегиз, Бузан сууну тийресинде Асия деген къырал барды. Ол къыралда ас халкъ тынч-ырахат жашап турады. Эшитген эсегиз, Асияны ханы Аланбийланы Озгъан-ханды, Сыйлы Тейри ёмюрюн узакъ этсин. Ма ол ханны, Озгъан-ханны жетген жашы барды, илячин кибик. Биз да эшитгенбиз – Тенгиз-ханны - жигит булгар халкъны не ишге да тюз оноу этген, акъыллы, огъурлу да ханыны юсюнден. Ол ханны уа ариулугъу кёзню къаматхан, аты да Балкъыз деп, кызы болгъанын да эшитгенбиз. Ол тылы ийлесе, къолунда суу - сют болуп къалады, этген гыржыны уа – бал къалач болуп къалады. Акъылы да алай, огъурлулугъу да – анга кёре, саны-чархы да адам сукъланырча алай. Керти эсе уа, биз да эшитгенбиз: огъурлу булгар ханны юйюне батыр жигитле Эдил суу тийресинден да, Аланияны кёк тауларындан да, Булгарияны кенг ёзенлеринден да жюригенлерини юслеринден. Алай алыкъа Балкъыз келген жигитледен бири бла да, адетдеча ойнап-кюлюп, ушакъ этмегенди – алай бла уа аладан бирин да ышандырмагъанды. Аны эшитип, биз таукел болгъанбыз да, келебиз сизге келечиле болуп.

Бизни жаш да, махтау Сыйлы Тейриге, гым-гым къарт туююл, сокъур-бокъур туююл, сизни намысыгъызгъа тийишли болур деп, ий-нанабыз. Алайды да, бу эки да сыйлы тукъумну бир бирге жууукъ болгъан кюнню Улуу Тейри сыйлы кюн этсин!

Алай айта, тереде болгъаныча узакъдан башлап кюрешмей, дуня бла бир омакъ сёзле тизе кюрешмей, Тангберди кесини жумушун баям этди. Ал, ахыр сёзлерин айта туруп, ким биледи, бир кесек базыныулу окъунамы сёлешди.

- Тейри, насыбыбыз тутхан болур – дейме – не ишлерин да бир терк мажарып кьойгъаннга ушайдыла къонакъларыбыз! – деди кюлюмсюреп, ханнга айланып Темиржан, Сабырланы тукъум таматасы, ханны атасыны кичи къарындашы. – Биз харипле аны, муну да юсюнден сагъыш да этгинчи, сёз да айтхынчы хар ишни да тынгылы этдиле да кьойдула – бизге уа энди «Охо, охо» дегенден сора зат да къалмагъанды! Угъай, жигитле, алай боллукъ туююдю! Сиз бек тюз айтасыз, дауум жокъду. Алай биз кесибииз да сагъыш этерге сюебиз, ол алай тынч туююл эсе да, сагъыш этгенден сора да акъылда болгъанны биз кесибииз айтыргъа сюебиз. Бизде, Кюн балаланы, тёрелери алай ушай эди да.

Былайда Темиржан, тюзмю айтама деп, нёгерлерине къарады да, ала бары да, тюз айтаса деп, ыразы болдула. Андан сора Темиржан арсар-

сыз башлады:

- Биз сизге ийнанабыз – Олег, сиз айтханча, ол да гым-гым къарт болмаз, сокъур-бокъур болмаз, хайт деген жаш окъуна болур. Игиди ол, бек игиди. Алай а дуняда бек кѣпдюле акъыллыла, жигерле да! Къызла да кѣпдюле – ариула да, къолдан устала да. Ол бизни аман къызны юсюнден ариу сѣзле айтханыгъыз ючюн сау болугъуз. Ол, айхайда, алай бир махтау сѣзлеге тийишли туююлдо. Алай ол да не сокъур, не акъсакъ туююлдо, чий тели да туююлдо – башха къызладан бир башхалыгъы жокъду. Сиз жаратхан эсегиз – игиди. Сизни жашыгъызны да биз бир хатасын кѣрмегенбиз, - былайда бир кесек сагъыш этди да, не деген эдим деп, акъылын эсине тюшюрдо да:

- Алай къатын алгъан, эрге чыкъгъан ол алай ашыгъышлы иш туююлдо. Иште, сермешде керек болады ашыгъышлыкъ. Шѣндю иште уа бизден эслилик, артдан келлик аманны-игини эсеплерге керек болады. Кесинги балангы иги да танымагъан жерге ийип жиберген – ол бек тынчды. Ол баргъан, насыпха, тап жерге тюшсе, ахлулары-жууукълары огъурлу адамла болуп тюшселе – бек иги. Алай болмаса уа... Ма алай болмаз ючюн, бизни балабыз насыплы жерге тюшер ючюн биз сагъыш этерге керекбиз, - Темиржан биягъы бир аз мычыды. Сора къонакълагъа да, жууукълагъа да къарап:

- Башы уа неди десегиз – жаш бла къыз бир бирлерин жаратханларына кѣреди. Ала бир бирлерин жаратсала, ол заманда аланы от жагъаларында от болур, жылыу болур, берекет болур. Кеслери да къууанчыла жашарла, аны ахлулары, жууукълары да тынч-ырахат болурла. Кесигиз да биле болурсуз, кеси ыразы болмай, къызны эрге берген тѣре бизде жокъду. Къыз а жигитлени иги билирге, таныргъа керекди – анга ийнаныр ючюн, ышаныр ючюн. Кертиди, кѣп да жылланы биргесине жашап тургъанлай да бир-бир адамланы игилигин-аманлыгъын билмей къояргъа да боллукъса. Бардыла аллай адамла да. Алай, жаш адамла асламында таза, ачыкъ жүреккли адамладыла. Бир бирлери къатларында эки-юч кюн жашасала окъуна да бир бирлерин ангылап къоядыла. Алай эсе уа ма былай этейик: жаш тѣрт-беш нѣгерин алсын да, къыз да кесини къарындашларын, тенг къызларын да алып, бары да атларына минип, сыйгенлерине кѣре не ѳзеннге, не таула таба барсынла. Жигит эсе да, акъыллы эсе да анда жашны къыз кѣрсюн. Жаш да кѣрсюн къызны усталыгъын, къылыгъын, ниетин да. Эки-юч кюн алай айлансынла, жүрюсюнле. Эки-юч кюнден сорурбуз биз былагъа. Сиз бир-биригизге ышанамысыз деп. «Ийнанабыз, ышанабыз бир-биригизге!» - деселе, сора ол заманда биз да ишибизни къолгъа алабыз. Ары дери уа, ашыкъмай, андан сора да боллукъ ишлени юсюнден да сѣлешейик. Тюз айтама да? – деди биягъы Темиржан.

- Тюзсе! – деди Къоркъмаз, ханны кичи къарындашы.

- Тюппе-тюзсе! – дедиле башхала да.

- Тюз эсем, сора алай болсун. Атлы бла Жигит, къонакъладан, кесибизни жашладан да бир къауумун алыгъыз, Балкъызны, аны тенг къызларын да алып, тебирегиз. Жолда-къолда сакъ болугъуз, кесигиз

да кьарангы болгъунчу кьайтыгъыз. Ансы бу арт заманда кьачакъламы дейсе, башха хыличи адамла асыры кѣп болуп барадыла.

2

Асиядан келген жигитле, баям, тѣрт да дунягъа айтылгъан ариу болгар кьызладан сора да ышаннгылы жууукъланы, шуѣхланы да излей болур эдиле. Анга да уллу сейир этерча тьойюл эди: заман кьайгъылы эди да, бош адамлагъа угъай да, саулай халкълагъа да кьыйналыргъа тюшеди ала шуѣхсуз-тыянчакъсыз кьалсала. Ма аны себепли уа, атларына минип, жашла бла кьызла Къобан сууну жагъасы бла узакъда кѣрюннген кѣк таула таба тебирегенлей, болгарланы, асланы таматарлары, хар замандача кенгден башласала да, кѣп да бармай хапарны керекли жолгъа бурдула – Тейри кьадар этип, биз жууукъ бола эсек, мындан ары жашаубуз къалай боллукъду, кимни малтайбыз да, андан-мындан да кимни эзез деп, сугъанакълыкъ этгенле кѣпден-кѣп бола бара эселе – деп. Аны юсюнден уллу да даулашмай шарт этдиле – бизге, болгарлагъа, аслагъа, кьангарлагъа да, кьарындашлача, бек биригирге керекди, ансы хазарла бла аланла, Уллу Хазар ханлыкъгъа иелик этген халкъла, бирем-бирем бизни кеслерине кьул-кьарауаш этип кьояргъа боллукъдула. Ахырында бизге ол румда аякъларына бугъоу салыннган адамлача, белибизни тюзетмей, эрттенден ингирге дери ишлерге тюшюп кьаллыкъды.

- Биз бек иги билебиз – сиз, Бузан сууну тийресинде жашагъан асла бла аланла - жаны-кьаны да бир болгъан кьарындашласыз, бир халкъсыз, - деди Тенгиз хан. - Алан ханы Арслан-хан, Уллу Хазар ханлыкъны Гитчи ханыча, ханлыкъны кюн багыш жанында халкъланы барына да оноу этеди. Ол санда бизге, сизге да, кьангарлагъа да, башха халкълагъа да. Уллу хан, Хакъ хан, тахтада олтургъанлыкъгъа, оноу этмейди, бу хаух дуняда магъанасыз ишле бла кьюреширге унамайды. Хазар ханлыкъгъа, кесигиз да биле болурсуз, Хан багыры Унанин бла Арсан-хан оноу этдиле. Барыбыз да билебиз – Арслан хан акьыллы да, эсли да адамды, алай, хапаргъа кѣре, ѣхтемди дейдиле, кеси да алай бек сьоймейди хапарланы –даулашланы. Айтылды эсе – этилирге керекди деп, алай тутуп турады, дейдиле. Алайды да, Арслан ханны намысы Кавказ таула тийресинде да, Бузан сууну тийресинде да, Одил-Къалада да уллуду. Сиз аны да биле тургъанлай, аз сылтау чыгъып кьалмайды, Арслан-хан бизге терс кѣзден кьарап башласа, сиз бизге таянчакъ бола-лырмысыз? Айтама да, сиз аланла бла бир халкъсыз, туугъан кьарындашла кибики. Хы, энди биз да узакъ тьойюлбюз – биз да, кьангарла да бир тамырдан жайылгъан ушайбыз да – ас тайпаны тамырындан, барыбыз да Сыйлы Кюнню балалары ушайбыз да. Алай эсе уа, биз бирлеширге керекбиз. Алай Арслан-хан, баям, ол ишни бизге барыбызгъа да бек кереклисин толу ангылай болмаз дейме. Ол оноуну асыры бек сьое

болур дейме, бизни барыбызны да – ас, булгар, къангар халкъланы ханларын, бийлерин да кесини алымла жыйыучу мыртазакъларына санай болур дейме. Кеси да – Хан батыры бла шуёхду дейдиле, ол Уллу Хакъ ханны Алтын къалада тузакъда тутуп тургъан зулмучу Унамин бла.

Айхайда, Арслан-ханны ангылагъан да къыйын туююлдо. Барыбыз да билебиз, Уллу Хазар ханлыкъгъа оноу этген Хан батыры Унамин болгъанлыкъгъа, алай а ол уллу ханлыкъны кюн батыш жанында кесеги уа бурун замандан бери да, тереге кере, Гитче ханны – Алан ханны къолунда жюрюгени да белгилиди. Бюгюн а Алан ханы да, Хазар ханлыкъны Гитче ханы да Арсланды. Ма аны себепли уа Арслан-хан Унамин бла да, Эдил-Къалада оноугъа къатышхан башха адам бла да жарашып жашаргъа керекди. Нек дегенде, Хан батыры, керек заманда, Арслан-ханнга таянчакъ боллукъду, аскер жаны бла уа – бюгюн да. Хан батыры – ол битеу да Уллу Хазар ханлыкъда аскерлерини башчысыды, ол санда уа дайым да урушха хазыр болуп тургъан 10 минг батыр аскерни да. Алайды да, биз Арслан-ханнга уллу кёлкъалды этерча да туююлбюз. Не айтыр кереклиси барды – Арслан-хан бизни бла болса эди, бир тюрлю ишексиз биз ол тышындан келген зулмучу начасладан бек терк къутулургъа боллукъ эдик. Алай дагъыда бир кере айтама: болмачы муратха эс бурмайыкъ – Арслан-ханнга уллу ышаныргъа жарамайды. Ол бизге болушалмай эсе да, къаршы сюеллик туююл эсе, сау болсун де да къой.

- Не да айг, ол ас тайпасындан болгъан халкъгъа къажау сюелир деп, мени ийнаныргъым келмейди, - деди Тангберди. – Ол кеси да, бир-бир ханла-бийлеча, ата-бабаларыбызны динлерин къоюп, башха диннге кечмеген ушайды да - ол да, бизнича, Тейри динни тутуа ушайды да, ол да Сыйлы Кёкде Уллу Атабызгъа табына ушайды да.

- Сен айтхан тюздо – Арслан-хан динин-тинин да алышдырмагъанды, алай а адам Кёкде бла Жерде ишлерин, кеси суйгенча хар заманда бирге келишдиралмайды, - деди Тенгиз-хан. – Кёп да кезиуледе адам жерде ишлери бла алданып къалады, Кёкде ишлерин унутуп. Биз барыбыз да Уллу Тейрини – Сыйлы Кюнню балалары, бек уста билебиз – Ол бизни, бу хаух дуняда, жангылгъан этсек да бир бек къыйнамазын билебиз. Аны Арслан-хан да биледи. Аны айтханым, Арслан-ханны юсюнден быллай бир селешгенибиз анданды: сиз, кесигизни халкъыгъызны батыр жашлары, биз быллай сорсакъ: «Аны ол жолгъа тюшерге Сыйлы Тейри онг бермесин ансы, Арслан-хан бир ишни юсюнде, бизни терсге санап, илинип, жанып тебиресе, бизге сиз таянчакъ болаллыкъмысыз?»

- Озгъан- хан да биз барыбыз да къарындаш халкъла эсек биз не къадарда да биригирге керекбиз, ол санда уа жууукълукъ жюрютюу бла да, - деди Алтынбай. – Къууанчда, къыйын кюнде да. Биз къарындаш халкъла болгъанларыбыздан сора да барыбыз да бир жерде, къоншулукъда жашай ушайбыз да, ма аны себепли уа биз бир-бирге, керек эсе, мычымай болушлукъ этерге боллукъбюз. Саулай да халкъыбыз хурметли кёрген тамата ханбийче Акъбилек, Озгъан ханны анасы, биле болурсуз, къангарлы бийчеди, Олегни анасы уа, Алтынчач, оруслуду, Чер-

ниговда ханны эгечиди, мени анам а, Толгъанай, булгъарлы бийчеди. Къуру да бизде, хан тукъумда, булгъарлы, къангарлы, аланлы, оруслу келинле ондан окъуна артыкъ боладыла. Сизде да анга ушаш болур халыгъыз... Ары айландырсанг да, бери айландырсанг да – биз жууукълабыз, бирге болургъа керекбиз...

Ма ол халда бара эдиле булгъар ханны ююннде кенгешле-хапарла да – берилген сѣзге кертичи болууну юсюнден а, къоншу халкъланы араларында не ишледе да, бир-бирде харамлыкъ этмей, бир-бирге къуру да ахшылыкъ жоралап турургъа кереклигини юсюнден да. Бютюнда шѣндюгю заманда – дуния быллай къайгылы, кюйсюз заманда, хар къайда да зулмучулукъ ишле, къылыкъсыз ишле кѣпден кѣп этиле баргъан заманда.

Олегни бла Балкъызны юслеринден, не эсе да, бир сѣз да сагъынмадыла, ала къуру да быланы къадарларыны юсюнден сѣлеширге жыйылгъанларын унутуп къойгъанча. Бири да бир сѣз айтмады. Да бары да биле болур эдиле – аланы къадарлары алгъадан окъуна белгили эди. Хау, бюгюн жашла бла къызла къаладан тышында кеслери эркин айлансынла, къыз бла жаш да бир-бирлерин игирек танысынла, андан сора кеслери не оноу эте, иш анга кѣре болур деп, хан юйде таматала алай оноу этген эдиле. Алай болса да, халкъ бары да биле эди – тамблябюрсю кюн дегенлей, Балкъызны бла Олегни тойлары боллукъду. Жаш бла къыз а бир-бирлерин жаратдыламы-къалдыламы – аны юсюнден киши уа зат айтмайды. Айтылмаса да, бары да биле эдиле – той боллукъду, анга энди бир зат чырмау боллукъ туюнюдю. Алай а алыкъынчы аны юсюнден не Олег, не Балкъыз бир зат да билмей эдиле.

Олегни Балкъыз бир кѣргенлей окъуна суююп къойгъан эди да, ма энди уа ол кесин къызгъа ариу кѣрюнюр ючюн не да этип кюрешеди – сѣз айтса да, бир зат этсе да адепли болургъа кюрешеди, лакъырда этеди, жашла, къызла бла оюнлагъа, даулашлагъа къошулмай къалмайды. Акъылын, ѳтгюрлюгюн, билимин да кѣргюзтюр ючюн эте болур эди, баям.

Балкъыз да Олегни, не айтырса, жаратхан эди - жарыкъ кѣллюлюгю ючюн да, эслилиги ючюн да. Алай а, кеси кесине окъуна, сюеме деп, базынып айталмай эди. Ол толу ийнанып эди – Олег эсли да, акъыллы да жигитди. Балкъыз Олег бла бирге къаллай бир заман ѳтдюре бара эсе да, ол да аллай бир бекден-бекге тартына бара эди жашха: аны лакъыр-дасын да эшитирге, кюлгенин да кѣрюрге.

Экинчи кюн жашла бла къызла, келишип, адетге кѣре, сиз кесигизни шауданыгъызны табыгъыз да, андан кесигиз къаннгынчы суу ичигиз да, бери да ала келигиз, ол сууда азыкъ этилип ашасагъыз, ѳмюрге бери бир-бирни суююп, ѳлгюнчо дери бирге жашарыкъсыз деп. Алай айтылады халкъда.

Олег бла Балкъыз, ойнай-кюле, атларына миндиле да, анда – узакъ-да кѣрюннген акъ таула, аланы этеклерине кѣксюлге тартхан агъач таба чабышдыла. Кѣп да таурухлада айтылады хар тюрлю да дарман кырдыкла, суу неда агъачлада, таулада боладыла деп, ол акъ марал, Сыйлы

Афсатыны кызы окуна анда, кесини атасыны иелик этген жерледе агъачлада, таулада жашай ушайдыла. Керти эсе, ол акъ маралны сюто ёлгенни окуна сау этерге боллукъду. Сора алай эсе, ала – аны суйген таулары, агъачлары, кёплени саулукъларына жарагъанла, Балкызыгъа бла Олегге, ол таза, огъурлу жанлагъа, шо шаудан суунуму кызыгъа-нырла?

Балкызы алда чабып бара эди, тюз да суу жагъасы бла, артына-артына къарай, жигит анга жеталмагъанына сейир эте. Ол къайдан биллик эди Олег кесини атын тыяракъ этип баргъанын – кызыны, артына къайыра, кюлгени хычыуун тийип.

Балкызы бир кырыны эслемей, ётюп кетген эди, кыырда уа бир кёзлеу, не шаудан болмай амалы жокъ эди. Олег Балкызыны кыуууп жетди да, анга ол кыырда бир суу болургъа кереклисин айтды.

- Ким биледи, ол кыырда бизни суймеклигибизни шауданы бар эсе уа, Балкызы? – деди Олег, кызыны кюлун кюлуна акъыртын алып. – Къайтайыкъ артха?

Кызыны кюлу, тутулгъан чыпчыкыгъа ушаш, алгъа бир ычхыныргъа да бир кюрешди, алай Олегни кенг кюл аязыны жылыуун сезип, тынчайды. Балкызы, баям, кюлуну былай кёлсюзлюк этгенин жаратмагъан эди да, башын булгъап:

- Угъай! – деди ол, къаш тюбюнден кюломсюрей къарай. – Мен артха къайтыргъа суймеучюме. Къоркъма сен, Олег, биз кесибизни шауданыбызны жабарбыз – кетдик! – Алай айтып, жашын кюл аязында жылынып, андан кетерге унамай тохтагъан тели кюлчугъуна андан ары эс бурмай, атын тебиретди.

Ма алай, экилери да бир бирлери къатлары бла, кюл тутушдуруп, ашыкъмай бара эдиле. Ала кеслерин бир терк баргъан суна болур эдиле, керти уа бош алай, тыншыкъ, сабийле айгычулай, тяттий-тяттий этип. Ала кеслерини атларындан кюлларыны ушакъларына, чуу этмей, тынгылай эте эдиле. Кызыны кюлу бир аз тепди, алай а ол ычхыр мурат бла туююл эди, бош алай, кёзбаучукыгъа, бир зат этмей а дегенча. «Жибер, ол айып болур деме, биз кесибизни адепли жюрютюрге керекбиз». «Биз не адепсизлик этебиз? Сени кюлунгу жылыуу нечик хычыуун кёрюнеди манга. Эшитемисе – бизни жюреклирибиз бир кибик урадыла!» – деди жашны кюлу. «Угъай! Сени жюрегинг сууукъду – ол арткаракъ къалады!» - деди кызыны кюлу, сыркыгу сабий кибик. «Угъай! Ол сууукъдан къалмайды артха, ол кеси кесин тыяргъа кюрешгенден къалады арткаракъ. Аны, тыймагъанлай, алайла барып турса, ол, асыры терк-теркден, кёкюрегимден чыгып кетерге боллукъду. Алай болса уа сора мен, жюрегим болмай, не аз да жазыкъсыныу деген затны билмеген кюйсюз адам болуп къаллыкъма!» - деди жашны кюлу. «Айт-айт-айт! Сиз, эр кишиле, хар заманда да адеплиле, намыслыла боласыз биз хариплени кюлгъа этгинчи, артда уа, андан сора, сиз терк окуна кылыкъсызла, огъурсузла болуп къаласыз!» - деди кызыны кюлу. «Шо сен а аны къайдан билесе? Тогуз кере да эрге баргъан сунарса аны сёлешгенине кёре!» - деди жашны кюлу, нёгерин масхара эте. «Тиширыула

бары да алай айтадыла да!» «Хоу бир да, алай бары да айталлыкь туююлюде. Мен, сёз ючюн, мен анамдан бир кере да эшитмегенме мени атам кылыкьсызды деп, неда кюисюздю деп», - деди жашны кюлу.

- Кимди ананг а? – деп сорду Балкызы, мындан ары ушакьны кеси барырыр умут бла.

- Мени анам оруслуду, энди биз барыбыз да оруслулагда санала эсек. Тюзю уа – северянкады, славянка. Алай а аны анасы кызы заманында кьангары бийче кызы эди. Мени уллу атам Черниговну айтхылыкь аскер башчысы болганды. Бир жол ол кьангарала бла сермешде, кьангар бийни юйюрюн жесирге алып, аны, бир ариу кызы бар эди да, аны кьатыннга алганды. Артда уа, оруслула славяланы хорлап, бийлик этип тебирегенден сора, мен туугьанда оруслуланы, Олег-батыр деп, айтылган батырлары болуп чыгдады да, аны атын атайдыла манга. Мен да Олег-батыр кибик, батыр да, кьарыулу да болсам эди деп.

- Кьалай сейирлик хапар айтдынг сен! Сора сен, хапарынга кере, биринчи болуп, славянлыса, андан сора кьангарлыса, эм ахырында – ас! Мен суймейме кьангарланы – барлыкь туююлме санга эрге! – деп, Балкызы керти да кёлю бла айтханча, алай этип, кеси да кюлун Олегни кюлундан сыйырып ийди.

- Сен терсинден санайса Бакызы, тюп-баш этип, ма былай санаргда керекди. Биринчиси – мен асма, андан сора уа кьангар да болайым, славянлы да болайым, оруслу да болайым. Андан сора уа мен, ким биледи, кьангарланы да, оруслуланы да, славянлыланы да, асланы да бар ахшы затларын бирге жыя кетип, кьангарлыча ётгюр, оруслуча жигит, славянлылача ариу санлы, аслылача акьыллы болуп кьалсам а? Андан сора уа сен не этерик эдинг манга эрге баралмагьанлай?

- Хо, сора, алгда сен кьангарлы жашча жылянча ётгюр, оруслуча жигит, славянлыча ариу санлы, аслыча акьыллы бол да - андан сора кёрюрбюз!- деди Балкызы, кюлгенча этип, атын алгда чапдырып.

Бу жол Олег кызыгда терк окьуна жетди да, кюлундан тутду. Алай Балкызы кюлун терк окьуна ычхындырды.

- Кьарайма да, сен, керти окьуна да, кьангарлы жаш кибик бек терк кьармашханса, алай ас жигитча уа акьыллы болмазса, дейме.

- Сен мени кёлюме тийгенсе да, мен сени бла сёлешмейме! – дегени айтды да Олег, кызы кёлюне аллай бир тийгенин билдирир муратда бир кюлкюлю зат кёргюзтдю да, Балкызы, тёзалмай, кюлюп ийди.

- Бек ахшы – кьарайма да, сен керти окьуна, кьангарлыча жилинча ётгюр бол, ас жигитча акьыллы да бол. Алай мен сени алкынчы оруслу жигитча батырлыгьынгы кёрмейме. Аны себепли уа алыкьа мен сени суймейме. Ангыладынг да!

- Сен энтта да терссе! – деп хахай этди Олег. – Сен мени суйген кызымса. Сени суйген жашынг болур ючюн манга энди бир азчыкь кьалып турады. Мен оруслу кибик батыр жаш болгьаныма тюшонсенг, сен а олсагьат окьуна мени жаратаса да, биз суйген жаш бла кызы болабыз да кьалабыз. Андан сора уа тоюбуз болады. Келишдик да?

- Хо, алай окьуна болсун! Сора уа энди не – сен кьалай бла ийнан-

дыраллыкъса мени кесинг жигит да, батыр да болгъанынги?

- Къюулсунла бери абиреклеми дейсе, къачакъламы дейсе - ол аман адамла. Ма ол заманда кёрюрсен сен, ол Олег-батырча, мен да жигит да, батыр да болгъанымы – ол къачакъ жыйынны олсагъат фудуман этип, чачарма! – деди Олег, кюле-ойнай.

- Алай эсе къачакъ-малгъунланы излерге керекди! – деди, кюлюп, Балкъыз, атын тебиретип, алгъа чабып кетди. Олег аны ызындан тюшдю. Къызгъа жете келгенлей бир кенг зыгъыр къол кёрюндю.

- Бу къол ичи бла барып турсакъ, баям, биз не шауданнга, не къачакъ жыйыннга тюберге боллукъбуз. Биз а шауданни да, къачакъ жыйынны да излей ушайбыз да! – деди, кюлюп, Балкъыз.

- Тюппе-тюзсе. Кетдик! – деди Олег, къолну акъ зыгъырына атын буруп.

Балкъыз аны ызындан тебиреди. Иги кесекни бардыла, сёз да айтмай. Алай бара кетип, къол ичи да тар болуп, алгъын аны эки да тулпурла эди да, энди уа къалын агъач басхан къаяла эдиле. Чыпчыкъ жырлагъан да эшитилмей, къарангыракъ окъуна болуп. Жаланда къол ичинде жерк, къайын терекле, жагъалада уа, ачыгъыракъ жерледе, – балам, къушхамиш, чертлеуюк терекле кёрюнедиле.

- Тохтачы! – деди Балкъыз, иги да эшитдирип, атын тохтатып.

Олег тохтады да, артха, Балкъыз таба къарады, не дейсе деген магъанада.

- Бу къолда не айыудан, не тонгуздан башха зат биз не хазна табарбыз. Ала уа бизге керек туююл ушайдыла да, андан эсе артха бурулайыкъ.

Олег артха буруп, Балкъызгъа жууукълашып:

- Аллай бир бу зыгъыр бла келип, атланы да къыйнап, къалай къайтайыкъ бош алай? Энтга да бир кесек барырма эдик?

- Мен къоркъгъан этеме! – деди, Балкъыз къоркъгъаныны жашырып да кюрешмей, шошчукъ, арлакъда ала излеген къачакъла алагъа тынгылап тургъанча.

Олег къызгъа къарады да, керти окъуна да аны къоркъгъанын багъыр кёзлеринде эследи – ала бир мудах эдиле, кеслери да уллуракъ кёрюноп.

- Ахшы – кетейик. Шауданны да, къачакъланы да башха жерде излербиз, - деди Олег.

Ол Балкъыз къоркъурун суймей эди, нек дегенде, ол къоркъса, аны кёлю бузулургъа боллукъду.

Артха бурулуп, кетип башладыла. Бир кесекден, киши да сунмай тургъанлай, алларындан эки атлы кёрюндюле, кёрюндюле да, тохтап, аланы сакълап башладыла.

Олег алгъа чыкъды да, Балкъызгъа:

- Тюз да мени ызымдан келе келирле, ала сени къыз болгъанынги эслеялмай турурча. Баям, биз, шауданыбызны тапмагъанлыкъгъа, къачакъланы тапхан болурбуз демей. Мен, алгъа жукълагъанлай: «Еуа!» деп, къычыргъанымлай, сен алгъа ётерсе да кетерсе, ала бла уа мен ке-

сим да болалырма, кьоркьма сен.

- Мен бир жары да кеталлыкь туююлме, сени бла кьалама, манга да бир зат бер, кьамангы окьуна.

Олег кесини алай уллу да керекли болмагъан кьамасын Балкьызгъа берди – кьолунда кьылычы да бар, садагъы да бар, окьлары бла.

- Кел, мен айтханны эт! – деп тиледи Олег. – Кьаллай жигит орус-лу боллукьма мен жаланда эки кичиу кьачакьны хорлаяллыкь туююл эсем?

- Бек ашы – хорла. Мен аны кеси кёзлерим бла кёрюрге керекме. Мен санга чырмау боллукь туююлме – сен аланы туурам-туурам этгинчи мен арлакьда сакьлап турлукьма!

«Аперим! Кьыз дегенинг ма былай болургъа керекди ансы! Шёндю да лакьырда этерге кюрешген!» - деп келди Олегни кёлюне.

Ашыкьмай, бир зат да болмагъанча, барадыла алгъа, жаланда Олегни онг кьолу кьылычыны сабын тутупду ансы. Алай а ол келе келгенле кеслери танымагъан адамланы сезгенлей окьуна, кьылычларын сууруп, тутхандыла.

- Сиз кимлесиз, мында не атагъызны башына айланасыз? – деди ол эки атлыдан бири. – Тохтагъыз кесигиз да!

- Сен, шуёхум, былай хыны нек сёлешесе? – деди иги да эшитирча Олег. – Булгарияда жолоучула бир бирлери бла былаймы саламлашычудула?

- Жолоучула бир-бирге жолда тюбешиучюдоле, былайы уа – агъачды, - деди ол эки атлыдан онг жанындагъы, баям, ол болур эди тамата. – Агъачда уа, таулада кьачакьла айланадыла!

- Сиз а кьачакьласыз да?

- Айхайдамы дейсе! Кимле айланадыла кьачакьладан башха? Ас ханны жашымы айланырыкьды мында? Алайды да, шуёхум, атларыгъыздан тюшногюз да, тереклеге байлагъыз, сауутларыгъызны уа жерге салыгъыз. Андан сора уа, сау кьалгъаныгъыз ючюн Уллу Тейри шукур дегиз да, мындан теркирек кетерге кюрешигиз. Бу жолдан сора уа бери келген жолну унутуп кьоюгъуз! Ангьладыгъызмы?

- Бек ахшы! Мен а сизни сау кюнню излеп айланама! – деп, Олег кьачакьланы юслерине атылды.

Ол сабий жаш былай этер деп эслерине да келмеген кьачакьла, (аларында атлыладан бири кьыз болгъанын ала алгъаракьдан окьуна кёрген эдиле), абызырап анга тийишлисича тюбеялмай кьалдыла. Керти да, ала кьылычларын ойнатыргъа кюреше эдиле, алай андан магъана аз эди – ала ауур жюкленип келген атладан мирзеуден толгъан хуржунланы, артмакьланы, башха хапчукланы тюшюралмагъан эдиле. Ма аны себепли уа ала кюлкюлюк болгъан эдиле. Элия ургъанлай, юслерине Олег секиргенлей окьуна ала артмакьлары, хапчуклары бла кьатыш болдула. Кёзню жумуп ачхынчы окьуна эки да кьачакь, тобукьланып, тилей эдиле, неда эт, ёлтюрме бизни деп.

- Болсун алай! Сиз бизге не ахшылыкь этерге айтхан эдигиз эсе да, биз сизге ол ахшылыкьны этерге айтабыз – атларыгъызны, сауут-

ларыгъызны да къюп кетигиз! Кесигиз да унутуп къоймагъыз – сау къалгъаныгъыз ючюн манга «Сау болугъуз!» дегиз.

- О, сыйлы, огъурлу да жигит! Жазыкъсын бизге! – деп, хахай этдиле бир аууздан къачакъла. - Бизге не атсыз, не сауутсуз жашау этерге амал жокъду – сора биз не тукъум къачакъла боллукъбуз?

- Жашагъан жеригиз, баям, шаудан къатында болур. Алаймыды?

- Айхайда! – деп бир кибик къычырдыла къачакъла, бир затха ышанып.

- Бизге къонакъбайлыкъ эталлыкъмысыз, кесигизни шауданыгъыздан суу ичерге къоялыкъмысыз?

- Эталмай а! Къоймай а! – деп, къычырыкъ-хахай этдиле жигитни бу сорууларына бек сейир эте.

- Жашагъан жеригизге уа узакъмыды?

- Угъай, угъай! Бир кесекчикден жетерикбиз!

- Бек ахшы. Былай келишейик: сиз кеслеригизни сауутларыгъызны былайлада тереклеге тагъыгъыз да къюгъуз. Былайлада киши айланмай ушайды да, сизден башха – урланырыкъ туююлдоле. Андан биз сизге къонакъгъа барабыз. Сиз бизни шаудан суудан ичерге къоясыз, сора бизге дагъыда бир тулукъ суу алыргъа къоясыз да – аны бла иш бошалады да къалады. Биз кетебиз, сиз къаласыз. Сиз бизни ызыбыздан биз жолгъа тышгюнчю тебиремей туругъуз!

- Бек ахшы! Бек ахшы! Тюз да сен айтханлай этербиз! – дедиле, асыры къууангандан не этерге билмей къачакъла.

- Дагъыда бир зат – ол бирге келишгенибизни алдаусуз толтурургъа эм мындан ары бизге хата келтирирча бир зат да этмезге ант этигиз!

- Ант этебиз! Ант этебиз!

- Сора ахшы, - деди да Олег, Балкъызгъа айланып: быланы сауутлары арлакъда чертлеуюк гюлтени ары жанына ат да къой.

Балкъыз, терк окъуна атындан тышюп, Олегни айтханын этеди.

- Хо, сора, - деди Олег, - тебиредик. Сиз алда барыгъыз, биз а – сизни ызыгъыздан.

Къачакъла атларына эрлей миндиле да, артларына терк-терк къарай, ёрге тебиредиле.

Къачакъла бир кесек алгъаракъ кетгенден сора Олег бла Балкъыз аланы ызларындан, ашыкъмай, барадыла.

- Кел, быланы эркин этейик да, кетейик, - деди, нек эсе да, Балкъыз. Олег атын тыяракъ этди.

- Нек? Бизни шаудан суу алып келигиз деп, ийген эдиле да?

- Къачакъла шауданны сууу бизге насып къалай келтирир? Келтирлик туююлдо! – деди, керти да келю бла Балкъыз. – Биз кесибизни шауданыбызны табаргъа керекбиз!

- Сен бек тюз айтаса! Мен аны юсюнден нек акъыл этмегенем? – деди Олег, кесини телилигине сейир эте. Сора къачакълагъа айланып, аланы ызларындан:

- Эй-гей! – деп къычырды.

Ала тохтадыла да, артларына къарадыла.

- Сау болугъуз бизге къонакъбайлыкъ этерге айтханыгъыз ючюн!
– деп къычырды Олег. – Биз кесибизни шауданыбызны табаргъа керек-
биз! Къайтыгъыз да, сауутларыгъызны алыгъыз!

Олег бла Балкъыз, ала бла саламлашыр ючюн къачакъланы сакълап турмай, атларын артха буруп, кетип къалдыла.

3

Юч кюн бола келеди ас жигитле булгар ханда къонакъда тургъанлы. Хар нени юсюнден да тынгълы кенгешдиле, хапар айтдыла. Къоншу къарындаш халкъла – булгарлыла, асла, къангарла сабырла – мындан ары бютюнда биригирге кереклисини юсюнден да; биригип, къыйын заманны палахларындан къалай къутула барыуну амалларыны юсюнден да. Онг болса, Олег-батырны, оруслуланы да кеси жаныбызгъа эталсакъ иги боллукъ эди деп да. Рум жанына да эс бурургъа керекди, нек дегенде, ол бек бай, кючлю къыралды, болушама десе, бизге бек уллу тыянчакъ боллукъду, кеси да бизни фасыкъ Унаминни кёрюп болмагъан ушайды да, хапаргъа кёре деп, аны да айтдыла. Хау, хар нени юсюнден да кенгешдиле, сёлешдиле, алай а Балкъыз бла Олег бир-бирлерин жаратдыламы-къалдыламы дегенни юсюнден а сёз да сагъынмадыла. Сокъурла тюйюл, акъсакъла тюйюл, санлары-чархлары бла башхалагъа сукъланырча тюйюл – къайры барлыкъдыла была бир-бирлерин жаратмагъанлай. Да, барысы да алай суннган болур эдиле. Жаратсала уа бир-бирлери, андан ары уа соймекликге кёп къалмай ушайды да, деп.

Ким биледи, иш алай окъуна болур. Олег бла Балкъыз тюнене окъуна кеслерини шауданларын тапхан эдиле, андан таза сууну алып ичгендиле – кеслерини соймекликлери да, ичген сууларыча, таза да, татлы да болсун деп!

Жашла бла къызла бюгюн къаладан тышында Олег бла Балкъыз мындан ары да бир-бирни игирек танысынла деп угъай, - ала бир-бирлени таныгъан да этгендиле, жаратхан да этгендиле, - бош алай, бюгюн да бир кюнню жүрек ачыкълыкъда, къууанчлы халда ётдюрейик деп. Да не – шёндюгю къайгъылы заманда алай кёп тюшмейдиле ойнап-кюлюп ашырырча кюнле.

Къаладан алай бек да кетмей, Къобан сууну бутагъы Кёк-сай черкни жагъасында тохтадыла, жолдан арлакъда, агъач жууугъуракъда, уллу кертме тереклени тюплеринде. Жол а Кёк-сайдан ётюп, ёзен ичи бла ары, Бузан-сууну жагъасында сюелген аты айтылгъан Сары-Къала таба барады, андан ары уа тюзюнлей Дада-Къалагъа дери. Андан ары уа, кюн батыш жанына тартып бара кетсенг, бир уллу суугъа тюбеп къаласа – ол оруслуланы жерлериди, сууну ары жанында дуппурлада уа – оруслуланы ара шахарлары Куява. Уллу Хазар ханлыкъны кюнбатыш жанында Сары-Къала бек уллу къалады, аны себепли уа ол ханлыкъны бу тийресини ортасына саналады, Эдил-Къаладан да, ханлыкъны бу жерлеринде жашагъан тайфаларындан,

Танаисдан, Къырымдан, Орусдан да жолла бла бара кетсенг, Сары-

Къалагъа бармай къаллыкъ тыйюлсе. Ханлыкъны кюнбатыш жанына бир жумуш бла уллу къуллукъчула барсала – Хакъ хан болса да, Гитче хан болса да, Хан батыр болса да – Сары-Къалада тохтап, бу тийреде кеслерине керекли ханланы чакъырып, алай оноу этип тургъандыла. Кертиди, Обадия Хакъ- ханны оноудан кери этгенли бери ол кесини Алтын-Къаласындан бир жары хазна чыкъмайды. Гитче хан а Сары-Къалагъа терк-терк келе туруучуду. Сора ол келгенде уа тийрени ханлары, бийлери гузабагъа къаладыла: да не – Арслан-хан ушайды да Уллу Хазар ханлыкъны бери жанына оноу этген.

Алай болуучу эди не заманда да. Алай юч жыл мындан алда Арслан-хан жумушу бла Эдил-Къалагъа баргъанында, ол Хан батыры Унамин бла, къаты даулашып, къаны бузулуп, андан тышына чыкъгъандан сора, башына къан чабып, къыйын ауругъан эди. Ма энди ол Минг-ас-Къалада, хапаргъа кёре, юйюнден чыкъмай жашайды, бир тюрлю иш бла кюрешмейди, жаланда кесини терек бахчасында айланып тургъан болмаса. Алайды да, энди Аланияны ханы да, Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханы да, тюзюн айтханда, Арслан-ханны тамата жашы Тохтамишди. Аны юсюнден кёп тюрлю-тюрлю хапарла жүрөйдюле. Ол, аны хар ким да биледи, керти да батырды, жашлыгъына да къарамай, кёп кере да кесини аскеринден эсе да иги да асламыракъ аскерлери болгъан батырла бла тубешип, алгъа таукел барып, аланы хорлап тургъанды. Аны бла бирде уа ол, сёзню къагы салгъан, айтылгъан оноуланы алдаусуз толтурууну излегени бла белгиледи. Дагъыда айтаучудула – ол да, бары ханла-бийле кибик, ичгини да, ариу тиширууланы да суюди - дуня бла бир тос къатынланы да тутады, дейдиле. Онг болса уа, уугъа да бармай къалмайды. Ол, башха ханла кибик, бирде не огъурсуз болады, бир-бирде уа кюйсюз ишле окъуна этеди, бир башха жерде уа тюз оноу этеди, ишлеген адамлагъа жазыкъсынып, алагъа жакъ басады, бийлеге, байлагъа, халкъгъа тюз оноу этмейсиз деп, урушады, бир-бир кезиледе уа ма къылыкъсыз, аман ишни этгенине ийнанырыгъынг окъуна келмейди...

Кёк-сайны суулары черекни жагъалары бла сабыр кенгешедиле – жашла бла къызла да бир-бирлери бла лахор этедиле. Бирле ишликлени хазырайдыла, бирле къазан тубюнде отну жандырып кюрешедиле, бирле уа агъач ичинде кзуругъан отунланы жыйып ташыйдыла. Къалгъанла уа, жубанып турурча кеслерине бир иш да табалмагъанла, бир бирлерине эшитген, билген таурухланы, сейирлик хапарланы айтадыла. Айта-айта келип, бир заманда хапар ханлагъа да жетди.

- Бек сейирди ол – Уллу хан кеси оноу этмей, нек эте эди бизге оноу Гитче хан? Ары-бери къарасанг да, жаланда «Арслан-хан! Арслан-хан!» деп эшитирсе. Кёк-Берген ханны юсюнден – Хазарияны Уллу ханыны юсюнден а хазна хапары жүрөмейди. Нек? – деп, бек сейир этди Кёнжетай, Балкызыны онбешжыллыкъ къарындашчыгъы. Ол, баям, бу алапатлыкъ ишни юсюнден кёп кере да сагъыш этген болур, алай а кесини бу сорууна хазна тынгылы жууап табалмагъанды ансы.

- Ол узун хапарды, - деди, къой аны дегенча, къол булгъап. Тангбер-

ди – эртте, бек аллындан бери да келе болур бу төре.

- Къачан эртте, не төреди бу? – деди Кенжетай, ким биледи, Тангберди бир жангы зат айтыр эсе уа деп, сагъайып.

- Эртте, бурун аланланы Барс-эли деген къыралларында хазар ханлыкъ къуралгъан кезиуде. Ол Барс-эли деген къыралда аланланы бир къаууму, хазар тайфа, къыралны шимал жанында эм Эдил-суу Хазар тенгизге къошулгъан тийреледе жашап тургъанды. Айта кетейим, Барс-элини алан халкъы, ол санда уа хазарла да, бурунгулу тюрк ханлыкъны кюнчыгыш жанында жашап болгъандыла. Жылланы биринде Тюрк ханы ёледи да, аны жашлары бир-бирлери бла даулашып тебирейдиле, хан тахтагъа мен олтурургъа тийишлиме, угъай – мен олтурургъа тийишлиме деп. Ол даулашда хазарла жашладан бирине ачыкъдан жакъ басхандыла. Алай ол хазарла суйген жаш угъай, башха жаш олтурады хан тахтагъа. Ол заманда уа ол хорланган жаш, кеси жанлы жууукъланы, батырлыгъын да жыйып, келип, хазар тайфагъа къошулады. Хазарла ол келген хан жашны кеслерине хан этедиле. Алай бла, Барс-элини Хазар тайфасы, халкъы кёп болуп, къарыулу болады. Тюркден келген хан жаш да, аны батыр нёгерлери да хазар тайфаны аскер ишлерин къолгъа аладыла, алай бла уа Хазар тайфа, тышындан сугъанакълыкъ этген халкъланы барын да хорлап, ёсюп, къарыулу болады. Барс-элини халкъыны асламысы энди Хазар тайфаны адамлары боладыла. Алай болгъандан сора, баям, - бурун заманда акъыллы адамла кёп эдиле – ханла, бийле, тынгылы кенгешип, алай этген болур эдиле: Хазар тайфада жашагъан адамла къалгъан халкъдан иги да кёпдюле, ма аны себепли не иши да онгуна баргъан тайфаны хурметине, къыралыбызны тюрлендирип, мындан ары аны хазар ханлыкъгъа санаргъа, деп. Хазар тайфаны ханы, ол кеси да дунягъа аты айтылгъан тюрк ханланы учуну болгъаны себепли, аны Уллу ханнга санаргъа деп, алай оноу этиледи. Алай а тышындан келген жашха хан тахтаны толусунлай ышанып къоймай, халкъ, анга кёз-къулакъ болуп турсун деп, анга болушлукъда Барс-элини алгъыннгы ханын экинчи ханнга – Гитче ханнга айыргъанды. Артын ала, Хазар ханлыкъ төгерекде-башда кёп халкъланы кесине бойсундургъандан сора, ол Уллу Хазар ханлыкъны кюнчыгыш жанында халкълагъа оноу этерге Гитче ханнга тюшеди. Ол аны бла бирге алгъынча Барс-элини Хазар тайфадан къалгъан кесегине – Аланыгъа да ханлыкъ эте эди. Хазар ханлыкъ былай уллу болгъандан сора, анда кёп халкъла жашау эте эдиле, асламында ала бир ненча тайфагъа бёлюне эдиле. Хар тайфада уа кесини ханы. Ол тайфала бир болсала – халкъ болады. Сора анда дагъыда Уллу хан да керек болады. Алайды да, Хазар халкъны Уллу ханы Уллу ханланы Уллусу болургъа керекди. Ма алай айтмаз ючюн, Уллу ханланы да Уллусу деп айтылмаз ючюн, анга Хакъ хан деп айтхандыла, Хазар ханлыкъда мындан башхалагъа хан деп, алай айтылгъанлыкъгъа, ол бош, кёзбаулукъгъа айтылады ансы, керти да хан – ол Хакъ ханды деп. Да, не болушу да алайды да! Не да болсун, ма бюгюн Хазар ханлыкъ – ол Жайыкъ-сууундан выше Эдил-суууна, Эдил-суудан -суугъа дери, андан Юзюг -суугъа дери ёзенле-

де жашагъан халкъланы бирикдиреди, аны жерлери Кавказ тауладан Асияны къалып агъачларына дери созуладыла. Ол уллу ханлыкъны, Аланиядан башлап, кюн батыш кесегине Булгария да, Асия да, сабыр-ла, кангарла жашагъан ёзенле да, Къырым да киредиле. Ма ол жерлеге, ол жерледе жашагъан халкълагъа да, тюзюн айтханда, Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханы бейлик этеди. Хакъ ханны оноуу уа кесини Алтын-Къаласындан ары бармайды.

– Сора нек жюриомейди Хакъ ханны оноуу битеу ханлыкъда, сора нек жашаргъа къалгъанды ол къуру да кесини Алтын-Къаласында? Ол не – аллай бир эринчекмиди? – деп къойду дагъыда биягъы Кенжетай.

Абданла ышардыла – сени кибик жашчыкъгъа аллай бир тынгылы хапар неге керекди деп. Алай Кенжетай Хакъ ханны къыралгъа оноу этерге суймегени аллай бир сейир этдиреди, аны себепли уа анга бир жууап этмей къойгъан гюнях эди да, Тангберди Хакъ ханны бу сейирлик ишлерини юсюнден шёндюгю Эдил-Къалада оноучула халкъгъа айтхан хапарларын къайтарып айтып берди.

- Хакъ хан дегенинг, ангылаймыса, Кенжетай, - ол Сыйлы Тейриге жетмейсе да, ол бош адам туюнюддю, ол ханланы да ханыды, сыйлы затды, тегерегин ханла, бийле, батырла алып, не айтса да, не этебиз деп, сакълап тура эдиле. Алгъа алай этип да тургъан эдиле: Хакъ хан оноуу этип, халкъланы ханлары, бийлери, батырла аны айтханын, жерге салмай, этип тургъандыла. Аргын ала аны къатында жюриогенле аны акъылына не келе эсе да, аны сезип, ол сёз айтхынчы окъуна Хакъ ханны умутларын толтуруп турургъа юйренгендиле. Ма алай бла, аз-аздан, Хакъ ханны тегерегинде жюриоген къуллукъчула, аны ууакъ-тюек ишчикле ючюн эсин белюрге жарамайды деп, Хакъ ханны оноууна къарагъан ишлени асламын да кеслери этип тебирейдиле. Ма энди уа, Хакъ хан, бир затны юсюнден да къайгъы-сагъыш этмегенлей, кесини Алтын-Къаласыны алтын тоханасында олтуруп турады. Ол этерик ишлени уа Хан батыры Унамин бла бирге Тохтамиш-батыр бек тынгылы этедиле – халкъгъа оноуу этедиле, аскерлеге башчылыкъ этедиле, хазнаны ёсдюредиле, хазнадан, керек эсе, ахча къоратадыла, бирлеге тазир саладыла, башхаланы махтадыла. Унамин Эдил-къалада, Тохтамиш-Минг-ас-Къалада.

– Алай айтадыла, Хакъ ханны тогъуз-он да тос къатыны барды деп – ол а кертимиди? – деди да, биягъы Кенжетай, адамла бары да ышардыла: баям, Кенжетай кибик жашчыкъланы Хакъ ханны жашау этгенини юсюнден хапарларгъа аз эди.

- Андан да кёп – хар халкъдан бир тос къатыны барды дейдиле, - деди Тангберди. – Сени уа аллай бир къатынын болса сюрменг?

- Аллай бирни уа мен башымамы урлукъма? – деп, сейир этди Кенжетай. – Манга бир къатыным болса да болады.

- Бек ахшы, къоркъма сен, - биз санга къатын табарбыз, - деди, ышарып, Тангберди.

- Аны суйген къызы барды – Къушатар-бийни къызы Кёгюрчюн, - деди Балкъыз. – Аны кибик ариуну дунияны къыдырып чыкъсанг да не

хазна тапхын.

- Алай болса уа, айхай да, анга башха кьатынла керек тьойюлдюле!

- деди Тангберди.

- Арслан-ханны жашы Тохтамишни уа тос кьатынлары аз болмазла, хапаргьа кёре, – деди Балккыз, башчыгьын да бир жанлыракъ этип, Олег таба кьарап. – Кьарайма да, кьапчыкъ бла бир тос кьатынлары болмагьан ханла не хазна табылырла.

- Аны не хатасы барды да – эр кишиле тиширыулары сюе эселе! Сора, кьарамай да, сен айтханнга кёре, эр кишиле тиширыулары кёрюп болмазгьамы керекдиле да? – деди Олег, не аз да абызырамай.

Балккыз аны бармакчыгьы бла жаныды – ол башха хан неда хан жашла кибик, сен да, баям, тиширыулары сюерге болур эдинг, алай эркинлик ким бирлик эди, деген магьанада.

Аны бла уа Олегни, абызырамай, жууап этгенине Балккыз ичинден ыразы болду – мени жауум да керекди жерде сёз табалмай кьалсын. Керекли жерде сёз тапхан – ол адам акьылыны ётгюрлюгюн кёргозтеди.

- Дагьыда алай айтадыла, Тохтамиш-батыр, бир ариу кьыз кёргенлей, ол аны юсюне, киштик чьчханны юсюне секиргенлей, аны ызындан марап башлайды. Ариулукъ бла болалмаса уа, кьызны тилеп окьуна башлайды, дейдиле. Ол керти хапар болурму? Ол не - чиппе-чий телимиди? – деди Балккыз, ол, баям, Гитче ханны тамата жашыны юсюнден халкьыда жюриоген кёп магьанасыз хапарла эшите болур.

– Мен а аны кьайдан билейим – мен не ариу кьыз тьойюлме, не кеси бла таныш тьойюлме! – деди, кюлген да этип, Тангберди. – Тейри, аллай бир тели ол не хазна болур. Кёпле эшите тургьан хапарлары, бирденбирге билдире, асыры семиртип айта болурла.

Кюн ортасы бола келгенде, бары да энди уа бир зат кьапсакъ да боллукъ эди дегенлеринде, кьызла кьыртишге бир уллу жабыуну жайдыла да, аны юсюне табылгьан ашарыкьлары салдыла, шапалыкъ этген жашла уа эт, шишликле келтирдиле, Кьара тенгиз жанында сахарладан келтирилген чагьырны да тапдырдыла. Халкь, кюле-ойнай, жабыуну тегерегине, кесин тап жарашдырып, олтурду. Тамата, айхайда, Атлы болду, Балккыны кьарындашы. Ол жашлары ичинде абаданыракъ болгьаны бла бирге дагьыда андан сора да юйдегили болгьан жаланда ол эди. Тангберди, Олегни атасыны кьарындашы окьуна кьатын алмагьан жашы эди, анга жьыйрма бла беш жыл болгьан эсе да. Атлы Тангбердиден жаланда бир жылгьа тамата болгьанлыкьгьа, аны бюгюннге юч сабийи окьуна барды.

Атлы, грекли чагьырдан толгьан узун аякь чёмючно алды да, ёрге турду. Бары да, анга хурмет эте, жерлеринден кьопдула, Тангберди окьуна, бу кезиуде адет анга олтуруп турургьа эркин эте эсе да.

– Мен ма бу аякьны кьолума алып, былай айтама – Олегни, Тангбердини, Алтынбайны, аланы негерлерини кьоншу халкьлагьа жортуулары хар заманда да ма быллай сылтау бла этилсинле! – деди да Атлы, бары да бирден:

- Болсун алай! – дедиле.

- Олег бла Балкъыз, Уллу Тейри къабыл кѳрюп, ала бир юйюр къурап, жашау этип тебиреселе, хар не жаны бла да жашнасынла, «Олег бла Балкъыз къалай насыплы жашагъан эселе да, сиз да аллай насыплы жашагъыз» - деп, кѳп ѳмюрлени халкъ алай айта турурча болсун!

- Болсун алай!

- Дагъыда былай айта турсунла: «Олегни бла Балкъызны тойлары болгъандан сора Булгарияны бла Асия халкълары къалай къууанчлы жашап келе эселе да, мындан ары да жашауубуз ма ол халда къууатлы да, берекетли да болсун!» - деп айтылгъанлай турсун!

- Болсун алай!

- Дагъыда бир кере: «Алай болсун! Айтхан алгъышларыбызны Сыйлы Тейри къабыл кѳрсюн!

- Алай болсун! Къабыл кѳрсюн!

Атлы башланган аякъны къолгъа ала туруп, сѳзню кѳпге созмагъанына жашла, къызла да ыразы болдула. Алгъыш сѳзню узакъгъа созмай, тап, тынгылы айта билген – ол, бир-бирле сунганча, тынч иш туйюлдю. Ол зат жашау сынауну да, адет-тѳрени да ангылауну излейди. Атлы, баям, тойлада, къууанчлада таматаланы кеслерин къалай жюрютгенлерин юйрене келген болур, аны бла бирге уа аланы тапсыз къылыкъларына, сѳзлерине да эс бургъанды.

Жашла ичдиле да, барысы да жерлерине олтуруп, ауузланып тебидиле.

Бир ауукъдан тѳбеннгиден келген иги кесек атлы кѳрюндю. Ала кѳтюрген букъу, онг жанына тартып, ѳзеннге жайыла эди. Бары да сагъайгъандыла. Бу атлыла не хан жигитлени бир къауумудула, хар жумушланы толтура айланган къуллукъчуладан бирин ашыра келген, неда таматалары бир тели батырлыгъы болгъан къачакъ жыйынды, хан жолда ма былай эркин айланыргъа базынган.

Тангберди тамата таба къарады.

- Теркирек бир оноу эт ансы, - деди ол.

Атлы зат да айтмайды.

Тенгберди ары къарады да, бир-бир атлыланы окъуна эсленип башлагъанларын кѳрюп, Атлы таба кѳз жетдирди.

- Биз бир зат да эталлыкъ туйюлбюз, - деди ол – Биргебизге къызла да бардыла, атларыбыз да – кишенленип, иерлери да алынып. Биз алагъа артыкъ эс бурмагъан кибик алай этейик да кѳрейик.

Алайды да, бары да ол чакъырылмагъан къонакъланы, шум болуп, сакълайдыла.

Ала да жетдиле. Алда келген тобар санлы, акъ чубур чѳпгени бла ушагъылы жигит – ол кеси болур эди, баям, бу къауумну таматасы, - жоркъалатып келген тор атын, аны жюрюшюн селейтмей, жолдан бери жанына бурулду да, агъач къатында къыртишге чѳгюп тургъан адамланы къатларына жанлады. Аны бла бирге ызындан дагъыда эки нѳгери жетдиле.

- Кимлесиз сиз? - деди ол келгенлени таматасы.

Атлы, Тангберди, башхала да, айхайда, ангыладыла келгенле хан

жигитле болгъанларын да, эс табып, Атлы, абызырамай, тийишли жуу-ап этди.

- Мен Булгарияны ханы Тенгизни гитче къарындашыны жашыма, атым Атлыды. Бу къыз а – Балкъызды, Тенгиз-ханны къызыды. Башхалары бизни жууукъларыбыз, тенглерибиздиле. Ашыкъмай эсегиз, иги жигитле, келигиз бизге къошулугъуз, солугъуз, ауузланнган да этигиз. Айып этмегиз, биз да сюерик эдик сиз кимле болгъаныгъызны билсек.

Ол тор аты болгъан жигит алында жыйылгъанланы, бир къарагъанлай окъуна, барына да кез жетдирди. Сора, баям, аны танымагъанлары ючюн бидишликке къалгъан халкъгъа да не этейим, сиз аллай биз жахилле эсегиз, кечиреим, аны ючн а Балкъызгъа сау болугъуз дегиз дегенча, ышарып.

Ол жигитни нёгерлери да кюлюмсюреп, ышардыла – халкъ аузунда жүрюген, халкъ таныгъан жигитни уа къалай таныялмай къалдыгъыз деп. . . Ол алапат тор атха миннген жигит, биягъы ышарып, сол жанына нёгерине къарады да, ол:

- Сизни бла сёлешген Тохтамиш-батырды, Уллу Хазарияны Гитче ханы Арслан-ханны тамата жашы.

Иги кесек заманны ичинде халкъ, шум болуп турду, киши да сёз айтмай. Бек алгъа эсин Зигит жыйгъан эди. Ол терк окъуна Тохтамишни атына жанлады да, аны жүгенинден тутду.

- Тилейбиз, сыйлы батыр, атдан тюш да, бир кесек солугъан этигиз, ауузланнган да этигиз.

Батыр атдан тюшдю да:

- Сау бол! – деди.

Атлы алан ханны жашын да, аны нёгерлерин да тёрге олтуртду. Тохтамиш нёгерлеринден бирине айтды да, ол жолда къалгъан жашлагъа: «Атладан тюшюгюз да, бир кесек солугъуз!» - деп, буйрукъ берди.

Аскерчиле атларындан тюшдюле, атларын отларгъа ийдиле да, кеслери уа, къауум-къауум болуп, бир бирлерине, быллай кезиуледе болуучусуча, къыртишге чёгюп, не сермешледе да жигитликлерини юслеринден, неда сейирлик суймеклик хапарла айта тебиредиле.

Атлы грекли чагъырдан толгъан мияла аякъны Тохтамиш-батыргъа берди, нёгерлерине да жашла акъла бердиле.

Тохтамиш-батыр, аякъны къолуна алды да, Атлыгъа:

- Баям, къаладан былай узакъда кетип олтурурча, сизни бир сылтауугъуз болур, къууанчлы сылтауугъуз – не эди ол?

- Айтайыкъ, хурметли батыр, нек айтмайбыз, - деди Атлы бу къууанчлы хапарны къонакълагъа бек суйюп айтханча, жарыкъ ышарып, кеси уа, нек эсе да, бир тынгысыз болуп. – Асияны ханы Озгъанны жашы Олег нёгерлери бла бирге бизге къонакъгъа келип турады. Былтыр окъуна Олегни бла Балкъызны юсюнден сёз тауусхан эдик да, ма энди уа жашны нёгерлери къызны чыгъарыргъа келгендиле. Тамблабирси кюн дегенлей, той этерикбиз. Бюгюн а, биз, жашла бла къызла, бир-бирибизге шагъырей болайыкъ, ойнап-кюлген да этейик деп, андан чыкъгъанбыз бери.

- Ариу төрегиз барды, Атлы! – деди Тохтамиш-батыр. – Эгешчигинг да бек ариуду, - деди ол, Балкъыз таба сансыз къарап. – Аллай ариу къыз не менме деген ханны Алтын кьаласында бийче болургъа тийишлиди!

Олегни кьолу кеси аллына кьамасы таба узалды, алай Алтынбай аны жарты жолда тыйды, ансы.

Тангберни бети окъуна тюрленди, алай бир зат да эселеген Балкъыз, кьонак жигит аны ариулугъуна керти да махтау салгъан сунуп, уялып, энишге къарады.

- Хоу бир да, сыйлы батыр! – деди Алан ханны жашыны тапсыз селешгенин эслемей кьойгъанча этип, Атлы. – Балкъыз кирик кызыла бизде кьайда да бардыла.

Кеси айтханлыкъгъа, Атлы бир да суймей къарай эди Тохтамиш таба – бу дагъыда бир кылыкъсыз сёз айтмагъы эди деп. Ол кеси уа, начас, Балкъыз таба, уялмай, терк-терк къарай эди.

Атлы Олег таба тынгысыз къарады – Олег, бети да тюрленип, ёрге сюелип тура эди.

- Сен алай айтханлыкъгъа, Атлы, - деди Тохтамиш, - ариулукъ да, акъыл кирик, адамгъа Сыйлы Тейрини буйругъу бла бирге Сыйлы Кёкден бериледи. Алайды да, ариулукъ – сыйлы затды, аны бла да махтаньургъа болады. Хар бирибиз да билгенден, ариулукъ – тиширыугъа бериледи, акъыл а – эр кишиге. Кёргюзтчюгюз манга Олегни, Озгъан ханны жашын.

Атлы Олег таба къарады, ол бир атлам алгъа этди да, башы бир ачыкъ ийилип, саламлашды.

- Ма олду сыйлы батыр, Озгъан-ханны жашы Олег.

Тохтамиш Олегни аягъындан башына дери тюрслеп къарады да, бир кесек тынгылап турду. Сора:

- Тейри, мен акъыл этгенден, сен хайт деген эр киши болур ючюн бир кесек эриширек болургъа керек эдинг, - деди, сунмай тургъанлай Тохтамиш, аты айтылгъан батыр, ол сёзле жашны кёлоне тиерлемикъалырламы деп къарамай. – Ким биледи, мен жангылып къалыргъа да болурма. Ненча жыл болады санга?

- Жыйрма бла бир, - деди, Олег алай бек да суймей.

Тохтамиш, айхайда, Олег аны суймегенин эслеп, кьаны бузулуп, беги окъуна тюрленди.

- Жашса. Жортауулгъа да баралмагъанса, жаула бла да сермешмегенсе, алайды да?

- Угъай, жюйюсхан, - жортуулгъа да бармагъанма, жаула бла да сермешмегенме, - деди Олег, ётюрюк айтханына аз да сокъуранмай. – Биз, ас халкы, кесибизни битеу да кьоншуларыбыз бла мамырлыкъда жашаргъа сюебиз, аны себепли уа, жортуулгъа барыргъа тюшмейди, не уруш этерге тюшмейди.

- Мамырлыкъ кылыч бла келеди – аны эсингде тут, жашы! – деди суху Тохтамиш. – Не заманда да эр кишини биринчи борчу – ол жортуулду, урушду, сермешди.

- Сен айтханны унутмам, жюйюсхан! – деди Олег.

Тохтамиш Олегни жууабында кылычны ургъан тауушун, садак окъну жел этип, учуп баргъаны да сзди, сзди да ичинден: «Шо сен да ачуланамы билесе?» – деп, масхара этди. Алай ол кезиуде шендю къонакъда болгъан заманда, анга, халкъда аты айтылгъан батыргъа, не аз да хыны, биреуню келюне тиерча селеширге жарамгъаны эсине тюшдю.

- Хо, хо сора, жигит! – деп, Тохтамиш Олегни умбашындан кыкыгъан кирик этди. Алай бла ол, бир бирибизге энди гурушхалыкъ ниетде къарамайбыз да дегенлиги эди. – Да сора келигиз да бизни кызла бары да Балкъыз кирик ариула болсунла, жашларыбыз а – жигитлерибиз, батырла болсунла! – деп, аякны ичип бошады.

- Болсун алай! – дедиле жашла бары да, аяклары ичдиле.

Сыйлы къонакъ кызланы юслеринден айтхан заманда, ала бары да Балкъыз кирик ариула болсунла дегенине, жашланы юслеринден айтхан заманда уа аны, Олегни, атын сагъынмай, жашларыбыз жигитле, батырла болсунла деп кыйгъанына бир киши да эс бурмады Олегден сора.

Бир киши да билмей тургъанлай келгени кирик, Тохтамишни кетеме дегени да сунмай тургъанлай, халкъ энди тынгылы ауузланайыкъ деп, умут этгенлей, билдирилди. Айхайдамы дейсе, Атлыгъа да, аны нёгерлерине да, суйселе-суймеселе да, къонакъланы ашырып, къалагъа къайтдыла.

4

Бу кезиуде Булгар ханнга Тохтамиш аллай бир бурну суйюннген къонакъ туйюл эди, алай не этерик эди – амалы жокъ: кесинден тамата ханны жашына, адетге-тёреге кёре намыслы тюбеди. Къурманлыкъ этди, той этди. Тойда Тохтамиш кеси окъуна тепседи. Ханны гитче къарындашы Батыр, хар неге да кёз-къулакъ болуп келген, адетге кёре, къонакъгъа, намыс этип, керти да алан жигитле къалай тепсей эселе да бир кёргюзтсенг а дегенинде, ол, алай уллу тартынып кюрешмей, ортагъа чыкъды.

Бийик санлы, акъ чепгенден тигилген къапталы бла ол керти да ариу эди да, тойда болгъан тиширыула бла кызла, бир-бирлери бла къушмуш этедиле.

Тёреге кёре, Тохтамиш да, нёгер кызы сайлай, тепсей-тепсей, тёгерке айланып башлады. Кёп да сыйлы тукъумланы жаш келинлери бла кызлары Аландан хан жаш кеслерине жете кетгенде аясуздан къарс ура эдиле, алай ол а, ышарып, ыразылыгъын билдирип, алайтын ётоп кете эди. Сора ол ахырында тохтады да, сайлагъан кызын, баш уруп, чакъырды. Ким экен ол халкъ сукъланып къарап тургъан Алан хан жаш сайлагъан кызы?

Не – ким боллукъ эди ол хар не жерге да кирип айланнган, хар не ишге да кесини бурнун сугъуп айланнган Балкъыз, ханны гитче кы-

зы! Бек сейирликди ол, Тейри, - Ас ханны жашы аны тилей келгенди дейдиле, халкъ аланы тойларына хазырлана турады, ол а Алан ханны жашы бла тепсейди. Баям, бу сыйлы къонакъ жаш Ас ханны жашы Балкъызны тилей келгенни алыкъа биле болмаз. Айхай да, биле болмаз деп, халкъны асламы алай суна болур. Алай а ол сыйлы къонакъ жаш, Алан ханны жашы Тохтамиш, алайда бек иги биле эди Ас ханны жашы Олег Балкъызны тилегенин. Ол аны билгенден сора да бюгюн Олег кеси да мында болгъандан да биледи, ол угъай эсенг да, шендю да Олег кеси Балкъыз бла аны, Тохтамишни, тепсей тургъанларын кере, алагъа сарыуу къайнай тура болур. Тохтамиш ышаргъан окъуна эди – Балкъыз, аны къанат тубюнден сындырып, къуш ургъан жожекчикча, къутулуп кетгенин эслеген Олег, ол Озгъан-ханны жашы дегенлери, баям, ачыудан къыл чайнай болур. Ышара тургъан Тохтамиш бла бу кезиуде окъуна сиркиулюгю селеймеген Балкъызны тепсегенлерине халкъ, суйюнюп, бет жарыкълы болуп, къарай эди, аямай къарс ура эди. Тепсегенле да, халкъгъа ыразылыкъларын билдире, къарс къаллай бир къаты ура баргъаны сайын аллай бир уста да, ариу да тепсей эдиле. Къолларын-къанатларын эркин тутуп, ышаргъан да эте, не кюрешесе сен харип, мен эркин этмей бир атлам да бараллыкъ туйюлсе дегенча, бийикден ёхтем къарайды Балкъыз таба. Ол а, къуш жете келген кёгюрчюн кибик, кесин не ары-бери ата кюреше эсе да, аны аллы хар жол да кесилип къалады...

Тохтамишни бла Балкъызны алай ариу тепсегенлерине халкъ ыразы эди. Алай ол затха не Атлы, не Олег ыразы туйюл эдиле. Олег – Тохтамишни Балкъызны бирге тойда тепсегенлерин суймегенден, Атлы уа – Алан ханны жашыны юсюнден жүрюген хапарла керти эселе, ким биледи, Тохтамишни Балкъызгъа эс буругъаны артын ала ол бир тапсыз иш бла бошалмагъы эди деп.

Ким эсе да бу адам, Арслан-ханны жашыма деген, кеси да алай окъуна болур, алай ол Булгарияны жерине басханлай окъуна мёлек болуп, эски къылыкъларын унутуп – хаулесине айланнганын къоюп, кеси да зулмулукъ ишле этмей, алай тюрленип къалыр дерге ийнанган къыйынды. Аны юсюнден аз хапар жүрюмейди! Сёз ючюн дегенде, ол Балкъыз бла бюгюн суйюп тепседе эсе, тамбла уа ол бир башха затны юсюнден а умут этип тебиресе уа? Балкъыз – ол шендю сабий къызды де да къой, не башхасы барды, жашау сынауу болмаса, хата-хайырдан уллу ангылауу болмаса, сора ол кесин чыракъгъа - ёлюмге уруп кюрешген гебенекге ушаш туйюлмюдю. Тохтамишни Балкъызны тойгъа чыгъаргъаны – ол бош, ол халда къонакъбайлыкъ этген ханны юйюне намыс берген тере ушайды да деп, алай этген эсе – ол игиди. Алай туйюл эсе уа, ол хар замандача, юйреннген къылыгъын этеме деп, Балкъызгъа илинип тебиресе уа? Алай, баям, Атлыны къоркъгъаны бошундан болур эди – Тохтамиш не аз да адепсизлик этмей, къонакъ жашха тийишлисича этдиле хар нени да – артыкъ кёп тепсемейди, тепсегенден сора уа къызны кесини тенг къызларына дери ашырды, сау бол деп къойду ансы, жигитлени хазна къалмай бары да этгенлерича, къызны

женгине, кьолуна къатылып кюрешмеди. Ингир кечир болган заманда уа, бир-эки кере да кьюуанчда чагъыр, боза уртлагъаннга да къарамай, не аз да тюрленмей, тюнене айтханларыча, Тенгиз-ханнга кел, хан кенгешни башлайыкъ деди.

- Асыры узакъдан келтире турмай, ол ишни юсюнден айтайыкъ да башлайыкъ, - деди Тохтамишни сёзюн башлап. – Сиз кеслеригиз да менден осал билмейсиз бизни анда-мында да жауларыбыз кьоншуларыбызны бизге юсгюрюп кюрешгенлени. Аны бла тохтамай, ала, жауларыбыз, Уллу Хазар ханлыкъда бизни халкъларыбызны да бир-бирге кьогъузтургъа кюрешедиле. Хакъ ханнга дери. Хан батыргъа дери, манга дери да Булгарда болсун, Асияда болсун, Орусда да болсун, къангар эм сабырла элледе кьошла да болсун, дуня бла бир ишекли адамла, не саудюгерчилерибиз, не да шыйыхлабыз деп айланадыла. Ала Хакъ ханны юсюнден да, Хан батырны юсюнден да тапсыз хапарла жаядыла, адамланы терс ишлеге тюртедиле. Ол, айхайда, бек жарсырча ишди, алай а бир-бирле, ала айтханнга алданып, терс жолгъа тюшедиле. Аны хатасындан а бир-бирле ханланы, бийлени айтханларын этмезге кюрешедиле, хан алымланы да, кёп туююлдюле, жыяргъа унамайдыла. Кесигиз да бек уста билесиз – хан алымладан тюшген ырысхы, дагъыда къайтарылып, битеу халкъгъа кьоратылады: ханлыкъда тизгинлик болур ючюн, аскерчилеге тёленеди, ала бизни тышындан келген жауладан сакълар ючюн, андан сора да хан жолланы да, кёпюрлени да ишлерге, аны да тап халда тутар ючюн да. Алай эсе уа, халкъдан алымланы жыйыугъа ким чырмау эте эсе да, ол Хакъ ханны жаууду. Анга башха тюрлю айтыргъа жарамайды, - алай айтып, Тохтамиш бир кесек солуу алды. Сора сёзюн андан ары бардырады: - Мен ёхтем эм батыр булгар халкъы, Сабырланы сыйлы жигит уланы Тенгиз-хан да ол мен алгъаракъдан айтхан хапарлагъа кеслерин алдатхандыла деген кыйынды – Тенгиз-хан да аллай бир телчик туююлдю, булгар халкъ да алай. Алай болса да, Булгария да алыкъа Хакъ-ханны хазнасына кереклиси чакълы бир ахча бермегенди. Мен алай сунама – бюгюн-тамбла этиллик ишлени ызларындан болуп, Тенгиз-хан да, тайфа ханла да, бийле да хан алымланы бир кесек унагаракъ этип кьойгъандыла. Мен алай сунама – кюз арты келгинчи, сиз барыгъыз да бу ишни тийишлисича кьолгъа таукел алып, Хакъ ханны аллында сыйлы борчугъузну толтураллыкъсыз деп.

Тенгиз-хан да, аны къарындашлары да, къала тийресинде жашагъан тайфа ханла да, атлары айтылган батырла, бийле да, айхайдамы дейсе, Тохтамишни былай тапсыз сёлешгени, бюгюн да аны жаныргъа, кьоркъутургъа кюрешгени ачыу тиеди. Уллу Хазар ханлыкъны тегерегинден-башындан дуня бла бир киши да билмеген жаула алып турганланы айтып, ала къайда эсе да бирде Хакъ ханны, Хан батырны юслеринден терс, аман хапарла жаядыла, ол керексиз хапарлагъа уа къайда эсе да бир сылхыр ханла, бийле алданып, аман жолгъа тюшедиле дегени ол не хапарды? Сора, Тохтамишни хапарына кёре, биз барыбыз да ол андан-мындан келген аман адамланы хапарларына алданып, Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханыны да, Хан батырны да жаулары болупму

кьалдыкь? Кенгешде болгъанланы асламы ол тюрлю тынгысыз сагъышлагъа кьалып, олтура эдиле. Болсада, зат да айтмагъанлай, келген сыйлы кьонакьны сёзюне бары да бек эс буруп тынгылагъанча, алайдыла. Тынгыламай а, ол халкьны сыйлы кёрген Арслан-ханны, Уллу Хазар ханлыкьны Гитче ханны тамата жашына ушайды да, ол кеси да шёндю атасыны орнунда – Аланияны ханыны да, Уллу Хазар ханлыкьны Гитче ханыны да орнунда.

- Ол мен сагъыннган учхаракь ишчиклени сиз, халкьны эсли да, акьыллы да башчылары, хайт десегииз, уллу кьыйналмай тюзеталлыкьсыз, - деди андан ары Тохтамиш. – Энди уа башха ишге кёчейик. Ол, мен ангылагъаннга кёре, андан да магъаналы, жууаплы да ишге.

Алай айтды да Тохтамиш, жыйылгъанла сагъайдыла – ол а не болур экен Эдил-Къаланы кесинде окъуна бу ишге халкъдан алымланы жайгъандан да уллу ишге саналгъан?

Заман алай эди, не аз да жашау сынаулары болгъан ханла, бийле, батырла да бек иги биледиле – ханлыкь ишледен бек уллу, магъаналы ишге алымланы жайыу саналады. Андан уллу да, магъаналы да жаллан да бир зат болады – ол да не эди десенг – ол урушду. Алай Хазария шёндю киши бла да урушмай ушайды да? Ол бал тилли кьуртха Обадия, чюйютлю саудюгерчилени башчысы, аны бла бирге уа Хакь ханны да кенгешчиси, Хакь ханны аз-аздан хан ишледен айыргъандан бери, кьайгылы кьан тёгюлген заманла кетгенли бери кёп заман озгъанды. Хакь ханны хан ишледен айырып, аны алтын тахтагъа олтуртуп, Алтын-Къаладан чыгъармай тургъанлы бери, тюзюн айтханда, тутмакъда тутханлы бери, Обадия, энди Уллу Хазар ханлыкьны Хан батыры, башха тюрлюрек айтханда уа – Уллу Хазар ханлыкьны битеу да аскерлерини башчысы, энди Хакь хан этерик ишлени барын да кеси тамамлайды. Айхайда, Хакь хан «ууакь-тюек ишчиклеге бёлюнмесин деп», «бош керексизге кьыйналмасын» деп. Ол Хакь хан этерге керекли «ол ууакь-тюек ишчикле» уа не эдиле десегииз а – ала ол «Хазар ханлыкь» деген деменгили кьыралны кьан тамырларына ушашдыла. Ол «ишчикле» тынгылы, тюз этилселе – ол Хазар ханлыкьны бар адамлары, бар да халкьлары тынч-ырахат жашап турлукьдула. Эртте, Обадия хан хан ишлени кеси этип тургъан заманда, арта уа хан ишлени Обадия этип башлагъандан сора, хал башха тюрлю болады. Адамны кьан тамырлары аны битеу да чархына-санына кьан бла бирге кюч-кьарыу бере эселе, Обадия уа битеу да ол уллу халкьны хар тийресинден, хар халкьындан кючно-кьарыуну Эдил-Къалагъа жыяды, хан хазнагъа, ол хазнагъа уа аны кеси кесинден сора башха адам кьол узатмайды. Ханлыкьгъа оноуну да кьуру кеси этеди, кесини энчи кенгешчилери, шуёхлары бла бирге. Кертиди, оноугъа Уллу Хазар ханлыкьны Гитче ханы да кьошулады, алай ол да бурун заманладан келе келген тёреге кёре, ханлыкьны кюн батыш жанында тийреледе жашагъан халкьланы энчи жумушлары сюзюлген заманда этеди оноу ансы, башха хан ишлеге хазна кьатышмайды. Алай бла Хазар ханлыкьны бек кьайгылы кесегин – кюн батыш кесегин – Гитче ханны кьолуна тутдуруп, Хан

батыр кесин тынч-ырахат кьалгъан хан ишле бла кюрешеди. Ала уа не эдиле десенг, халкъладан эм саудюгерчиледен алым алыуду. Гитче хан батыр да, ёхтем да алан, булгъар, кьангар, сабыр ас халкъланы жашау турмушларына кёз-кыулакъ болгъаны бла бирге, аланы бир-бирлери бла гыр-мырларына да эс буругъа керекди. Андан сора да огъары шимал жанындан, Буз тенгиз тийресинден келген варягла-оруслула энди Хазар ханлыкъгъа бек уллу кьоркьюу болуп тохтагъандыла. славян шахарланы Новгородну, Псковну, Полоцкнун, Витебский, Смоленскени алып, славянлырланы словене, кривичи, древляне, бужане, поляне тайфаларын да хорлап, алгъаракъда уа Хазар ханлыкъгъа жасакъ тёлеп тургъан радимичи, вятичи, северяне тайфаланы бир кьауумларын хорлап, энди кесине жасакъ тёлеп турурча этгендиле. Обадия эртте ёлгенди, алай ол тохтадшыргъан тёре бир да тюрленмей сакъланады: Хакъ хан Эдил-Къалада кесини Алтын-Къаласында жашайды, дуня къалай кьуралгъаныны юсюнден, Уллу Тейри белгилеген Тюзлюк жолу бла къалай барыргъа кереклисини юсюнден акъыллагъа, оюмлагъа кетип, бош адамлагъа ушаш, жашау-турмуш ууакъ-тюек ишчикле бла кюрешмейди, хан этерик ишлени Хакъ ханны ышангы адамы – Хан батыры этеди. Тюзюн айтханда уа, бай адамланы бла саудюгерчилени жыйып башчысы. Ала, саудюгерчиле бла бай адамла, тил бла да, саулагъа бла да, алтын-кюмюш бла да Хакъ ханны алдап, юлдюр-бюлдюр эте кетип, хан ишледен айырып, аны Алтын-Къаладан бир жары чыкъмай турурча этгендиле. Ол кезиуде жыйырма жылдан артыкъ заманны ичинде битеу да Хазар ханлыкъда кьан кьазауат баргъанды – бир да унамай эдиле тюркю, хазарлы, аланлы, булгарлы, кьангарлы, аслы батырла чюйютлю саудюгерчи алагъа хан-бий болуп тохтагъанын. Алай дуняда кёп да кере кычдан алтын кьарыулу болуп тургъанды. Бу жол да алай болгъан эди – саудюгерчилени алтынына алынган, ёмюрлери уруш-туйюш бла келген кьачакъла, Хорезмден, Гургандан, Дейлемден уста аскерчиле ёхтем батырланы хорлагъан эдиле, сойгъан эдиле. Хазар тенгизден Къара тенгизге дери кьазауатда ёлген батырланы кызыл кьанларына черекле да, ёзенле да боялгъан эдиле. Ма андан бери Кавказны да, Эдил, Бузан, Юзюг тийрелеринде да халкълары, токълула кибик, жууаш болгъандыла, аланы адамлары да алаша болгъанча ушайдыла. Акъ таула окьуна алгъынча, кёзюнюгю кьамата, жылтырамайдыла, тауладан саркыгъан чучхурла да сабыр болгъаннга ушайдыла, череклени суулары окьуна, алгъыннгы кём-кёк болуучу эдиле, энди уа мутхуз болгъандыла, адамла да, кьаудан кырдыгы кибик, мудахдыла, кеслери да кеслери кютген кьойлагъа ушай. Жашайдыла кеслерини батыр ата-бабаларыча узакъ жортуулагъа энди кьачан барабыз, энди уа не жигитликле этебиз демей, бош алай, кеслерини ууакъ-тюек жумушчукъла бла жубана, кюрешедиле – кьойларын, атларын энди уа, бир кесекге окьуна къалай ёсдюрейим, бай юйден ол кызыны жашыма къалай алайым, кызыны уа ол кьолайлы жашха берсем бек алапат болур эди деп, не да бюгюн келген саудюгерчиден ол ариу кьумачны, кьазанны учуз багъасы бла къалай юзейим деп. Ма ол халда – кьойларыны сагъышларындан адамла кьой-

лагъа ушап барадыла.

Хау, керти окъуна да, ол Румдан келген динни жайып айланганла да, саудюгерчиле да бу арт кезиуледе иги да тирилгендиле. Ала кеслери келтирген алтын адырлары, алтын суу ичирилген къамала, къылычла бла, мияла аякъла бла эм къызыл чагъыр бла бирге адамлагъа дуняда жүрюген кѣп хапарла да айта эдиле. Ол санда уа Эдил-Къалада Хакъ ханны оноугъа къоймай, дуня сейирлик Хазар ханлыкъгъа башчылыкъ этгенлени жутлукъларыны юслеринден да, ала ишлеген халкъны юсюнден не аз да къайгырмагъанларыны юсюнден, жаланда кеслери ни бохчаларыны юсюнден къайгыргъанларын да алапат хапарла айта эдиле. Аны бирге уа адамланы Уллу Тейри белгилеген Тюзюк жолдан башха жанына буругъа – кристен диннге айландырыгъа кюреше эдиле, бютюн да уа ханланы, бийлени, халкъда намыслары жүрюген батырланы. Ала алда болсала, халкъ аланы ызларындан барыр деп.

Халкъ келген къонакъланы кристен динни юсюнден хапарларына алай уллу да эс бурмай эди, алай а Хазар ханлыкъ, оноугъа тышындан келген чойютлю саудюгерчиле жыйыны тохтагъаны къадар мындан ары тозурай болмаса, онгуна барлыкъ туююлду дегенлерин халкъ тюзге санай эди. Алай а не амал – тышындан келген гудучу къауум ханлыкъгъа хан-бий болуп тохтады эсе, аны къалай хорласын, аны сындырыр кюч-къарыу къайда тапхын? Ёхтем да, батыр да ханла, бийле да къыру да бир кере угъай да, кѣп кере да халкъны эркинлиги ючюн къылыч кѣтюрюп да кѣргендиле, алай болмагъандыла ансы. Нек дегенде, ала хар бири кесини тѣзюмю тауусулгъан заманда, сауруу къыйнагъан заманда узала эдиле да къылычча, аллай уахтыда уа кимни кѣлюне келикди бир болайыкъ деген эсли акъыл? Ханла, бийле бир болалмасала, халкъ аланы ызларындан тюшерча эталмасала – къайдан хорларыкъса сен сау ханлыкъны кючюн-къарыуун? Алайды да, ол ёхтем, батыр да ханланы, бийлени башларын Хан батырны аскерчилери бирем-бирем тайдыра эдиле. Аланы тукъумларыны, тайфаларыны къатынларын, къызларын, жашларын да, жесирге сюрюп, узакъ жерлеге элтип сата эдиле къул-къарауаш этип. Ма алай бла тюп болгъандыла булгъарланы, къангарланы, асланы, аланланы кѣп да тукъумлары, саулай тайфалары окъуна, славянланы тюзледе эм агъачлада жашау этген поляне, дреговичи, северяне, радимичи деген тайфаларыны сау эллери окъуна. Андан сора, кѣп кюрешгенден сора, хайыр болмазын ангылап, ханлыкъгъа хан-бий болгъанла бла кюрешгенден тюнгюлюп, халкъ энди жашау-турмуш ишчилкени батхагъына батылып, жашау этеди-кечинеди.

Ма ол халда, акъыртын кете барадыла кюнде, айла, жылла да. Былай къарасанг – энди мында, жашау къыйынлыгъын басып тургъан насыпсыз жерде, ёмюрден ахырына дери бир зат да тюрленмей деригим келеди. Алай а бир-бир кезиуледе къышхыда окъуна тюзледе кюн бир тюрлю жарыкъ жылтырагъанча кѣрүнеди, аны бла бирге уа аулакълагъа жаз башыны ариу ийиси жайылгъанча эсленеди. Жашауда уа алгъынча бир зат да тюрленмейди, хар не да баргъаныча бара береди. Эдил-Къалада Хан батыры ханлыкъ-бийлик этеди, Мынг-ас-Къалада уа – Гитче хан

Арслан-хан. Уллу Хазар ханлыкъны ол эки да мурдор ташындан бири да алгъынча тепмегенлей турадыла. Ма бюгюн да Арслан-ханны тамата жашы Тохтамиш, Хазар ханлыкъны кюн батыш жанына оноу этген адамы кибик, аны бла бирге уа Эдил-Къаланы ышангылы адамыча, аланы, булгъар халкъны ханларын, бийлерин жыйып, ала бла кенгешеди-сёлешеди, сёлешгени да, кенгешгени да ол кеси бир акъыллы, хар не да билген адам болуп, къалгъанла уа – аны насийхат сёзюне зауукъ этип, ауузларын ачып тургъан телчиikle кибик. Не да бий кесини жалчылары, къарауашлары бла сёлешгенча.

Алай не бек ыразы болмасала да, ханла, бийле, бир сёз да айтмадыла, керти окъуна да Тохтамишни хар не айтхан сёзюне эс буруп, къулакъ салып тынгылагъанча кёрюнедиле. Ол да сёзюн андан ары бардырады.

- Орусула бизге алымларын бермей тургъанлы сау эки ай болады, аны бла тохтамай, Къарбалыкъ, Къырым тийреледе бизни къалаларыбызгъа, шахарларыбызгъа чабыууллукъ этедиле, аланы тонайдыла. Мен акъыл этгенден, оруслуланы къоз къапларына тийишдирирге керекди, андан сора уа аладан алымланы толусунлай жыяргъа керекди. Саудюгерчиле, Чинден Румгъа, Андуласха баргъанла, Эдил-Къалада солуп, хан хазнагъа берирге керекли юлюшлерин да бергенден сора, ала бизни ханлыкъны жеринден чырмаусуз ётерге керекдиле. Алай къачакъла алагъа тынчлыкъ бермейдиле, тонайдыла, аны хатасын а саудюгерчиле кеслерине къалауурла мажарып кюрешедиле. Ала бары да сатыу-алыу ишге уллу хата саладыла, ол а, аны кесигиз ангылай болурсуз, хан хазнагъа уллу заран тюшюреди. Аны себепли уа ол болгъан къадар бу къачакъ къауумланы арты бла къурутургъа керекбиз. Хакъ ханны да оноуу да алайды – къачакъланы кёрюннген жерде, соруусуз-сууазлыз ёлтюрюп барыргъа керекди деп. Андан сора сизден мени бир тилеригим барды – сизни халкъдан мени аскериме жигитле сайларгъа болушсагъыз эди деп, ол мени аллымда сюелген борчланы тийишли тамамлар ючюн. Адетге кёре, алагъа, жортуулда айланнган заманына Хакъ ханны атындан алагъа ахча тёленеди, андан сора да, тёреде жүрюгенича, алагъа дагъыда жортуулдан тюшген ырысхыдан да юлюшлерин аладыла. Булгар халкъ манга юч минг жигитден аз не хазна берир деп, ышанама, - деди Тохтамиш.

Хау, алай окъуна эди – Эдил-Къалада хан-бийликле этгенле дагъыда уруш кёллюледиле, ким биледи, халкъланы ахыр тёзюмлююклерин тауусула баргъанын сезген эселе, тышындан келген орусула бла уруш этебиз деген сылтау бла, иги кесек аскер жыйып, оруслуланы туюгенден сора, Хан батыры кеслерибизни да сопакълап къоймагъы эди деп, алай да келедиле бир-бирлери кёллерине. Да, халкъ къозгъалса, сатыу-алыу жүрюмесе, жарлы халкъдан жыйылгъан алымла бла уллу толтурурса сен хазнаны алтын ахча бла. Алай эсе уа, саудюгерчилени жүрююлерине не аз да чырмау болса – ол а, керти да магъаналы ишди. Алымланы жыйгъандан эсе да, магъаналыракъ окъуна болур.

Ханла, бийле, батырла да, айхай да, биле эдиле юч минг жигитни узакъ жортуулгъа къурагъан – ол арталлы да къыйын иш туююлдо:

элледе, журтлада дуня бла бир жашла, эрикгенден не этерге билмегенлей айланадыла, ала кылыч ойнатыргыа суюгенле кёпле бардыла, андан сора да жарлыракъ юйюрлени жашлары жортуулгыа барсала, андан байыгып кыайтырларына ийнанадыла. Да не – жортуулда заманларына Хакъ ханны аты бла жигитлеге ахча да бериледи, жортуулдан тюшген ырысхыдан да юлюш да чыгырады.

Ол жортуул бла байламлы халны иги билген адамланы бир тынгысызлыклары бар эди: ол да не эди десенг – оруслуланы Хазар ханлыкыга дайым да кыоргызуруп, юскюртюп айланган кыарыулу киши эди - Рум. Болушама десе оруслулагыа Рум, сора ол заманда керти да уллу уруш башланыргыа боллукыду. Сюйсе уа оруслулагыа болушургыа Рум, ол кюч да, кыарыу да табаллыкыды. Тейри онг берип, ол заманда араплыла юсюне басынып, кёз ачдырмай турмасала. Не да Румну аскерлери кюн батышда Булгария ханлыкы бла уруш этерге кетмей тура эселе. Алай бла, болушалмай, онг болмай квалса, кёзбаулукыга – Хазар ханлыкыга кёзбаугыа! – бу иш Хазар ханлыкыны кеси ишиди, биз ары кыошулмайбыз деп, кыоярыкыды. Хал башха тюрлю болса уа? Тюз да ол кезиучокде Рум не араплыла бла, не да кюн батыш жанында булгарлыла бла уруш этмей турган заман болса уа? Ол заманда Рум кесини легионларын шимал жанына оруслулагыа иерге боллукыду. Ма ол заманда уа уруш оту бугарланы, кыангарланы, сабырланы, асланы жерлеринде да жанаргыа боллукыду. Алай болса уа хар кимге да хата жетерикди - ханлагыа-бийлеге да, байлагыа-жарлылагыа да. Уруш отунда бирле жанарла да кетерле, бирле кыачхынчыла болурла, бирле уа жесирге тюшюп, узакъ жерлеге, кыулла болуп, сатылырла. Аланла бла Хазарла уа узакыда квалырла, кенгде...

Алай а Уллу Хазар ханлыкыны не кючюне-кыарыууна, неда анга оноу этгенлени тюзлюклерине мен уллу ышанмайма деб а бир киши да айтмады. Ол угыай эсенг, хар замандача этдиле – Тохтамишге не жаны бла да болушургыа айтдыла, мен ма бу магъаналы ишни толтурама деп, Хакъ ханнга сёз бергени кыадарында.

Тохтамиш Тенгиз-ханнга, хан кенгешде болганланы барына да, аны ишине болушургыа таукел болганлары ючюн ыспас этди да, тамбла эрттенликде окыуна ол Сары-Кыалагыа атланырыгыын билдирди. Анда, Сары-Кыалада Тохтамиш бу тийреде халкыла берлик аскерле жыйылыкыдыла. Ары дери уа Тохтамиш жол тийреледе бир кыауум кыангар, сабыр тайфаланы бла тукыумланы ханлары, бийлери бла да тюбеширге умут этеди. Булгарны жигитлени жортуулгыа Тенгиз-ханны тамата жашы Кыоркымаз элтирикди деп, тохташдырдыла. Ала да, кёпге мычымай, тогыуз-он кюнден дегенча, Тохтамишни ызындан жолгыа тюшерикдиле.

Экинчи кюн окыуна, кыонакъланы ашыргъанлай, биягы хан кенгеш башланды. Бу жол а хар ким да кёлюнде болганны букыдурмай айта эди.

- Не затха деп, биз, кыан-кыазауат этип сатлыкы, алдау ишлери ючюн эрменлиле Румдан кыыстагъан чюйютлюлени, кесиbizге хан-бий этип,

Эдил-Къалада тутаргъа керекбиз? Айхай, тюзелип, хар не ишлерин да алдаусуз, тап этерге юйреннген эселе – ол бир иш эди. Алай а иш алай туююлдю да! – дей эди Къоркъмаз-ханны гитче къарындашы. Уллу Хазар ханлыкъда бола тургъанла ишлеге ыразы болмай, къаны бузулуп. – Бек тюз айтадыла кёлле, биз, къатынла кибик, от жагъаралагъа къысылып, андан сора зат да билмейбиз деп, иш мындан ары да алай бла барса – биз къылыч ойнатханны угъай да, атха миннгенни да унутуп къоярыкъбыз. Къоркъмаз, ийманынг хакъына, кел, мен барайым жортуулгъа, бир да болмай эсе да саныма-чархыма жараулу болур! Эрикгенден ёлебиз, Тейри, ахырысы да, – алай айтып, Къоркъмаз Батыр таба жалынып къарады.

Ол кезиуде аны гуппууракъ жукъа бурну, тюзде чабып баргъан къоянны кёрген къушну бурну кибик чюеледи. Акъ ура башлагъан чырпа башы уа булгар халкъны тамырын башлагъан Боз Бёрюге – ол Эдил тийресинде тегерекде-башда жашагъан халкъланы ахларын алыучу сыйлыны башына ушайды. Къоркъмазгъа эки жыйырма жылдан артыкъ болгъанлыкъгъа, ол шендю да, керек болса, эрлай атха минип, жау аллына, окъча, атылып кетер. Алай бюгюн анга аллай жигитлик этерге керек туююлдю – Булгарияны жерине уруш бла киши да кирмейди. Айхайдамы дейсе, ол бек жарсыулу ишди, алай булгарлыла эртте окъуна кеслерини сермешлерин къытдыргъандыла да, энди ала жаланда да башхаланы урушларына къатышадыла. Ол зат а алай намыслы иш туююлдю, бир да болмагъандан ары ол затха не хан кеси, не аны къарындашы къатышыргъа керек туююлдюле. Ол иш бла гитчерекле кюрешсинле – не ханны жашлары, не аны къарындашындан туугъанла, тайфа ханла, бийле, батырла.

- Мен кесим бек ыразы да болуп этер эдим сен айтханны, Къоркъмаз, алай санга ушамайды ансы, не кёп болсун да, юч минг аскерчиге башчы болуп баргъан, бютюн да уа ала кимни эсе да биреуню къолунда къамичи болуп къалсала, - деди кёлю бла Батыр. - Мен кесим окъуна атадан тилерме деп тура эдим мени жашыракъ, жортуул оюнлагъа тартыннган батырладан бирин жиберсе эди деп, тюз ангыласа. Жашла бара бурсунла энди жортууллагъа да, башха тюрлю аллай ишлеге да – хар нени да сынасынла, хорлай турургъа да юйренсинле – ким биледи, алагъа ол затла бир заманда керек болуп къалсала уа.

Кесине жыйырма бла он жылы энди тола келген бу батырны ахыр сёзлери кёллени мудах этдиле – керти окъуна да халкъгъа таукеллик да, уруш усталыкъ да керекли заманла биягъы бу тёлюден башха тёлюгеми кечерикдиле? Ай, батырла асыры кёлсюзлюк эте болурламы – алай эте, алай эте кетселе, халкъ керти да аллай халгъа жетер, анга не жашларына, не кесине да не уруш усталыкъ, не жигитлик керек болмагъан. Да не – батырлары болмагъан халкъгъа, къуру да сюрюучюлери бла сабанчылары болгъан, ала да биреулени сюрюулери кютгенле, неда сабанларын сюргенле.

- Угъай! Кесинг барлыкъса! – деди, жашы таба къарагъан да этмей Тенгиз, сёзге къошула. – Жашланы жигитликлери да, аскер усталыкъ-

лары да халкъгъа хар заманда да керек боладыла! Шёндюгю заманда, бизни халкъгъа уа – бютюн да! – деп къошду да хан энчи чертип, Батырны сёзлеринден сора мудах болуп тургъан тайфа ханланы, бийлени кёллендирди.

- Алайды да, хазырлагъыз жигитле, къылычланы дайым да жютюлей тутугъуз – керек болса, аланы къынларындан суууруп алырча: аны бла бирге уа биз Уллу Хазар ханлыкъда жашагъаныбызны да, Хакъ ханны оноунда болгъаныбызны да унутмагъыз! – деди ахырында.

Аны ол сёзлери, алгъаракъда айтып кетген сёзлерин бир кесек жумушатыр ниет бла айтылгъан эдиле. Бош алай, бир да билмесе деп. Кенгешде Къоркъмаз Озгъан-ханны жашы Олег бла Балкъызны тойлары тамбла окъуна башларгъа деп, оноу алай этилгенди деп, билдирилди. Жортуулгъа барлыкъланы дыгаласлары кёзге жетгинчи. Аллаи, той-оюн, къууанч кюнледе халкъ къайгъысыз, жарыкъ кёллю болургъа тийишлиди деп.

Той бошалгъандан сора киеу нёгерле бла бирге Къоркъмаз да, Атлы да тебирерикдиле, юч жюз да жигит бла. Ким биледи, жолда-къолда бир хата болмасын деп – шёндюгю дуняда азмыдыла жыйын-жыйын болуп айланган къачакъла, аман адамла да. Алгъа ала Сары-Къалагъа барлыкъдыла, андан а – Дада-Къалагъа. Экинчи кюн окъуна Булгарияны хар къалайындан да Акъ-Къала таба башлары жабылгъан арбала, атлыла келе башладыла. Тайфа ханла, бийле, аланы жашлары атла бла эдиле, тиширыулары арбала бла бара эдиле. Тиширыула хан къызына тийишли саугъала элте эдиле, жигитле уа къурманлыкъгъа сояргъа деп уаныкла, къойла, бернеге берирге де да атла сюредиле.

Юч кюнню бла кечени барлыкъды той, андан аз болмай. Тойгъа келген адамла къуру да тепсеп, жырлап турмайдыла да, ала ашагъан да, ичген да этедиле. Да сора аллай бир заманны ичинде дуня бла бир адамны аш бла, суу бла жалчытып бир кёрчю. Ала къаллай бир эт, гыржын, улкъум ашарла, къаллай бир чыккыр боза, сыра, чагъыр ичерле – саначы аланы барын да!

Хан къызын бернесине уа къаллай бир накъут-налмас ташла, алтын-кюмюш керекдиле, дарий, парча къумачла, къаллай бир алтын суу ичирилген къамала, къылычла берилликдиле – бар да сор! Айхайдамы дейсе, не менме деген хан юй да аллай бир жюкню кётюраллыкъ туююл эди анга халкъ болушмаса. Алайды да, ханны юйюнде той – ол, керти да, битеу да халкъны тоюду, къууанчыды.

Барды, тийишлисича, юч кюнню бла кечени узунунда Акъ-Къалада той. Жаланда тёртюнчю эрттенликде, къонакъла кетгенден сора, башлагъан эдиле ханны къарауашлары бла жалчылары юйню тизгинин жыйып. Хан бла аны къаршы жууукълары уа онг тапдыла тынгылы солургъа да, жукълагъан да этерге.

Дагъыда бир ыйыкъдан а Къоркъмаз бла Атлы таматарлары болуп, Олегни бла Балкъызны той-оюн къаууму Акъ-Къаладан жолгъа тебиреди. Аланы ашыра, къаланы халкъы саулай чыкыгъан эди. Бек алда киеу нёгерлери бла, ортада - тёрт ат тартхан, башларын жабылгъан юч

да омакъ арбада келинчик бла аны нёгер кызылары, атасыны эгечи Инзилхан, ала бла бирге болгъандыла. Арбаланы да биринде Балкызыны келин отоууна керекле – кюйюзле, жуургъанла, жастыкыла, жабыула барадыла. Бек артада киеуноу бла Балкызыны ашырып баргъан юч жюз да булгарлы жигит, таматалары да Батыр бла Атлы болуп барадыла.

Кюн чууакъ эди, жаланда анда - узакъда, алда кём-кёк кёкде акъ булутчукыла кёрюне эдиле, кьой сюрюуге ушаш. Халкыны кёлю жарык эди. Кёкде ол женгил булутчукыла киби, Тангбердини бир кесек тынгысыз этген бир затчык бар эди – ол Эдил-Къаланы оноучуларыны оруслуланы богъурдакларындан тутаргъа кюрешгенлери Олегни тоуна тошгени эди.

5

Асияны ханы Озгъан-ханны жашы Олег Булгарияны ханы Тенгизханны кызы Балкызыны алып баргъан кериуан бир ыйыкъдан сора бир тюрлю чырмаусуз Бузан-сууну жагъасында ишленген, аты айтылгъан деменгили къалагъа – Сары-Къалагъа жетди. Къалада жаланда бир кюн къалып, кериуан, Дада-Къалагъа ал буруп, жолгъа чыкъды – Къоркъмаз, Тохтамиш Асияны жерине киргинчи, анда болгъан халабат-гузабагъа къалгынчы Озгъан-хан кесини суйген жашыны тоюн кьайгысыз ётдюрсе суйюп, ашыгып.

Адетде жюрюгенича, жашла бла кызыла, сабийле – дуня бла бир халк – кериуанны аллына, ол Дада-Къалагъа жетгинчи чыкъдыла да, кериуан шахаргъа киргинчи да, Хан къалагъа жетгинчи да аны той бла, жыр бла ашырып бардыла. Хан къаланы аллында майданга сахарны халкы саулай да жыйылгъан болур деригинг келеди – аллай бир халк бар эди анда.

Хар ким да ол булгарлы ханны кызын бир къарап кёрюрге умут эте эдиле – хапаргъа кёре, ол жомакъда айтылгъан Кюлмезханча ариу эди, алай ол Кюлмезханча таш жүрек туйюл эди, жарык кёллю, оюнну, кюлкюнню да суйген кызы эди. Кериуан шахаргъа киргинчи да аны юсюнден хапар жайылгъан эди – да не, ол булгарлы хан кызын кёрген ас жашла азмы эдиле киеу нёгерле болуп, Булгариягъа барып келгенле. Кериуан Хан къаланы аллына майданга киргенде, той бютюн да кызынды. Баям, кызыны жанындан, жашны жанындан да жашла бла кызыла ким уста, ким ариу тепсейди деп, эришгеннге ушай эдиле.

Озгъан-хан кеси да, ханбийче Алтынчач да, жарык бетли, къууанчлы, къатларында да жууукълары, тайфа ханла, белгили бийле, атлары айтылгъан батырла сюелип, тойгъа къарай эдиле. Шёндю майданда болгъан хар адам киби, ала да, Озгъан-хан бла Алтынчач, бек ыразы эдиле, къууана эдиле аланы жашларыны тою битеухалк тою болуп къалгъанына. Бу арт кезиуледе «акъ сюеклени» тойлары, къалай эсе да, ёчюле баргъан отха ушаш, тёгерекни жарытмай, жашауну къудуретин кёргозталмай къалгъанлагъа ушаш эдиле. Нек десенг, бурун заманла-

дача, аланы тойларына энди халкъ саулай чакъырылмай эди, ары къуру да ханла, бийле бара эдиле. Бу жол а Озгъан-хан бла Алтынчач тойгъа - ханланы, бийлени да, шахарда жашагъанланы барын да, ёзденлени, къулланы да чакъыргъан эдиле да той-той эсе, сора анда хар ким да къууансын, тепсесин, жырласын, ашасын-ичсин деп!

Шёндю унутула барады ансы, «акъ сюеклени» таматалары да кеслерини жашларына алай юйретип болгъандыла - битеу халкъ тойда, къууанча тепсерге къара халкъны къызларын да терк-терк чакъыра туругъуз, биз ма алай бла барыбыз да – ханла, бийле да, ёзденле, къуллада бир тайфадан чыкъгъан халкъ болгъаныбызны кёргюзтебиз. Къызланы да алай юйретип болгъандыла – сизни ёзден жаш, ол угъай эсенг а, къул тукъумдан туугъан жашы чакъыра эсе тойда сени тепсерге, уллу тартынып кюрешме, угъай деме – ол сени керексиз ёхтем болгъанынгы кёргюзтеди; керексиз ёхтемлик а, кесинг билесе, айыплы ишди. Алайды да, Озгъан-ханны юйюнде уллу той барады, аны тамата жашы Олег къатын алады. Таныгъанла иги биледиле – Олег тюз ниетли батыр жигитди. Ма аны ючюн бюгюн тойда болгъанла бары да къууанадыла. Алай а аланы барысындан да бек Олегни гитче къарындашы Тиризан къууанады. Бир кесекден аны кесине да жыйырма жыл боллукъду. Алай бла, Олег къатын алгъандан сора, анга да жол ачылады – ол да къатын алыргъа боллукъду. Аны хар ким да бек иги биледи – Олегни тоюндан сора кёп да бармай дагъыда бир той боллукъду. Нек дегенде, ханны гитче жашы Тиризан шёндю асламысында кесини аппасыны журтун да – къангар халкъны Беш окъ тайфасыны ханы Бергенни журтунда. Некми дейсиз? Хан журтда узакъ болмай Эрбол-бийни журту турады, ол журтда уа Ай-сурат жашайды, Эрбол – бийни къызы. Ол Тиризанны суйген къызыды. Ол алай бош суйген къызы туююлдю, бек суйген къызыды. Ала бир-бирлерин сабийликден бери да суйюп келедиле, башхача айтханда – дуня жаратылгъандан бери да де да къой! Аланы суймекликлерини юсюнден къангар тюзледе, журтлада асыры кёп хапар журюгенден, таматала, алагъа бир кёз тиймесин деп, эртте окъуна неках этип къойгъандыла. Къууанады Тиризан Олегни къатын алгъанына, къууанады Тиризан кёп болмай кесини тою да боллугъуна ийнанып. Эки да уллу къууанчы болгъан жаш а тепсемей къайры барлыкъды? Тиризан да тепсейди Гюлчюк бла, хан юйню къой сюрючулерини таматасы Эслижанны къызы бла.

Озгъан-ханны алты да къой сюрюю да барды, аланы барына да Эслижан бла аны къарындашлары къарайдыла. Асияда къангар юйюрле иги кесек боладыла. Къангар тюзледе бла Асияда жашауну тенглешдирсенг, къангар халкъны жашауунда бурун заманладан къала келген адетле, тёреле алай уллу тюрленмей сакълана келедиле, Асияда уа жашау жорукълары адамланы, бурун заманладача, аллай бир къаты къысмайдыла. Ма аны себепли Асияда жашау дегенинг къангар журтладан эсе тынчыракъды, жумушагъыракъды. Алай эсе уа, кёп да къангар юйюрле, къойлары кёп болгъан бий, ёзден юйлеге сюрюучюле болуп, артда ала анда къалып къаладыла, къангар тюзлеге къайтмай. Ала, Асияда

жашау этген кьангарла, башха адамлача, не иш бла да кюреширге бол-лукьдула, сёз ючюн агъач уста болуп, темирчи, сабанчы болуп, алай а асламында кеслерини ата-бабаларындан кьала келген иш бла кюрешедиле – кьойланы, тууар малланы кютедиле, бишлякь этедиле, тери ийлейдиле. Башха, юйренмеген ишле бла уллу кюрешмейдиле...

Гюлчюч, айхайда, бек кьууаннган эди ханны жашы аны тепсерге чакьыргьанда, алай ол, намыс – адетни билген кьызча, кесин тап жүрютюрге кюрешеди - кёзлерин ёрге кётюрмейди, Тиризаннны бетин да кёралмайды, жалан да кесини аякъларына, кьолларына кьарайды, ала-ны эслейди ансы. Сора Тиризаннны аякь бюкгени бла кьолларыны учуп айланнганлары. Баям, Гюлчюкню кесинден эсе аны анасы - Гюлчюкь-ыз кьууана болур: да не – кёрмеймисиз, ханны жашы кеси чакьыргьанды аны кьызын тепсерге, аны юсюнден хапар сау шахаргьа да, битеу да Асияда жашагьан кьангар юйюрлеге да жетерикди. Алай эсе уа, Гюлчюкню кесини намысы да, хан сюрююнню кютген Эслижан-кишини да бир да болмагьанча уллу боллукьду...

Жыйылгьанла андан да уллу эс бура эдиле Булгариядан келген жигит Зигитни бла Озгьан-ханны кьызы Кьарылгьачны тепсегенлерине. Кьызны атына Кьарылгьач дей эсенг, ол, бир да болмай эсе, кьара шинли болургьа керекди, тюз да кьарамашакь туююл эсе да, алай Кьарылгьачны юсюнде хар неда башха тюрлю болгьанды – ол, анасына ушаш, халкьда айтылгьанча, чыммакь-акь ундан кьаймакь бла бирге басылып этилген кибикди. Болса да, Зигит ол затха алай уллу эс бурмайды – ол жаланда кьызны кёзлеринден кьарамын алалмайды ансы. Да ала кёзле туююлдоле – ала кёллеге ушайдыла! Зигит анасыны жууукъларына Аланияда болгьан заманларында тюз да ма аллай кём-кёк кёллеге аз сукъланып кьарамагьанды.

Кьарылгьач кесини ышаргьанын тыялмайды - кюлкюлюк туююлмюдо Булгариядан келген бу жигитни аны кёзлеринден кьарамын бир жанына этелмагьаны, анга бир хыйны этмеген эселе! Анга бирле Акьчыкь дейдиле, бирле акь кьозучукь дейдиле, аны акьлыгьын эсге ала. Ол Булгариядан келген жаш да аны ариулугьуна аралып тура болур деп, кьыз алай сунады да, сора алай эсе, ариугьа сукъланнганны айып туююлдо дегендиле да, - сукълансын, ол да жан ушайды да, Уллу Тейри жаратхан! Алай туююлмюдо да. Алайлыгьына толу ийнанып, кьыз, кьопеленип, башчыгьын да бир жанлыракь этип, ышарады. «Сени кёзлеринге-кёллеринге батылып башласам, сен мени кьутхарыргьа кюреширик туююлмюсе?» - деп сорлукь эди Зигит, бу той Аланияда болса эди, алай мында уа, Асияда, ол бош алай тепсеп айланнган жаш туююлдо, кьызны кёлюн алырча, анга ариу сёзле айтып, чам этип, ары-бери да суйгенлей учуп айланнган, - ол бу юйге келинчик болуп келген кьызны кьарындашыды, аны себепли уа ол намысны, адет-кьылыкьны кьаты тутаргьа тийишлиди. Ма аны себепли ол, тепсеп башлагьандан сора, суйсе-суймесе да, кьарамын кьызны кёзлеринден-кёллеринден бир жанына бурду, ол энди асламысында жашла суюлген жанына кьарайды, ий, маржа, кьыздырыгьыз кьарсны дегенча. Кьобузчула тохтап,

жашла къызланы тенглерине ашыра туруп да, башха жашла этгенча, къызны кълочугъун тутуп бармады – бу жол алай этсе бир кесек ушагъ-усусыз боллукъду деп, алай акъыл этип...

Ма энди Балкъызны кесини отоуна ашырдыла да, тамата кълонакъланы хант къланггагъа чакъырдыла. Жашла бла къызла уа алгъынча той этедиле.

Юч кюн барды той хан юйде, ючюнчю ингир кеч жашха бла къызгъа неках этдиле да, киеу нёлгерле келин отоугъа «жол салып» башладыла.

Адетге кёлре, Балкъыз хан юйге киргенден бери да Олег атасыны къларындашындан туугъан Таубийни отоуунда «бугъуп» тургъанды. Анда ол нёлгерлери бла «эрикгенин» ашырып тургъанды. Кюндюз ол нёлгерлери бла эрттенликде эртте уугъа барып, кеч къларангъа кълаетып тургъанды. Аны шахарда кёлрүп, биреулен: «Ол а хан жашы – айыпны-ыспасны билмеген бетсиз, адет-тёлрени билмеген тели!» - демезча...

Кече ортасында Таубийни таматалыгъы бла бир кълауум жаш, орталарына да Олегни салып, кълачакъ кълауумча, шыбыртсыз Хан кълаланы терек бахчасына кирди да, алайда бир кесекге тохтады.

- Былайда бир кесек мычыгъыз, - деди да Таубий, эки жашны да биргесине алып, хан юйге тебиреди.

Кълангъан нёлгерлери бла Олег шумсуз сюеледиле. Ала бек иги биледиле Таубий бла аны нёлгерлери не этип айланганларын: келинни отоуу жашны келирине хазырмыды, келинчикни нёлгерлери, дигзасы билемидиле жаш келе тургъланын, келин отоугъа жол бошмуду? Ол затлагъа къларап, тюзетирик затны тюзетип, ала алай кълаетыркълдыла. Ма-а, сёлз ючюн, келин отоугъа бара туруп бир отоуну эшиги ачылып, анда уа бир кълауум тиширыу, сёлеше-даулаша, бир парча быстырлыкълны бери сала, башха дарий кълумачны ары сала кёлрешедиле. Ала, баям, келинчикни жууукъларына берлик саугъала болурла. Аланы аллары бла Олег кесини нёлгерлери бла ётерикди, ол а ушарыкъл тёлюлдо.

- Не этесиз мында? - деди да Таубий, ала, абызырап, жукъл да айтхынчы, буйрукъл халда: - Неда эшикни этип, чуу этмей туругълуз, неда уллу отоугъа барыгълыз, кълатынла олтургълан жерге! – деди.

Башха кюн болса эди Таубий кесинден кёл да тамата тиширыула бла былай сёлешмез эди, алай бюгюн ол не тукълум сёлешсе да эркинди, ол хан юйню адамы ючюн деп угъай, аны ол шёлню «кълалыкълсызлыгъл», бош, ойнагълан, чам этгеннге ушай эди. Ол, айхайда, ол тиширыулагъа адетинде ариу сёлеширге боллукъл эди: «Ай, хомухла уа, сиз билмейсиз, шёлню Олегни келин отоуна элтиригизни?! Алайды да, эшигизни да этигиз да, шумсуз болугълаз, неда башха отоугъа барыгълыз» - дерге боллукъл эди. Алай ол бюгюнню кълуанч кюнню халына, тёлгерекде оюн, кёлкю эшитилген заманнга арталлы да келишмей эди. Ол буйрукъл халда айтылгъланлыкългъл: – «Кълалай билмейсиз биз барыбыз да, Олег да, келинчик да насыплы болсунла, кълуанчлы жашасынла деп жълыйлгъланыбызны? Да сора кълалай ангъламайсыз, жашны келин отоугъа барыргъла заманы болгъланын? Жаш да, кълыз да бир бирге эрттеден бери да тансыкъл болуп турадыла. Аланы бир бирлерине жолукълма кълуюгълуз!

Биз бусагъатда Олегни былайтын ётдюрлюкбюз - сора ол, сиз къарап тургъанлай, сизни аллыгъыз бла къалай ётерикди?» - дегенлиги эди.

Тиширыула, хар нени да ангылап, хапчукъланы да жыйып, кетдиле. Таубий кесини нёгерлеринден бирин Олег бла бирге тургъан жашлагъа келе келигиз деп, жиберди да, башха нёгери бла келин отоугъа кирди, андан да халкъны чыгъарыр ючюн. Аланы, келинни жууукъларын, нёгерлерин ол тиширыуланыха, хыны сёлешгенча этип, къыстаялмазлыгъын биле эди, алай бу жол да Таубий бир амал тапды, ол да – махтауду, ариу айтыу, кёзбауду. Тюз айтыла болур: «Ариу сёз, къайры бараса? Кёл алыргъа!» - деп. Таубий келин отоуну эшигинден киргенде, ол, келинчикни ау тубюне букъгъанын кёрдюю да:

- Къалайсыз ариу къызла, жигит жашла! – деди, жарыкъ кёлю бла. Ол кирген заманда жашла бла къызла той эте тургъанча, жырлай тургъанча. – Тейри, сиз да бир кесек солусагъыз иги боллукъ эди, сау кюнню аякъ юсююздесиз, кеч да болгъанды. Келигиз, солугъан да этигиз, жукълагъанчыкъ да этигиз, тамбла уа, Уллу Тейри онг берсе, тойну, кюлкюню-оюнну да этебиз. Келинчик да арыгъан болур мюйюшде сюелип тургъандан. Келигиз, мен сизни отоуларыгъызга элтейим, анда сиз солугъан да этерсиз, къалкъыгъанда этерсиз.

- Кёремисиз бу жашны, ол къалай жарсыйды бизни къыйналгъаны-бызгъа! – деди, оюндан-кюлкюден тоймагъан Ариука. – Тейри, аллай бир жарсыгъанча уа кёрюнмейсе! – ол аны келинчикни нёгерлерине, дигизаларына да нохтабаула этерге кереклисини юсюнден чалыннганы болур эди.

Баям, Таубий да аны алайсыз да биле болур эди да не этерин да Ариканы чалыннганына жууапха ол олсагъат окъуна:

- Аны уа несин айтдыраса, Ариука! – деди да, нёгерине къол булгъады. Ол а терк окъуна чыгъып кетди да, къолунда чулгъамы бла къайтып келди. Таубий чулгъамны тешди да, андан бир ариу гюлмендини Ариканы имбашына атды да:

- Ма-а керти да ариука! Тейри, бизни жашла сени Булгариягъа энди не хазна ийсинле!

- Ой, ой, ой! – дегенден сора бир зат да айталмай, абызырап къалды Ариука – алай сыйлы саугъа этерле деп, аны эсинде да жокъ эди.

Таубий къалгъан къызлагъа да аллай гюлмендиле берди, жашлагъа уа – омакъ къынлары бла къамала.

Андан сора келин отоуда болгъан булгарлы жашланы бла къызланы ол отоуда къалырча сылтаулары къалмагъан эди да, аланы кеслерини отоуларына элтдиле. Таубий жашладан бирин ийди - Олегни алыгъыз да келигиз деп. Ойнай, кюле, Олегни нёгерлери аны келин отоугъа бошладыла да, кеслери уа Таубийлагъа къайтдыла – андан ары ичерге, ашаргъа деп, ойнаргъа, кюльорге деп.

Ол кезиуде уа, Дада-къалада жашагъанла юлерине жыйылып, къонакъла уа бирлери хан юйледе отоулада тийишип, алагъа сыйынмагъанла уа – терек бахча ичинде чатырлада къалып, жукъугъа киришген заманда, неда киеуню нёгерлери Таубийни отоунда ашай-иче тургъан

заманда, Олег, Балкъыз къайгылы болуп кюрешди. Къыз а аны болмачылыгына ичинден кюлюп тургъан заманда Хан къаланы Уллу отоунда Озгъан-хан кеси бла аны нѳгерлери – Асияны юч да тайфа ханы, Асиягъа жууукъда жашагъан юч да къангар тайфаны ханлары, атлары айтылгъан бир къауум бий, батыр да ашыкъмай, ашай-иче, хапар айта эдиле. Хапар бара барып, къол ауругъан жерден кетмейди дегенча, Уллу Хазар ханлыкъны бар халкъларыны бирча жарсыууну юсюнден - къалай къыйынды тышындан келген зулмучулары аякъ тюплеринде жашау этген, бу къыйынлыкъ ѳмюрден ахырына деричин бизге берилипми къаллыкды, огъесе аны бир ахыры боллукъмуду деп, аны юсюнден.

- Уллу Тейрини аты бла, Сыйлы кѳкню аты бла ант этеме – бир мадар, бир зат этмесек боллукъ туююлдо – огъесе ол тышындан келген аз къауумну зулмучулугъунда ѳмюрюбюз жашапмы турлукъбуз? – деди къангар тайфа ханладан бек гитчеси Асланбий.

Асланбийге бир жыйырма бла он жыл бола болур. Аны атына кѳре, ол асланланы арасында бий болгъаны кирик, жигитлени арасында дуния сейирлик къарыулу, батыр болургъа керек эди, алай ол башха жашладан айырмалы туююл эди, ол угъай эсенг – арыкъсууракъ, алашаракъ окъуна эди. Алай а, баям, сѳлешгенине кѳре, сѳлешген Хакъ ханны хан ишге къоймагъан начасланы юслеринден заманында кѳзлерини от чакъдыргъанына кѳре батыр болургъа керекди.

- Была, не уялгъан бетлери болмагъан адамладыла, не адеткъылыкълары болмай къайдан чыкъгъандыла бери, - дейди андан сора Асланбий. - Кѳремисе да сен аланы – кесинги ата-бабаларынгдан къала келген Уллу Тейринге, хар неге да жан салгъан Сыйлы кюннге ийнанма да бир башха затха ийнан дегенлерин?! Ас халкъла бары да – асла кеслери да, аланла да, булгарла да, къангарла да, бургасла да, сабырла да, кѳп да башха халкъла да Сыйлы кюн аланы барысыны да кѳкдеги Уллу аталары болгъанын ийнанандыла: ол жер башында битен да жанлары болгъанланы жаратханды – адамланы да, жануарланы да, чыпчыкъланы да, тереклени да, къурт-къумурчаланы да. Кѳкню жарыгъы тыйылса, Кюн ѳчюлюп къалса – ол заманда жер башында зат да боллукъ туююлдо, адам да боллукъ туююлдо. Аны хар ким да биледи, ангылайды. Аны да биле тургъанлай, ол тышындан келген телиге не затла эселе да бир затлагъа бизни ийнандыргъа кюрешедиле!

- Ол тышындан келген начасла хан ишлени кѳолларына алгъандан сора, хан хазнаны да кеслери суйгенча жюрютедиле, ол ахчагъа алынган аскер да аланы оноуларында жюрююлдоле – ала уа 10-12 минг боладыла. Алайды да, алай тынч туююлдо аланы хорлагъан, - деди Ортабай, къангар халкъны тайфа ханы. Ол, юч жыйырма жылгъа жете келген сынаулу адам эди да, баям, хан аскерни усталыгъын эшите-эшите тургъан болур.

- Тейри, хайт десек, аланы хорларгъа да боллукъ эди, - деди кѳлю бла Алдабол, ас халкъны Къайсар тайфасыны ханы, - нек дегенде, биз, кѳтюрюлсек, къуру да 10-20 минг угъай да, бир да болмагъандан ары 100-200 минг боллукъбуз. Алай а биз барыбыз да бирден кѳтюрал-

майбыз. Болады тѣзгенибиз, келигиз халкъла бары да кѣтюрюлсюнле десенг да, ол да хазна болсун. Нек дегенде, ханланы, бийлени бирлери Хан батыр жанлы сюелип тохтарыкъдыла, бирлери ынтырылырла, бирлери ашыкъмазла, иш не бла бошаллыкъ эсе сакъларла. Къысхасы, халкъны кѣтюрген бек къыйын ишди. Бола тургъан иште тѣзалмагъанла, Эдил-къаланы оночуларыны буйрукъларына ыразы болмагъан, алагъа къаршы сюелгенле бар эсе да, аланы къоз къаплагъа бир тынч жыядыла. Ариулукъ бла болмаса уа, хан аскерни кючю бла. Асламында уа бир-бир бизнерибизни болушлугъу бла – Хан батыр ыразы болмагъан тайфа ханнга аны жауун юсгюртюп, саулай халкъны ханына ыразы болмаса да тюз да алай- аны къоншусу болгъан халкъны ханын къозутуп. Аны кючю-къарыуу жетмей башласа уа, анга болушлукъгъа хан аскерден беш-алты минг жибереди да къояды. Аны бла иш бошалады да къалады. Биягъы жашау кесини жолу бла арыгъан ёгюзле тартып баргъан арбача, тыхар-тухур этип барады.

- Эсима тюшдюрюгюз, айтып къояйым – Алан ханны жашы Тохтамиш бери келе турады, - деди, Булгариядан келген Къоркъмаз. - Ол Куявада жашагъан оруслулагъа дау этип келеди. Хапаргъа кёре, ала эки жылдан бери да алым бермегендиле, андан сора да хазар ханлыкъда жашагъан къоншуларына тынчлыкъ бермейди, жортуулла къурап, аланы тонайды, малларын сюреди, ол угъай эсенг, Къырым, Къарбалыкъ тийрелеринде сатыу-алыу жүрюгген шахарлагъа хагалары да жетеди. Биз да, тилегенди да, анга тёрт минг жигит бергенбиз. Ким биледи, сенден да аскерчиле тилерик болур, - деди Озгъан-ханнга къарап Къоркъмаз.

- Ол жортуулгъа мени жигитлеримден бири да барлыкъ туююлдо, - деди кесгин Озгъан-хан, шѣндю аны аллында Тохтамиш кеси тургъанча. - Мен кесими къоншуларым бла урушургъа суймейме.

- Куявада оруслула да, тюз да бизни Эдил-кълада начасларыбызча, тышындан келген уучлаучуладыла. Сора аланы нек аяргъа къалгъанса? – деди Бектур-хан, кангар халкъны тайфа ханы.

Бектур-хан – акъ кире башлагъан ариу, тап ишленнген сакъалы бла, багъыр бетли бети да, шохошги бла ийяшхы ышырылгъан киби ма алай сыйдам. – Ала да, ала да –тышындан келгенле, урушма къой, жыртышма къой!

Хеуа, алайды – славянлада оруслула, бизде уа чюйютлюле, ала тыш адамладыла, алай, уруш этгенде, асламында – славянланы бла бизни – жигитлирибиз къырыладыла. Да сора тышындан уучлаучула ючюн бизни жигитлирибиз не зат ючюн къан тѣгюп кюреширге къалгъандыла?

- Ол уруш-туююшле бары да ырысхы ючюн талашадыла, - деди, шѣндюге дери зат да айтмай тургъан Занбермез-хан, Асияда аты айтылгъан батыр, Арасай тайфаны ханы.

Ол беш-алты жыл мындан алгъа болгъан иш эди. Белгилисича, Арасбай тайфа Асияны кюн батыш жанында эди да, Юзуг-сууну жагъасына жууукъда, ма аны себепли оруслула тайфагъа тынчлыкъ бермей эдиле. Бир жол, баям, оруслуланы ханы кеси къурагъан болур эди, ол жортуу-

улну эпсиз кѣп келген эдиле ол жол. Бир элни угъай да, эки-юч элни да малларын сюрюп кетген эдиле къошладан. Ол хапарны эшитгенлей Занбермез-хан битеу да тайфаны жигитлерин жыйды да, оруслуланы ызларындан къууду. Ала уа Юзугдан кечиу излей, сууну жагъасы бла къыстау бара тургъанлай – малланы сюрюп а узакъгъа кетер эдиле – ас жигитле аланы жетдиле да, сермешдиле. Бир кесекден оруслула, жыйырма бла тѣрт ълген нѣгерлерин, урлагъан малларын да къоюп, къачхан эдиле. Ма андан бери оруслула Арасай тайфаны эллерине къатылмай келедиле.

– Хан аскерле хан хазнадан бек иги хакъ аладыла, - деди андан ары Занбермез-хан. – Ма-а, Къоркъмаз айта турады да, Тохтамиш оруслулагъа уруш этерге келе турады деп. Ол да биргесине алып баргъан аскерчилеге, бир да къоркъма, бек иги хакъ тѣлерге айтхан болур, баям. Кесини хуржунунданмы тѣлерикди? Угъай - жортууулну кезиунде тонагъан ырысхысындан. Алайды да, ахча- ма олду ишни башы. Эдил-Къалада олтургъан оноучулада уа ахча дуня бла бир барды. Алай эсе уа, аланы хорлагъан алай тынч боллукъ туююлдо.

- Не билейим, Занбермез-хан, болурму да ишни башы – къуру да ахчада? – деди, Озгъан-хан. – Мен акъыл этгенден, ишни башы – ол халкъды, адамла. Адамла ъхтем болургъа керекдиле, ата журтларын сюерге керекдиче, батырла болургъа керекдиле, биз а туугъан жерибизни кереклисича соймейбиз, биз кесибиз да алай уллу батырла туююлбюз да, баям, ъхтемлигибиз жетише болмаз...

- Алай туююлдо! – деди Асланбек-хан. – Бизни жигитлерибиз ъхтем да ъхтемдиле, батыр да батырдыла! Туугъан жерибизни да сюебиз, тюзлерибизни да сюебиз. Алай окъуна айтайым – биз бош ъхтемле туююлбиз, керексиз ъхтемле окъунабыз. Ма аны хатасындан а, биз бир болалмайбыз – хар бирибиз, биз да менден акъыллы ким барды деп, кесин тюзге санайды.

- Сен, Асланбий, бек тюз айтаса – биз асыры бек ъхтемлебиз, акъыллылабыз! – деди Алдабол-хан. Ма аны себепли биз бир кишини да айтханына къарамайбыз. Хар ким кеси аллына барып тургъан болмаса. Сора ол заманда уа сейирмиди да бизни халкъларыбыз тукъум-тукъумлагъа, тайфаларына юлешинип, энчи-энчи бийликле, ханлыкъла болуп, алай жашау этгенлери. Хар ким да биледи, не менме деген кишини бир бармагъын сабий да сындырыргъа боллукъду, бармакъланы барысын да бир этсенг а – ол жумдурукъ болады да, аны хорлар ючюн а уллу кюч керек боллукъду. Эртгеден бери да биз бир жумдурукъ болургъа керекбиз! Ансы биз барыбыз да Эдил- къалада олтургъан саудюгерчилени жалчылары болуп къаллыкъбыз!

- Биз алайсыз да аланы жалчыларыбыз! – деди Къушатар-хан, Асияны Тангсай тайфасыны ханы.

Ол тайфа Арасай тайфаны тѣбен жанында кангар тюзлеге жууукъда эди. Къангарла, айхайда, ас халкъгъа жууукъ халкъды, алай аланы бла ас адамланы арасында жашау халларын адет-къылыкъ жаны бла да башхалыкъла эсленедиле. Асла бурун заманладан бери да бир жерде

жашап тургъандыла, малла тутхандыла, сора эрттеден бери жерчилик бла да кюрешедиле, сабан сюредиле, терек, жюзюм бахчала ёсдюредиле. Кеслери да сабыр, жашау тюрлениулеге да эс бургъан халкъды. Къангарла уа жайлыклагъа, къышлагъа кёчюп айланган халкъды, аслада, элле кюрамайдыла, чатырлада жашайдыла. Кеслери да бурун заманладан бери келе келген адетлени къаты тутхан халкъды. Онг болса, къоншу халкълагъа, тайфалагъа чабыуулукъ этедиле, малларын сюредиле, ырысхыларын тонайдыла. Ол бурун заманладан келе келген адетди. Ма аны себепли Асияны Тангсай тайфасыны эллери бир кезиуде тынчлыкъсыз жашай эдиле – аланы къошларына къангарлыла терктерк чабып, аланы малларын сюрюп болгъандыла. Сюрюучюлени да туююп, ёлтюрген окъуна этип. Бир жол а, тёзюмю тауусулгъандан сора, Кушатар-хан, иги кесек аскерин жыйып, ол къоншулукъда жашагъан кангар тайфаны ханы Артыкъ бла, сен кесинги халкъынга оноу эталмай эсенг, мен этерме оноу деп, аны бла сермешеди. Сермешеди да, Артыкъны, тайфасы бла бирге, узакъгъа кюн чыгыш жанына Юзуг-сууну ары жанына, кюууа чыгъарады. Аны жерине уа башха къангар тайфа кёчюп келеди, Асланбийни тайфасы. Ол, баям, аны аллындагъы кангар хан былайдан нек кёчюп кетгенин иги биле болур эди, нек дегенде, Асланбий-ханны тайфасы бери кёчгенли бери къоншулукъда жашагъан ас элле энди эс тапхандыла. Артыкъ-хан а, Юзуг-сууну ары жанына ётгенди сора кече барып, Долай-сайгъа жетип, Рум бла шуёх болады да, Румну чеклеринде тохтайды. Алай бла уа Русьну жалчысы –къарауулу болуп тохтагъанды. Не этериксе, халкъынга оноу эте билмесенг, кесинги жерингде жашау эте билмесенг.

- Жалчыла эсек да, туююл эсек да бизни ханлыкъ тышындан келгенлени къолларына тюшгенди. – деди Озгъан-Хан. - Кертиди, ала бизни кюч бла, къылыч бла хорлап алмагъандыла, бош, бизни Уллу ханларыбызны алтын бла, кюмюш бла алдап, аланы тюплеринден саулай да ханлыкъны сыйырып алгъандыла. Биз а аланы олтан тюплерине тюшгенбиз да къалгъанбыз. Алайды да, энди биз, суйсек-суймесек да, - не жашай билейик жашагъаныбызча, алгынча ол тыш адамлагъа жасакъ тёлеп, кюру да ахча бла угъай да, жигитле бла да - ёхтем батыр ханладан бири алагъа къаршы суюлсе неда къоншу къыралладан бирини оноучусу аланы сейирлерине тап келмеген ишле этсе, - ала бла да урушургъа аскер керекди да...

- Неда, бизни ата-бабаларыбызны къала келген намысдан, ёхтемликден, батырлыкъдан бизде бюгюн бир бурхучукъ да бар эсе, кётюрюлюп, кесибизни юсюбюзден ол бедишлик затны – тышындан келгенлени зулмулукъларын атаргъа керекбиз! – деди, Озгъан-хан айтырыкъ акъылны ахырына жетдире Занбермез-хан.

- Ант этеме – ата-бабаларыбызны къала келген ёхтемлик да, намыс да, батырлыкъ да бардыла бизде! – деди Асланбий-хан. – Ол халкъ – бизни къарындаш халкъларыбызда бек тамата, тымыр халкъгъа саналады. Башха халкъла бары да ас халкъдан жашдыла, булгарла да, аланла да, шёндю уллу, къарыулу халкъла болгъанлыкъгъа, мен эшитгеннге

кѣре, ас халкъны гитче къарындашларына саналадыла. Алайды да, Озгъан-хан, биз барыбызда ол эслилик, акъыл излеген ишни – бизни эркинлигибиз ючюн кюрешни – къолгъа ал, бизни халкъланы арасында тамата, тамыр халкъны ханыча – деди тѣгерекде олтургъан ханлагъа, бийлеге къарап, сиз, а не дейсиз деген магъанада.

- Тейри, сен, Асланбий-хан, тюппе-тюз да, керти да айтаса! – деди Булгариядан келген Къоркъмаз-батыры. – Мени бери ашыра туруп, тамата къарындашым, битеу да Булгарияны ханы Тенгиз, алай айтхан эди – Озгъан-хан бла тынгылы сѣлеширсе деп. Мындан ары къалай жашарыкъбыз, ким биледи, къуру да тобукъланып турмагъанлай, кѣтюре, сюеле барырма эдик деп. Артда уа, ол затланы юсюнден тынгылы сѣлешгенден сора, деди Тенгиз-хан, Озгъан –хан, къарындаш халкъланы тышындан келген зулмучуладан тазалауну ишин къолгъа алсын деп, бек тилеген эди. Алайды да, барыбызны да эркинлигибиз ючюн кюрешни ишин Озгъан-хан къолгъа алсын деп, Булгария алай айтады. Ол кюрешни бачамасы да Озгъан-хан болсун!

- Мен къангар халкъны Борахълы тайфасыны ханы Асланбий, тюзлюк ючюн, эркинлик ючюн кюрешге, битеу да ас халкъны ханы Озгъан-хан болсун дейме!

- Мен, къангар халкъны Озгур тайфасыны ханы Ортабай, бизни барыбызны эркинлигибиз ючюн кюрешге чакъырса Асияны ханы Озгъан-хан, ол сагъат окъуна анга къошулукъма!

- Мен, къангар халкъны Уйгъур тайфасыны ханы Бектур ас халкъны ханы Озгъан-ханны башчылыгъы бла эркинлик ючюн кюреширге хазырма!

Ас халкъны тайфа ханлары, бийлери да алайсыз да Озгъан-ханны къолуна къарайдыла, алай анга да къарамай ала да ант этдиле Уллу Хазар ханлыкъны тышындан келген зулмучуладан эркин этерге кюреширге. Нек дегенде, ол иш асыры уллу магъанасы болгъан иш эди, андан сора да ол иш мында бир-бирлерине айтып этип, сѣз бергенлеринден сора – бек къоркъуулу да иш эди. Ма аны себепли былайда адамланы барыны да эркинлиги бар эди - угъай, бу асыры къоркъуулу ишди, мен кесиме да, мени къолума къарагъан адамлагъа да палах излерге суйейме деп. Нек дегенде, былайда ол иш – Уллу Хазар ханлыкъгъа оноу этгенлеге кважау къозгъалыуну хазырлайыкъ дегенден башха туйюл эди. Дагъыда, барысы да бек иги биле эдиле былайда жыйылгъанладан биреулен мында айтылгъан сѣзню юсюнден Эдил-къалагъа жетдиргенлей, ол сагъатлай окъуна Хан батырны къылычы кѣплени башларын тайдырлыкъды, бек алгъа уа - тойда болгъан ханланы, бийлени.

Алай ханла, бийле, батырла тышындан келген зулмучуланы аллай бир кѣрюп болмай эдиле – аланы бирине да аллай акъыл келмеген эди, аладан бири Эдил-Къаланы оноучулары жанлы боллугъуну юсюнден, неда ахча ючюн сатлыкъ этер деп. Угъай, угъай - ханла, бийле, батырла, ылыкъсынмай, ол затны эталлыкъ туйюлдюле! Ма аны себепли Озгъан-ханны юйюнде ханла, бийле, батырла да кѣзбаусуз, ачыкъ халда кеннгеше эдиле.

- Телини эшигин махтау жабар дегенге ушаш эте болурмусуз? – деди, кюлюп, Озгъан-хан - Керти окъуна да, сиз мени халкъымы, аны бла бирге уа мени да махтап, мен ол кыйын ишни, тели кибик арсарсыз кьолгъа аллыкъмы сунасыз? Угъай, мен аллай бир тели туююлме – сиз бир махтагъан бла, ол ауур ишни бойнума алыргъа! Мен а ма былайда айтыргъа сюеме: сиз барыгъыз да иги билесиз булгарлыла – керти да уллу, кючлю халкъдыла. Булгарлыланы жаланда бир тайфасы окъуна, Аспартух-ханни башчылыгъы бла бара барып, Долай-сайны тийресинде тохтап, дунниада агы айтылгъан Румну, тутушуп, аркъасын жерге жабышдыргъанын, алай бла уа жангы хайт деген ханлыкъ къурагъанын. Биягъы булгар халкъны башха тайфасы уа Эдилни жагъа бла ёрге барып, сиз кесигиз уста билесиз, Уллу Булгария ханлыкъны къурагъанды. Алайды да, мен акъыл этгенге кёре, бизни ишибизге битеу да Булгарияны ханы Тенгиз-хан таматалыкъ этсе иги боллукъ эди. Бюгюн да эки-юч жыл мындан алда биз экибиз тюбешгенибизде, бу ишни алгъа ол башлагъан эди.

Алай айтып, Озгъан-хан бир кесек мычыды да, былай айтды:

- Аланла уа? Бир кезиуде шёндю бизни халкъла жашагъан жерле саулай да аланы кьолларында болгъандыла. Шёндю да Кавказ таулары кьатларында аладан къарыулу халкъ жокъду. Ким биледи, сиз керти окъуна тюз айта болурсуз – тиллери бирге ушагъан кёп да халкъла ас халкъны терегини тамырларындан жайылгъандыла, ас халкъ къарындаш халкъланы ичлеринде бек тамата тайфагъа – халкъгъа саналады деп. Асия – ол битеу да ас халкъланы: булгарланы, аланланы, къангарланы, сябырланы, хазарланы, буртасланы, башхаланы да бурунгулу тугъан жерлериди. Алайды да, Асия – ол таматады, бурун заманладан къала келген халкъланы жериди. Бурун замандан къала келген, тамата деген а не загды? Башха тюрлю айтсакъ – ол таматады, къартды. Ол биз башлагъан иш а батырлыкъны, кючню излейди. Батырлыкъ да, кюч да кимде барды десек – айхай да, жашлада, жашлыкъда дейбиз! Сиз а, аланла, булгарла, сиз да, къангарла да, къартая баргъан ас терекни тамырындан ёсген жаш тереклесиз. Биз шёндю аланланы айтмай къояйыкъ. Тохтамиш, биз билгенге кёре, Хан батыр бла шуёхлукъ жюрютеди, аны онг кьолуду да да кьой. Ма аны себепли уа ол биз башлагъан ишни Тенгиз-хан кьолгъа алыргъа керекди. Ол унамаса уа, сизден биригиз тамата болургъа керексиз бу ишге, къарындаш къангар ханла.

- Ахшы. Сен бек тюз айтаса, къарындашым, Озгъан-хан, - деди да ышаргъанчыкъ да этип Кьоркъмаз-батыр, жыйылгъанла да сейир этип, аны таба къарадыла, – не дейди бу, сора ол эркинлик ючюн кюрешге Озгъан-хан башчылыкъ этерни суймеймиди? – Бек ахшы. Сен алгъаракъда алай айтып кетген эдинг, къуру да бир кере мени махтап, унатургъамы сюесиз деп. Ахшы, бир кере сени махтап унаталмадыкъ эсе, кел энди эки, юч да кере сени да, ас халкъны да махтайыкъ. Унамай эсенг а – кёп кере да махтайыкъ, сен уна ансы. Биз барыбыз да алай санайбыз – Сиз, ас халкъ, битеу да ас тилледе сёлешген халкъланы ичинде тамата, тамыр тайфасыз, биз барыбыз да сизден, сизни тамырларыгъыздан

жаратылгъанбыз. Алай эсе уа – уллу, битеулюк ишибизге да ас халкъны Уллу ханы башчылыкъ этерге керекди. Сен, Озгъан-хан! - деди да, Къоркъмаз-батыр анга къарап тургъан ханлагъа, бийлеге, батырлагъа айланды: - Бир кере махтагъан азлыкъ этеди, деди да Озгъан-хан, келигиз аны кесин да, ас халкъны да бир ненча кере махтайыкъ!

Алайда жыйылгъанла бары да бир аууздан ас халкъгъа да, Озгъан-ханнга да эки-юч кере да махтау салдыла.

- Ахшы, къарындашларым, къарайма да, сиз суймесем да унатырсыз, ариу айта кетип, алай мени юч кере телиге санамагъыз! – деди да Озгъан-хан, кюлюп. – Игиди ол – ойнагъан, кюлген. Алай бла биз бек уллу ишни башлайбыз да, - ахшы сагъатда башлайыкъ. Аны юсюнден кёп кере да тынгылы сёлеширбиз, жашай барсакъ. Энди уа, биз тойда ушайбыз да, ашагъан, ичген да этейик, алчыгъыз аякъларыгъызны.

6

Тохтамиш Сары-Къалагъа Асияны ханыны жашы Олег Булгарияны ханыны къызын Балкъызны, той-оюн бла алып келе, бир кечеге къалып, эрттен бла кетген кюн ингир алагъа келген эди.

Тохтамиш - Уллу Хазар ханлыкъны эрттеден бери да агы айтылып келген багырыды. Аны таныгъанла бары да уста биледиле – ол жаланда бир-эки жылдан кёп туралмайды ишсиз, иш а, ол кеси ангылагъаннга кёре, киши эсенг, бютюн да сен халкъны башчысы болгъан хан тукъумдан эсенг – ол урушду. Ма аны себепли Гитче ханны жашы къайры барса да: Сары-Къалагъа келсе да, неда ханлыкъны къыйыр этегине барса да, адамла сагъыш этип тебирейдиле – энди уа ким бла келишалмагъанды Тохтамиш-батыр, кимни башыны тайдырлыкъ бу жол а аны къылычы деп.

Мында, деменгили Хазарияны, къолгъа алырча хазна жауу да болмагъан ушайды да, андан къоркъурча – орус мангкъауланы башчысы Олег, заманында сопакъланып, сабыр-жууаш болгъан ушайды да. Кюн чыгыш жанында къоншугъа къатыталгъаны игилик бла бошалмазын ангылагъан ушайды да. Тохтамаса уа – Хазария аны бойнун буруп атаргъа боллугъун энди ангылагъан болур. Эки-юч да Хазарияны Къарбалыкъ тенгизни жагъасында эмда Къырымда уллу сатыу-алыу жюрютген шахарларына журтууул этгенде тийишли жууап алгъандан сора бек терк къуйругъун къысхан эди. Ма андан бери уа энди Хазариягъа алып окъуна берип турады, ол угъай эсенг, Хазарияны Хакъ ханыны атындан айтылгъан «тилеклени» да дайым да толтуруп турады. Ханны уа, хар ким да билгенича, «тилеклери» да ханнга ушашладыла – уллула. Сёз ючюн, Хазария кесини кюндешича кёрюп болмагъан ол ёхтем Румну «жыягъына бир иги жетдир», тюзюнлей Константинопольгъа тенгиз бла тёрт-беш минг къачакъны ийип, неда Херсонесге жортууул этип дегенча. Неда Юзуг-сайны кюн батыш жанында кангарланы баш кётюре башлагъан тайфа ханларыны, бийлени «дёрденчиклерин тап мардагъа»

келтирирге дегенча. Бир адам да – ол хан да, бий да болсун, бош ёзден адам да болсун – Уллу ханлыкъны битеу адамлары да Хакъ ханны тюзюнлей оноунда болгъанларын толу сезерге керекдиле.

Алай а бу ахыр эки жылдан бери Орусдан Хазар ханлыкъны хазнасына бир чёмюч толу бир мирзеу багъасы ахча тюшмегенди. Ол угъай эсенг, оруслуланы башчылары, Румну келечилерини ётюрюк хапарларына тынгылап, не жаны бла да Хазариягъа хата этерге кюрешедиле: асланы, къангарланы, булгарланы, сабырланы, буртасланы ханларын бла байлерин къогузтуп, ала тышындан келген чюйютлю саудюгерчилени Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханын хан ишледен айырып, Эдил-Къалада хан-бийлик этип, хар не иште ханлыкъны битеу да халкъларын кеслерине къул-къарауаш этип тургъанларына къажау таукел сюелип, адамларын ызларындан тизип, алай кюреширге чакъырадыла. Ол муратларына жетер ючюн а Константинопольда дин таматаны-патриархны ышаннгылы адамлары Хазар ханлыкъны кюн батыш жанында кеслерини алдау-хыйла ишлерин этерге – кёзбау сёзле бла, алтын-кюмюш бла адамланы алдаргъа болушадыла, бютюн да халкъда аланы кёзлерине къарагъан адамланы - ханланы, бийлерине къозутургъа кюрешедиле. Ала Уллу Тейри белгилеген Тёзлюкню жолундан ажашып, не адам болуп къалмагъан, не сыйлы жан болалмай къалгъан Христосха ийнандырып, адамланы кристен диннге кийирирге умут этедиле. Ма ол ишни хатасындан Асияда, Булгарияда, къангарланы, сабырланы журтларында, къошларында, ол угъаймы дейсе – Аланияны кесине окъуна ажашхан адамла кёпден-кёп бола барадыла. Уллу Тейриге бла бирге Христосха да ийнанганла. Да не, дейдиле ала, - Христос Кёкдеги Сыйлыны жашы эсе, Кёкде уа, аны ким да биледи, жаланда бир Сыйлы барды – ол да Уллу да, Кючлю да Тейриди. Ананы биз билмей эдик - кёкдеги Уллу атабызны, Уллу да, Сыйлы да Тейрини жашы болгъанын, ма энди уа биз аны жашы болгъанын билебиз, билдик да мындан ары аны да сыйлы кёрлюкбюз, дейдиле. Ала билселе-билмеселе да, – ата-аналарыны динлерин алышындыргъан адам ол къуру динин да алышдырмай, ол кесини халкъындан айырылады, ахыры бла уа ол тас-гунч болуп кетеди. Тохтамиш жолгъа атлана туруп Эдил-къалада аны бла ушагъында-кенгешинде Хан батыры Унамин иги кесек да тайфа ханла, бийле, ол къуртха-патриархны

сёзлерине алданып, терс, алдау жолгъа тюшгенлерине артыкъ да ыразы болмагъаныны юсюнден айтхан эди. Кеси уа, айхай да, ол заманда унутуп къойгъан болур ол биягъы ханланы бла бийлени кеси динине тартып кюрешгенин. Тохтамиш, айхай да, унутмагъанды атасы Хан батыр бла, кеслери да сунмай тургъанлай, ханла, бийле къайсы динни тутаргъа кереклисини юсюнден даулашхан уахтыда жюрегини тутханын Хан батыр алай айта эди: эсли адамла бары да - ол эсли адамла дегени уа, айхайда, ханла, бийле эдиле – Уллу Хазар ханлыкъда битеу да халкъла бирча сыйлы кёрген Хакъ хан не динни тута эсе да, ол динни тутаргъа керекдиле деп.

Хакъ хан, ата-бабалары къалыу баладан бери тутуп келген сейирлик

динни, аны бла бирге уа кесини халкъын да алтыннга сатхан, ахырында уа кесини Алтын-Къаласында тутулуп къалгъан, халкъыны намысын сындыргъан, башха диннге кѣчген ханнга халкъ хурмет угъай да, налат берирге тийишлиди дерик эди, алай айталмады, тѣздю. Айталмады, нек дегенде, ол тѣзалмай, алай айтып ийсе эди, олсагъатдан окъуна халкъын Хан батыр бла урушха кѣтюрюп башларгъа тюшерик эди. Хан батырны къолунда уа хар заманда да урушха хап-хазыр 12 минг хайт деген аскери барды. Ала

Хорезм жанында асладыла, иги хакъ алып, келгенле. Алагъа халкъда алан-арсланла дейдиле. Ала бла бирге тюз да аллай уста аскерчиле Гурган жанындан да алынадыла. Ала бары да Хакъ ханны жигит «арсланларыдыла», тюзюн айтханда уа – Хан батырны аскери. Иги да хакъ алгъанларын ючюн, уруш болса, ала артха къачаргъа эркин туююлдюле. Ала иш хакъны кеслерине къаршы сюелгенлени, ала ким да болсунла, хорлар ючюн, аны жокъ этер ючюн аладыла. Ма аны себепли уа алагъа «хорлауну аскерлери» деп айтадыла. Алайды да, Хан батырны аскерин, ашыгъышлы халда халкъдан жыйылгъан аскерни хорлагъан алай тынч туююлдю. Бютюн да уа ма энди сау ёмюрню ичинде алан жигитле, Уллу Хазар ханлыкъны башха халкъларыны жигитлерича, туугъандан тебиреп, алгъын заманладача, не къылыч ойнатыргъа, не садакъ атаргъа юйренмегенлей, ма алайлай – не сюрюючюле, не сабанчыла болуп, ёмюрлери алай ётеди. Нек дегенде, Обадия хан къуулукъну алгъандан сора асланы, аланланы, хазарланы, къангарланы, сабырланы да батырлары тышындан келген зулмучулагъа бойсунургъа унамай, кѣп жылланы къанлы уруш баргъанды, ахырында ала хорлангандыла. Ма андан бери халкъны жигитлерине ышанмай, Эдил-Къаланы оноучулары аскерчилени, иги хакъ тѣлеп, тышындан келтиредиле. Алайды да, хан аскери – ол уллу Хазар ханлыкъны ич жауларыны башларын тайдырыргъа хазыр къылычды. Ма андан бери Хазар ханлыкъны халкъларыны ол бурун заманда дуняны къалтыратхан араблыланы сопакълап келген батырларыча жигитлери туумай келедиле.

Кертиди, саулай халкъны ханы кибик, тайфа ханланы да бардыла кеслерини аскерлери, алай ала шѣндю алгъынча кѣп болмайдыла, кеслери да ары-бери жортууулагъа угъай, бош алай, ол-бу тафаланы, ол-бу тукъумларын араларында болуучу хыр-мырланы ёчюлтюр ючюн хайырланадыла, не да уллу сатыу-алью жолларыны къатларында къалада къуулукъ этедиле. Ханлыкъны бек уллу къаласында, Хакъ хан кеси жашагъан къалада – Эдил-Къалада, къарауул жумушла эте, хар уллу халкъдан бир неда беш жюз атлы аскери къуулукъ этеди. Мында, Уллу Хазар ханлыкъны кюн батыш жанында – Сары-Къалада эм Къара-къалада – бу тийрени халкъланы аскерлери къуулукъ этедиле. Ала асламында ас, къангар, булгъар, сабыр халкъланы жигитлеридиле. Сары-Къалада – минг адам, Къара-Къалада – атлы жюз адам. Анда-мында къалалада къуулукъ этгенле бары да Хакъ ханны аскерлерине саналадыла эм Хан батыр алагъа да, башха аскерлеге да башчыды. Алайды да, Хан батыр ханны хазнасына сатылып алынган 12 минг аскерчиге

башчы бла болгъаны бирге бар халкъланы къалалагъа жыйылгъан бек иги жигитлерини да башчысыды.

Алай болса уа, халкъла ёсе келген жашларын алгъынча бек алгъа садакъ тартыргъа, къылычны ариу ойната билир угъай да, уста сюрюочю, къойчу, жылкъычы, сабанчы болургъа юйретеди. Аны себепли уа бюгюннюгю жашла асламында уста аскерчиле тюйюлдюле - ала асламында уста малчылададыла, сабанчылададыла, не да къурулушчула эм темирчиледиле. Бюгон, сёз ючюн дейик, алгъын заманланы эсге тюшюрюп, халкъны эркинлиги ючюн, тюзлюк ючюн аланы кюрешге кёгюралгъан этгенликге, ала бла не хазна хорлаугъа жетиширсе, нек дегенде, урушда жаланда бир сынаулу уста аскерчи урушну сынамагъан жигитледен тогъуз-онусун уллу къыйналмай хорлап къояргъа боллукъду. Арслан-хан аны бек уста биле эди, ол Хан батыры Унамин бла даулашханда, ол себепден айталмай къойгъан эди акъылында болгъанны. Айтмады, тёздю. Алай Хакъ ханны кесини Алтын-Къаласында тутмакъ этип къойгъан тыш жерли зулмучугъа аны сарыуу алай къайнай эди алай – ол жүрегине сыйынмай, жарып ийген эди.

Ол заманда Тохтамиш, Аландан келген минг атлы аскерни таматасы, кесини юйюнде Эдил-Къаланы кюн батыш къыйырында, атасын сау айны ичинде, ары-бери иймей, багъып турду. Андан сора Арслан-хан, хапаргъа кёре, ол ауруудан тюзелген эди, алай аны саулугъуна устала ачыкъ айтхан эдиле – мындан ары тынч-ырахат жашаргъа сюе эсенг, сыйлы хан, хан ишле бла кюрешгенни къой да, терек бахчангда айлана тур, туудукъларынг бла, къозула бла ойнай тур, тауланы ариулукъларына сейир этерге,

кёзлаула бла ушакъ этерге юйрен, череклени хапарларына тынгылай тур – къысхасын айтсакъ, къуру да жалан жүрегинги къууандыргъан затла бла кюрешип тур деп. Уллу Тейриге махтау, дедиле ол устала, сени эсли да, акъыллы да къарындашларын да, хайт деген жашларынг да бар, ала сени не жумушунгу да бек тынгылы этерле. Алагъа ышана тур, кесинг а азыракъ кюреш хан ишле бла. Бек игиси уа – не ишлеринги да алагъа ышан да къой. Кесинг а, ол биз айтханча, алай жаша.

Ол устала суннганча, ол, угъай-угъай, мен хан эсем, кесиме тийишли ишлени мен кесим этерге керекме деп, арталлы да аякъ тиремеди. Ол угъай эсенг, ол устала айтханнга бек ыразы окъуна болду – баям, ол кеси айтыгучуча, халкъгъа да, адамгъа да уллу хайыры болмагъан хан ишлени дыгаласлары бла кюрешгенден ол эртте окъуна башын суугъа атырыкъ болуп тургъан эди. Ол андан эсе хар заманда да бир бий кибик, не да бош бир ёзден киши кибик жашау этерге бек сукълана эди. Аланы не уллу ишлери да, не тукъумну, не юйюрню тап, ырахат жашауларын жалчытыу тюйюлмюдю, ол а алай къыйын иш тюйюлдю да.

Ма андан бери Тохтамиш Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханыды, Арслан-хан, кеси ауругъандан бери, тюзелип, сау болуп, хайт деп жашап тургъанлыкъгъа. Ол кюнден бери сау беш жыл бола келеди. Хапаргъа кёре, Арслан-хан, сау болуп, тюзелип кетген эсе да, алгъынча хан ишле бла кюреширге унамайды. Хан батыр Унаминни тышындан

келген зулмучугъа санап, анга алымла жыйычуну ишлерине тергеп. Алай сейирни уа ким кѳргенди!

Тохтамиш, Арслан-ханны тамата жашы, кесини атасына арталлы да ушамайды. Баям, анга Уллу Хазар ханлыкъгъа ким оноу эте эсе да башха туйюлдо: атлары айтылган Кюн балаланы ханларыны тутуругъуму, огъесе чуйютлюлени эки да динни файгъамбарларына саналган башчысыны туудугъуму. Ол, баям, алай сагъыш эте болур: ким да болсун ханлыкъгъа оноу этген, тийишли тизгинлик болсун ансы, адамла да кеслерине жетген ишлеге тынгылы этсинле ансы – сюрюучю кютсун сюрюуню, сабанчы жерни сюрсун, тирлик ѳсдорсун, темирчи, эритип темирни, готон да, кылыч да ишлесин, аскерчи жауланы хорласын, ханла бла бийле кеслерини кѳолларына къараган халкъланы жашауларын тап къурасынла. Алай а не сюрюучю, не сабанчы бийге, ханнга къайырламасынла, бийле, ханла уа Хакъ ханны айтханын этсинле, неда Хакъ ханны ышангылы адамларын айтханларын этсинле – Гитче ханы, неда Хан батырны.

Алай болсун. Андан сора уа хар неда тап боллукъду. Не да болсун, адамла этер ишлерин тынгылы этерге керекдиле, алайсыз жарамайды. Бий тайфа ханны айтханын этмей эсе, не да тайфа хан сау халкъны ханын айтханын этмей эсе, сора ол бий, неда ол тайфа хан тийишли жууапха тартылыргъа керекдиле, экинчи жол ала таматаланы алларында жууаплылыкларыны толу сезер ючюн. Тюз да анга кѳре, сау халкъны ханы Хакъ ханны, Гитче ханны, неда Хан батырны бош сылтаула бла айтханларын этмей тохтаса, неда кесини дѳрденин керексиз кѳтюрюп башласа, ол да тийишли жууапха тартылады. Тохтамиш хар не ишин да ол ниет бла этеди. Ма бу жол да алай эди. Халкъ сыйлы кѳрген Хакъ ханны атындан Хан батыр Уллу Хазар ханлыкъны кюн багыш жанында халны тюзетирге керекди дейди, ол жерле уа Гитче ханны оноунда жюрюгенин биле турганлай, ол Гитче ханны жашы, атасы этерге керекли ишни тамамламай къалай къоярыкъ эди?. Айхайда, атасы этерик ишни тамамламай амалы жокъ эди. Сен кесинг Гитче ханны жашы эсенг, сыйлы Аланияны ханны жашы эсенг, хан кеси уа, халкъ билип, саулугъуна кѳре кыйын хан ишле бла кюрешалмай эсе.

Тохтамиш Сары- Къалагъа келгенден сора, хар замандача, бери келсе, бир да болмагъандан ары бир кюнню кваланы сейирлик къабыргъаларына, отоуларына, къабыргъаларыны ичинде сермешген аскерчиле сюелиучю жерлеге, къаладан тышына кетген жашырын жоллагъа къараргъа нек бек суйсе да, анга заманы жокъ эди – ол Орусха узакъ жортууулгъа хазырланыргъа керек эди. Алыкъа къалада битеу да тѳрт минг адам бар эди – аладан юч минги тюнене келген булгъарлыла, сора кваланы кесинде дайым да турган минг адам - булгар, алан, къангар жигитле. Къалада турган аскерчилени башчысы Аланияны бек кырыулу тайфа ханладан бири – Айдаболланы Тейрикъулну тамата жашы Къылычбийди. Къылычбий, айхайдамы дейсе, алан халкъны атлары айтылган батырларындан бириди, алай Тохтамиш бла Къылычбий, нек эсе да, эрттеден бери да эришдиле. Кертиди, саулай Аланияны ханы

ёлгенден сора жанындан ханны айыргъан кезиуде Бий кенгешде хар заманда да халкъ, не этерге билмей, ауара болуучу эди – энди бу жол а ханнга кимни айырабыз – Абайланы жашынмы, огъесе Айдаболланы жашынмы деп. Нек дегенде, төре алайды – Аланияны эки да тайфасында кеслерини Бий кенгешлеринде хан тукъумдан жарагъан жашны айырадыла – ма бу ханнга жараулу адамды деп. Алай бла Абайладан бир жашны, Айдаболладан бир жашны айырадыла. Андан сора уа саулай Аланияны Бий кенгешинде, ол эки жашдан бирин айырып, аны Уллу хан этдиле. Алайды да, шёндю Аланияны ханы – ол Абайланы Арланды, Малкъар тайфаны адамы. Аланияны Сыйлы таудан – Минги таудан кюн чыгыш жаны – ол Уллу Малкъар тайфады. Ол Бахсан черегинден Терк суугъа дери, Тар жолгъа дери барады. Аланияны Минги таудан кюн батыш жаны уа Уллу Къарачай тайфады. Анда тайфа ханла Айдаболларыдыла. Нек эсе да, эрттеден бери да Аланияны кюн чыкыгъан жанына аланла бек алгъа келгеннге санайдыла дап, ма аны себепли уа малкъарлыла халкъны сыйлыракъ таматаракъ тайфасына саналадыла. Ким биледи, огъесе алагъа, малкъарлылагъа кюн къарачайлыладан эсе алгъа тийгени ючюнмю болур алай. Къалай алай да болсун, ала, Аланияны кюн батханда жашагъанла, не мадар да этип, ол тюрлю таурухланы масхара этип, бир да – малкъарлыла болмасала бизге кюн тиймей къалыр эди деп, таматалабыз, халкъны ёзек тамырыбыз деп, къырып къоядыла, ахырысы – не этгендиле бир а таматала деп, эзек тамырыбыз деп? Ала «таматала», «жашлагъа», къарачайлылагъа, тюз атларын айтмай, ылыксынып, «ары заллыла» деп къоядыла. Тауну ары жанында жашагъанла деген магъанада. Айхайда, дейдиле ала, ала да кесибизникиледиле, бир халкъны уланларыбыз, алай, не десенг да, ала башха тюрлюрекдиле, башхаракъдыла деп.

«Уллу Тейри бек алгъа бизни бла саламлашханы да бошундан болмаз! – дейдиле, махтанып «таматала» сёз башланса «сиз», «биз» деп. Алай, баям, Къылычбий «ары жанлы» болуп, Тохтамиш а бери жанлы болуп, иш андан туююл эди. Кергисин айтханда, ол эки да тайфаны адамларыны арасында ол «сиз», «биз» деген сёзле, таурухла бош алай, бир бирин масхара этген кибик, кюлкю-ойнагъан халда жюрюйдюле ансы. Алайды да, Тохтамишни бла Къылычбийни арасы ала бош алай бир-бирге эришген бла къалмай, баям, теренирек кете болур. Ай ол эки да батырны дунягъа, жашаугъа, адеп, намыс деген заглагъа башха тюрлю къарагъанлары бла болур, баям. Айдаболланы тукъум таматасы Тейрикюл да, аны жашы да Къылычбий, гитче, уллу иште да, дайым да кеслери энчи оюмларын айтмай къоймагъанларын Тохтамиш алай акъылгъа ишге санамай эди. Алай, аланы энчи оюмлары хар жол да, нек эсе да, Эдил-къаланы таматаларыны оюмларына къаршы келе эдиле – Хакъ ханны болсун, Гитче ханны болсун, Хан батыры болсун. Ол сен Уллу Хазар ханлыкъ деген жерде уа дуня бла бир адамла, ханлыкъла жашайдыла – аланы барына да оноу этип бир кёр, тынч эсе! Андан сора да, ахырысы, ол тышыннан келген саудюгерчиле Хакъ ханны къалай бла къолгъа этгенлерини юсюнден, ала кеслерине бойсунмагъан къал-

лай бир халкъны къыргъанларын, къалай бир батырны башларыны тайдыргъанларын да унутургъа керекди – аз эсе, кѣп эсе да, андан бери сау ъмюр ѳтгенди да, андан бери юч-тѳрт тѳлю алышынганды. Анга да къарамай, Тейрикъул да, Къылычбий да, аланы къой да, Аланияны кюн батыш жанында бир къауум бийле да, бюгюн да Обадия-малгъун этген кюйсюз ишлени унутмагъандыла, ол тышындан келген зулмучулагъа алгъынгы сарыулары къайнагъанлай турадыла, ол ишле тюнене-бюрсю кюн болуп кетгенча. Кеслери уа, онг болса, бир магъанасыз зат къошмай болмадыла. Сѳз ючюн, дегенли: «Бизге ол зат керек туйюл эди, алай Хакъ ханнга керек эсе, не этейик да» деп, неда: «Ким керек эди да ол затла бары – Хан батыргъамы, огъесе халкъгъамы? – манга, санга, башхасынамы?» Айхай да, ала батырладыла. Бек иги биледиле Гитче хан аланы ачытмазын да, апчытмазын да. Ала ол Хан батырны хар къайда да айланган, хар нени да кѳрген, хар не сѳзю да эшитген адамларыны Эдиль-Къалагъа кюн сайын да не кѳргенлерини, не эшитгенлерини юслеринден къаллай бир хапар келгенин билселе эди! Ол сѳзледен, ол хапарладан, Гитче хан къаллай бир ханны, бийни ѳлюмден сакълагъан, ол да алай тынчлыкъ бла келмегенин ала билселе эди! Бир къауум бийле, тайфа ханла, «Эдил-Къалада хан-бий болуп тохтагъан тыш адамланы» юслеринден аман хапарла жайгъанлары бла тохтамай, Рум юсюнден – Хазар ханлыкъны биринчи жаууну юсюнден жараусуз хапарла айтадыла. Ол бизге бир бек жарсыйды чюйютлю саудюгерчиле бизни быллай бир басынчакъланлары ючюн, дейдиле. Быллай бир онгубуз болмай, кесигиз да бир кесек къымылдасагъыз эди, биз да болушуп, ким биледи, эркин болуп къалсагъыз а деп, хапаргъа кѳре, Румдан келгенлеге алай айтадыла. Кѣп да жерледе да патриархны адамларын сыйлы къонакъ этип аладыла, ала бла ариу сѳлешедиле. Уллу Тейри кеси белгилеген Тюзлюк жолундан ары-бери тайыу – ол терс болганын биле да тургъанлай, кѣп да Кюн балалары, бютюнда уа биз, аланла бла асла, жангылып, кристен диннге киредиле. Башхаланы айтма да къой, Тейрикъулну тамата келини, Къылычбийни къатыны, ол окъуна греклиди, Ирина. Алгъа, Къылычбий он жыл туруп, Константинопольдан къайтханда сора, бютюн да уа ол ариу грекли къатын алып келгенден сора, ким да сунган эдиле ол анда кристен диннге кирген болур деп. Бютюн да уа Ирина, хапаргъа кѳре, императорну бек ышаннгылы адамы да болгъан, аны бла бирге уа жууугъу да болгъан уллу къул-лукъчуну къызы эсе. Алай а, артын ала, халкъ кеси кѳрген эди – Къылычбий кесини ата-бабаларына динни – ариу Тейри динни къоймагъан эди. Ахырында бир-бирле алай айта эдиле – Къылычбий, баям, ол ариу да, бай да къызы алыр ючюн анда, Румда, ѳхчеге, сиз сюйгенча, мен да кристен диннге ѳтдюм деп, алай айтханлыкъгъа, кѳлю бла уа Уллу Тейрини Тюзлюк жолдан терсине кетмегенди. Алай, къалай алай да болсун, Тейрикъул кеси, не аны тамата жашы Къылычбий не Румну императоруну юсюнден, не патриархны юсюнден да иги сѳзден сора зат айтмасала да, аны ючюн а аланы ким терслерге боллукъду сиз Эдил-Къаланы оноучуларына жау бетден къарайсыз; ата-бабаларыбызны ди-

нин, адетин-тёресин нек сакъламайсыз деп; болалгъаныча халкъдан алымланы жаядыла – жоллагъа, кёпюрлеге деп да, аскер къарчлагъа да, жамауатда тизгинлик болсун деп да, къачакъла бла кюреширге деп да; ала да, башхалача, эртген сайын тура келген Кюннге – Уллу Тейриге, Кёкдеги Уллу Атабызгъа салам бердиле, анга тюрлю-тюрлю алгъышла айтадыла, мындан ары да ма бюгюнча, сау-саламат болурларын, этген муратлары толурларын тилейдиле.

Дагъыда бир зат - Къылычбий эки-юч жылгъа тамата эди да, ол да Тохтамишни къанын бузмай къоймай эди. Нек десенг, суйсенг-суймесенг да, жюрюген адетлени тутаргъа керек эди да, анга, тама-тагъача, кёзбаугъа окъуна, хурмет берирге керек эди. Тохтамиш, кергисин айтханда, саулай да Аланияны ханы, Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханы да бола тургъанлай, кюн батыш жанында битеу да ханча, бийле да аны къолуна къарагъанда окъуна башха туююлдю – адет адетди – тама-тагъа хурмет эт! Къылычбий а, не ары-бери да эт, тайфа ханны жашы туююлмюдю!

Бир кере угъай, кёп кере да айтханды Тохтамиш атасына бизге дайым да эриш болуп келген тукъумну жашын къалабашы этип нек тутаса деп, бютюн да битеу да Уллу Хазар ханлыкъда бек уллу къаласыны таматасы этип. Алай а хар жол да атасы, бек магъаналы ишлени юсюнден этиучюсуча, жашыны айтханына угъай деп, чорт кесип къоюучу эди. Ма бу жол да, жортуулгъа атла туруп, ата, сен кесинг этген эсенг манга эркинлик хан ишлени тамамлай тур деп, сора, биягъы угъай демей эсенг, - мен Сары-Къалагъа таматагъа ол керексиз ёхтем Къылычбийны орнуна кесим ышанган батырны къала башына салыр эдим дегенинде, ол угъай деп къойгъан эди. «Сен аны аллай бир нек кёрюп болмайса? Ол – бек сынаулу да, жигит да батырды, Сары-къалада андан иги къалабашы болур деп, мен ийнанмайма. Ол – бири. Экинчи уа, жашым: адамны сыйларгъа, махталыргъа жерде сыйламай, махтамай къойсанг – ол бек къылыкъсыз, аман ишледен бириди. Сен а, къарамай да, не къылыкъсыз адамгъа, не аман адамгъа саналыргъа сую болмазса дейме».

Сора не этериксе. Кеси – хо, сиз айтханны этейим деп, усталаны, жууукъланы айтханларына кёре, хан ишле бла мен мындан ары кюрешем деп, алай айтады, кеси уа не аз да магъаналы ишни юсюнден Тохтамишге оноу этерге къоймайды. Алайды да, Тохтамиш аны, бош, барчы-келчиге чабып айланган жашчыгъы болуп къалгъанды. Санга къайгъы этерге жарамай эсе, терен сагъыш этерге жарамай эсе, жашаргъа уа сую эсенг – да сора не жаша, терек бахчада айлан, кёзлеу сууну къатында къыртишге олтур да, аны бла ушакъ эте, бютюн да уа энди не оноучула да башсызла, адамла да тюрленнген эселе, бир зат да кёлюнге ушамай эсе. Алай туююлмюдю, ахырысы? .

Бийкъдан сора къангарладан, сабырладан, буртасладан да тёртүшер минг аскерчиле жыйылгъандан сора, Тохтамиш, келгенлеге солургъа бир кюн берип, жортуулгъа атланыр заманны белгиледи. Къылычбийни айтханын этип, Тохтамиш къалада жаланда эки жюз ас жигитни къойду, Озгъан-ханны атасыны къарындашыннан туугъан жашны –

Орман-батырны тамата этип. Не ары-бери десек да, асла оруслула бла, славянла бла да бирге жашайдыла, бютюн да тюзледе, агъачлада славянла бла, ала жууукълукъ да жюрютедиле, - деди Къылычбий. – Аны себепли уа асла къоншулары бла, бютюн да уа жууукълары бла алай суйюп сермешмезле. Алайды да, аланы мында къояйыкъ-къалада бир къауум аскерни къоймай жарамаз – къалгъанланы уа ала барайыкъ.

Биягъы хар замандача Къылычбий тюз айта эди да, Тохтамиш аны бла даулашып турмай, охо деди да къойду. Алай, Къылычбий айтханча этмей, жортууулну ол кеси мурат этген жол бла бардыргъа айтды. Къылычбий алай айта эди – кел ас халкъны юсю бла бармай, энишге тюшюп, Къара-Къалагъа жетип, андан Бузан –сууну бутагъы, Къулакъ-сууну онг жагъасы бла, терк барып, оруслула жашагъан жерлеге жетейик дей эди. Алай бла, дей эди Къылычбий, биз суймеген эки ишден къутулургъа боллукъду. Асияны ханы, ким да биледи, ол славянлыланы Черниговда тайфа жанны шуёх да шуёхду, андан сора да ол къайыныды, Черниговну тайфа ханны эгечиди Алтынчач – Озгъан-ханны бийчесиди. Аны себепли, дау этип окъуна, Тохтамиш андан аскер жаны бла не хазна болушлукъ табар, мингми дейсе, жюз жигит окъуна бермез. Ол угъай эсенг да, Черниговха, не да Куявагъа Хазариядан алагъа жортуул бара тургъанын билдирип къояргъа окъуна боллукъду...

- Тебри, алай этиб а бир кёрсюн! – деди Тохтамиш Къылычбийни сёзюн белюп. – Айхайдамы дейсе, Озгъан-хан, бир бирле айтханча, не акъылман туююлдо, не акъыл токъмакъ туююлдо, алай аллай бир да туююп ол затны ангыламазча: башынгы къаягъа къаллай бир урсанг да, къаягъа бир зат да боллукъ туююлдо, башынгы уа, бир да къоркъма, жарыrsa! Кеслерин керексиз ёхтем этгенле бла, Хакъ ханны ишлери не чырмау болгъанла бла, бютюн да уа къаршы сюелгенле бла, кесинг билесе, Хан батыры алай кёп сёлешмейди. Озгъан-хан аллай затланы, халкъ бары да билген затланы, билмейди деген къыйынды. Алайды да, тюзюнлей, Асияны юсю бла, Дада-Къаланы юсю бла барабыз.

Бир ауукъ кюнден сора, къангар журтла, къошла жюрюген суусуз къургъакъ тюз бошалды да, Тохтамишни аскери асланы жерлерине кирди.

7

Къургъакъ къангар тюзле бла тенглеширгенде, ас жерле керти да жаннет эдиле: агъач басхан сыртха, алаша таула, къыртиш гелеуле, терек, жюзюм бахчала, сабанла, кём-кёк суулары саркъгъан черекле, бийик кёкде акъ булутла, жылы, алай, а къыздырмагъан, хычыуун кюн. Алайы бла бир ыйыкъ озгъандан сора, Тохтамиш аты айтылгъан Дада-Къалагъа жетип, тохтады. Дада-Къала не заманда ишленнгенин энди киши да билмейди, баям, ол бек эртте ишленнген болур, нек дегенде, къаланы аллай къалын къабыргъаларын бурун заманда ишлеп болгъандыла – къылынлыкълары беш-алты атлам болгъан. Асланы ата-

бабалары бурун заманлада окъуна уллу сынауу болгъан, баям, кѣп да жаула бла къанлы сермешледен ѳтген, керек болса уа, кесинден къарыулула келселе, къоруулануу мадарланы да эте билген уста да, акъыллы да адамла эдиле. Нек дегенде, бурун заманладан бери ненча ѳмюр ѳтдю, къала уа бюгюн да турады, алгъынча кюн балаланы уясыны – ас халкъны тыпыр ташы болгъанлай. Шимал жанындан келген къарыулу халкъ - орусулула окъуна алгъын Уллу Хазар халкъны халкъларына саналгъан, Юзуг тийресинде славянланы хорлагъандан сора, Асия жаны да ѳшюн уруп кѳргендиле, алай болмагъандыла ансы. Дада-Къала, Асия эркинлей, ѳхтем сюелип къалгъан эди. Асланы ата-бабалары къаланы къалайда ишлерге керек болгъанын бек уста билгендиле, ма аны себепли уа къаланы бек къарыулу-онгу - аны деменгили къалын къабыргъалары угъай да, аны - табийгъат кючюню къарыууду: къаланы битеу да жанындан къуршалагъан Къулакъ-сайны эм да Кѳк-сайны суулары болгъандыла. Алгъа эки да черекни бирге къошулгъан жеринде ишленгендиле къала, артда уа, къаладан минг атлам ѳнчелеп, эки да черекни, теренлиги атлы батып кетерча, эни уа жыйырма атлам болгъан илипин къазып, сууларын бирге къошхандыла. Алай бла ол деменгили къала айрыкъамда ишленгенча болуп къаланнганды эмда жаулагъа, къадама къаяча, сюелип турады. Айхайда, къала жортуулгъа баргъан битеу да аскерлени къонакъгъа алаллыкъ туююл эди, аны себепли уа Тохтамиш жигитлерин шахарны къатында тохтатды.

Озгъан-хан, баям, Тохтамиш жалан да алан ханны жашы болуп къалмай, Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханыны орунунда болгъанын унутуп къойгъан болур ансы – нек эсе да аны аллына тюберге чыкъмады. Ол, баям, алай акъыл эте болур – да не, мен ким да билген ас халкъны ханыма. Аны себепли уа кесим кирик ханны жашыны аллына нек чыгъаргъа къалгъанма, сюе эсе, кеси мени аллыма келсин, ол заманда тюберме анга, деп. Бюгюн да уа Тохтамиш, баям, андан Озгъан-ханны кесинден эсе, бир болмай эсе да, он жылгъа гитче болур.

Озгъан-хан алай умут эте болур – Тохтамиш кеси да, аны нѳгерлери да – бийле, батырла да – алай суннган болурла деп. Ким биледи, бийле, батырла да алай окъуна суннган болурла, алай, Тохтамиш а арталлы да экили туююл эди – Озгъан-хан, айхай да, бек иги биледи Тохтамиш бюгюн Дада-Къаланы аллына оналты минг аскери бла Алан ханны жашыча угъай, Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханыча келгенин. Алай эсе уа ол кеси аны къолуна къарагъан тамата оноучуну аллына чыгъып, сыйлы къонакъны къалагъа кеси ашырып барыргъа керек эди. Сора ол аны этмеген эсе.

Сора ол аны этмеген эсе... Тохтамиш аны нек этмегенин да бек иги биледи. Биледи да, къаны къартыкъгъа сыйынмай, бузулду, алай кеси кесин тыйды, башхалагъа, ол да Озгъан-хан таматады да, аны аллына барып, жумушубузну айтыргъа керекбиз дегенча сундурду. Былай-былай, биз сени аллынга, Асияны ханыны аллына, ма быллай жумуш бла келгенбиз, анны бла бирге биз санга Хакъ ханны буйругъуна кѳре, манга берилген жууаплы ишлени толтурургъа хар не жаны бла да болу-

шургъа керексе деп. Тохтамиш тюз да алай этди.

Ол, кесини эки нёгерин – Къылычбийни бла Батырны алып, Озгъан-ханни юйюне барды. Озгъан-хан иги да ёсюмлю, сары шинли кёккёз киши – кеси да алан адамгъа, кавказлы адамгъа ушайды, асла уа къалыу-баладан бери да тюзледе жашап келген эселе да бир-бирлени аланы да шёндю тюзледе аслам болгъан къангарлагъа ушашдырып кю-решедиле. Алай бош этедиле Къангарла – ала бурунгулу ас халкъны барда сор – мындан минг жылданмы алда, огъесе андан эртте окъунамы! - жаш тайфаларыны кюн чыгъышха кетгенлерини ма энди ар-ха къайтып келген туудукъларыдыла. Ол жерледе жашагъан халкъла бла бир кесек да къатышып, бет сыфатлары да аз-маз тюрленип. Асла, аланла алгъынча асламында узун бетли, иги да ёсюмлю сары шинли, кёккёз адамладыла. Къангарла уа – алашаракъ, къара шинли, тёгерек бет адамладыла. Асла бурун заманладан бери да тюзледе, агъач къатыш жерледе, сууланы жагъаларында жашап келгендиле, къангарла кибик, журт-журт болуп, кёчюп айланмайдыла, элдеде, шахарлада, къалалада жашайдыла...

Озгъан-хан, не айтырса, къонакълагъа жарыкъ тубеди, ол алагъа эртеден бери да тансыкъ болуп тургъанча, татлы тенглеринеча, алай не Тохтамиш-батыр не кеси, не нёгерлери Къылычбий бла Батыр ас ханы алагъа бурну суюнюп турмагъанын биле эдиле. Анга да къарамай, хан, хар замандача, адетге кёре, къонакъланы жашау турмушларыны юсюнден, къартны-жашны юслеринден, артыкъ да бек Арслан-ханни саулугъуну юсюнден сорду, анга Уллу Тейриден кёп жылланы ичинде сау-саламат болурну тиледи. Ахырында ол къонакъланы кеслерине да алгъыш сёз айтды – сизни хар не огъурлу ишигизге да Уллу Тейри онг берсин, деди ол, тынч-ырахат жашагъан заманыгъызда да, къадар сизни уруш-туйюшге къошулургъа буюрса да кесигизни жауларыгъыздан дайым да онглу болуп, къарыулу болуп туругъуз. Къонакъбайлыкъ къадарында, Озгъан-хан, онг болса, тюрлю-тюрлю хапарла да айта эди, кюлген да, ойнагъан да эте эди, алай а сау ингирни ичинде аны кёзлеринден мудахлыкъ бир да кетмей къалгъан эди. Ангыладыла ол заманда Тохтамиш да нёгерлери да - бу барысы да: алагъа этилген къурманлыкъ да, алагъа берилген уллу намыс да, ол угъай ёсенг да, бет жарыкълыкъ да – бош эдиле, жалан да къонакъбайлыкъ тереде этилген эдиле. Андан сора зат да угъай. Кертиси бла уа, Озгъан-хан, бир да суймеген эди оналты минг аскери бла Тохтамиш-батырны бери келип, ас жеринде тохтагъанын: ким билмей эди аны – бу батыр къайры барса да, анда бир уруш-туйюш болмай къалмайды. Озгъан жыл жаз башында, бир киши да билмей тургъанлай, ол бургас тюзлеге кёрюннгенлей окъуна, бир кесекден Эдил-сууну кюн чыгъыш жанында бургасланы тайфасыны ханы Долай-хан энишгерекде жашагъан къангарланы жерлерине кирип, анда кёп да журтланы чач-тюк этип, малларын да сюрюп, табылыннган адамларын да жесирге алып, алай къайтхан эди. Артда ол жесирге тюшген жашланы бла къызланы бургасла Эдил-Къаланы саудюгерчилерине сатхан хапарлары чыкыгъан эдиле. Ала уа ол жашланы

бла кызыланы узакълагъа жюриген араблы, неда румлу саудюгерчиле сата эдиле, багъаларын да эки-юч къатлап. Айхайда, къангарла энди, онг болгъанлай, буртаслагъа дерт жетдирирге кюреширкидиле, да не, буртасла, бир бирни жерине жортууул этмезге деген келишимни бузуп, къангарланы жерине чабыууллукъ этген эсе, - сора аны не сейирлиги барды, онг болуп, къангарла буртаслагъа дерт жетдирселе? Алайды жашау – артыкълыкъгъа жууап, онг бар эсе, бирди - ол артыкълыкъ этгенге дерт жетдириудю. Буртасла бу кюйсюз ишлени къангарланы малларына сукъланып, зарлыкъдан этгенлерине толу ийнанып эдиле. Кергиси бла уа Тохтамиш, Хан батырны Унаминни айтханын этип, буртасланы къангарлагъа кюзутхан эды. Алай бла, Хан батыр къангарланы Эдил-сууну кюн чыгыш жанында жашагъан тайфасыны ханы Кёкбаланы, ол, асыры дёрденли болуп, Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханыны сатыу-алыу жюриютген кериуанланы таматаларына, Эдил-Къалада алым тёлеп, анда бир кесек да солуп, Булгар таба тебирей эселе да, неда андан къайтып келе Эдил-Къалагъа бара эселе да, онг болгъаны къадар, алагъа болушургъа керекди, деген буйругъун унутуп, ол Хорезм жанындан келген уллу кериуанны, ол кериуан Эдил-Къаладан чыгып, эки кюн окъуна баргъанлай, аны тонагъан эди...

Андан да алгъаракъда уа, бир юч жыл мындан алда, ол юч минг алан-арсланлары бла бирге Къара-Къалагъа келди да, андан Бузан-сууну бла Юзуг-сууну араларында тюзледе жашагъан къангарлагъа жортууул этген эди. Ол жолча, бу жол да сылтауу бир эди - бу жерли къангарланы тайфа ханлары биягъы – мен хан эсем бу тийреде, сора кесим суйген ишни нек эталмайма деп, - кёлуне келген болур эди да, Харезмден келе келип, Эдил-Къалада солуп, Танагъа келе тургъан уллу саудюгерчи кериуанны тонагъан эди. Ол кериуанны Андалусну саудюгерчилери сюриоп келе болгъандыла. Андалуслу саудюгерчиле уа Эдил-Къаланы оночуларыны бек сыйлы къонакълары болгъаны хар кимге да баямды, нек дегенде, Хакъ ханы хазнасына башха саудюгерчиледен эсе иги да аслам ахча къошадыла. Танада солуп, ол Андалусчу саудюгерчиле кеслерине кетерик эдиле...

Хакъ ханны аскерлерини жортуууларындан сора Каражан -ханны тайфасындан къалгъан-къулгъанлары Юзуг-сууну онг жанына кёчюп кетген эдиле. Бош къалгъан жерлеге уа къангарланы жангы тайфасыны халкъыны журтлары суйюп коннган эдиле. Ол жангы тайфаны ханы Эдил-Къаланы оночуларыны айтханларын энди сёз да айтмай толтурады.

Озгъан-хан бек иги биледи – ол кеси кесине - мен Хан батырма, хар жолда Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханыны айтханын этеме деп, кеси уа хан ишлени суйгенинлей этип тургъан адам халкъны къалай жашагъаныны юсюнден не аз да къайгъырмагъанын. Ол, баям, ангылай болмаз, ханы бек уллу, бек биринчи иши – ол халкъны игиден иги жашай барыууду, аны ырахатлыкъда, мамырлыкъда ишлерча онгла къурауду. Хау, ангылай болмаз. Анга да сейир этерча туююлдю. Нек дегенде, ол хан туююлдю, ол хыйла ишле бла ханны алдап, жюз жыл чакълы бир

мындан алда оноуну кьолгъа алгъан аманлыкъчы кьауумну башчысыны туудукъларындан бириди. Хар аманлыкъчы адамча, ол хар заманда бир затны юсюнден сагъыш этеди – энди уа кимни тонайым деп. Халкъ таныгъан аманлыкъчы кьачакъ кьауум, сёз ючюн, кёзге ташаракъ жерге – не терен агъачха, неда жашырын кьолгъа, неда бир тегереги батхакъ айырыкамгъа иелик эте эсе, кеси тийресинде жюрюген жолоучуланы, саудюгерчилени тонап, кечине эсе, аманлыкъчыланы Уллу Хазар ханлыкъны кьолгъа этген аманлыкъгъа кьауум а битеу да ханлыкъны жери бла ётген саудюгерчи керуанланы тонайды. Бош халкъ а – жолоучула орнуна тоналады. Артыкълыкъ этмегенча, кюч бла бир зат да сыйырылмагъанча – ханлыкъны ичи бла баргъан саудюгерчиле – алым тёлейдиле, ханлыкъны жери бла ётюп келгенлери ючюн, ханлыкъны адамлары да алым тёледи – бош, жашагъанлары ючюн. Ол алымны ёлчеми алай этиледи – саудюгерчиле асыры ауурдан юркюп кетмезча, адамла уа – кьалгъан мюлклери ала ач болмазча, юслери-башларына жетерча...

Ол затланы Озгъан-хан барын да бек иги биледи, биледи да, ма аны себепли эди аны тынгысызлыгъы – ол халкъ анга «Уруш-батыр» деп айтылгъан Тохтамиш-батыр бери, Асиягъа, не умут бла келген болур? Айхайдамы дейсе, Озгъан-хан бек сюерик эди Тохтамишге тюзюнлей сорургъа – алан, не айланаса, не тюзледе, не ёзенледе тохтамай, кесинг да оналты минг аскерни нёгер этип? Алай кьонакълыкъ тёре кьоймай эди ансы. Тохтамиш да, нек эсе да, артыкъ бек ашыкъмайды, ишни болушуну юсюнден хазна жукъ айтмайды да, хар замандача сёз аны-муну юсюнден бара берди – кюнню халысыны юсюнден, бу арт жыллада жазгъы кюнле асыры кьызыугъа тартып барадыла, халкъда кьылыкъны юсюнден – адамла бу ахыр кезиуледе ата-бабаларыны динлерин асыры женгил кьоюп, не мусульман диннге, не кристен диннге киредиле; адамла да, бу арт кезиуде бек тюрленгендиле – аллын адамла ашауларын-жашауларын да таза ниет бла ётдоре келгендиле, намыс, сый деген затлагъа хар ким да уллу магъана берип болгъандыла, ата-бабаланы, таматаланы сыйлы кёрюп болгъандыла, шёндю уа хар ким да кьуру да ырысхыны, мюлкню, байлыкъны юсюнден сагъыш этеди ансы, башха затлагъа уллу эс бурмайдыла.

- Сёз ючюн дегенде, Озгъан-хан, сени кьоншуларынг – оруслула да алай тюз ниетли туюл ушайдыла, - деди сунмай тургъанлай Тохтамиш – башханы ырысхысына зарланадыла, айтхан сёзлеринде турмайдыла: бизни Кьырым жанында шахарларыбызгъа жортууулла кьурайдыла, Юзугну бери жанында кьангарланы журтларын тонайдыла, малларын сюредиле. Ала бла сен сёлешип бир нек кёрмегенсе – ала жууукъларынг ушайдыла да.

- Радимичиле, северяне тайфаланы тонагъанла, кесинг да биле болурса, Куявадан баргъан оруслула – варягла болгъандыла. Кьырым жанына баргъанла да ала болгъандыла, - деди Озгъан-хан. - Мени жууукъларым а Черниговда жашайдыла, ала Хазар ханлыкъгъа хата этмейдиле.

- Черниговну ханы уа Орусха кьошулмайды да? – деди Тохтамиш бир кесек масхара этгенча. – Теири, Орусха кьошула болур дейме. Алай

эсе уа, ол кесини тамата ханына – кел, кьоншубузгъа хата сюрмейик, нек дегенде Уллу Хазар ханлыкъ не ёксюз туйюлдо, не кьарыусуз – кьорккакъ туйюлдо, тёзе кетер да, тийишли жууаб этер деп.

- Кесинг да биле болурса, Тохтамиш-батыр, уллу ханла алай бек да суймейдиле былай-алай этсек тап болурму дегенни, бютюн да уа, ала кеслери бир башха тюрлю умут эте эселе, - деди Озгъан-хан, ышаргъан да этип.

Тохтамиш-батыр Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханы болмагъанлыкъга, кертиси бла да ол алайды, ма аны себепли уа ол Озгъан-хан айтхан сёзле да Тохтамишни юсюнден да айтыла эдиле, нек дегенде, ол Эдил-Къалада оночуладан бириди. Алай болгъанын Тохтамиш да ангыламазча тели туйюл эди.

- Магъанасыз сёзле кимге керекдиле? – деди Тохтамиш, ыразы болмай... – Алай а башында акъыллы болгъан хан иги, магъаналы сёзге кьарамай къалай кьояр.

- Хы, башында акъылы болгъан хан сёзге кьарасын, алай а башларында алай уллу акъыллары болмагъанла да бардыла да.

- Ахшы. Ол хапарны кьояйкъ да, Озгъан-хан, ишни юсюнден айттайкъ, - деди Тохтамиш-батыр. – Иш дегенинг а – Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханы оруслуваны тапсыз ишлерине бек ачыуланганды. Сен кесинг да биле болурса, оруслуваны ханлары бла бизни арабызда ахыр келишим былай эди: Юзуг-сууну ары жаны аланыкъы, бери жаны уа бизники деп. Бу арт кезиуде Къырым жанына жортуулгъа баргъанларында биз аланы хорлагъаныбызда, ала бизге жыл сайын да алым тэлеп турургъа керек эдиле. Оруслула ол келишимни бузгъандыла: эки жыл болады ала бизге алым тэлемей тургъанлы, аны юсюне уа дагъыда бизни аз-аздан жерлерибизни къолгъа эте барадыла, ол жерледе жашагъанланы тонайдыла, аладан алым алыргъа кьорешедиле. Ма энди уа Къарбалыкъ, Къырым жанларында тенгиз жагъалада сатбу-алыу жюрютген шахарлагъа чабыуулла эте башлагъандыла. Къаллай бир заманнга дери ол ишлеге тёзюп торургъа боллукъду? Ма аны себепли Хан батыры манга алай айтханды – ол оруслула эселе да, варягла эселе да, аланы кьоз къапарына кыяргъа, Юзугну бери жанында бизни жерлерибизде жашагъанладан ала жыйгъан алымны, артха кьайтарып...

- Аны санга Хан батырмы айтханды?

- Хау, сора не эди да?

- Да сора не замандан бери Хан батыры Гитче ханнга таматалыкъ этип тебирегенди? Мени ангылагъаныма кёре, Гитче ханны жалан да бир таматасы барды – ол Уллу Хакъ ханды.

- Озгъан-хан, тилейме – кьой ол хапарланы! Ол затны юсюнден мен суймейме сёлеширге. Дагъыда унутуп кьойма – мен Гитче хан туйюлме, жаланда аны жашыма, сора алан хан аскерни башчысыма, алай бла уа Хан батыры мени тюзюнлей таматамды – кесинг бек билесе, Хан батыры битеу да Уллу Хазар халкъында болгъан аскерлени башчысыды. Мен, а аны жаланда батырларындан бириме. Мени кибикле, аны къолунда тогъуз-он адамы барды.

- Алай айтсанг эди уа, - деди Озгъан-хан ол кьоркьюулу ишни юсюнден хапарны тыяр ючюн. – Мен, а сен атамы орнуна Аланланы ханыны ишлерин да, Гитче ханны ишлерин да бирге этип тургъан сунганма. Хо, кьояйыкъ ол хапарны. Андан эсе тюзюнлей айтып кьойчу, Тохтамиш-батыр, не дейди манга Хакъ хан, не заг этерге керекме мен?

- Хан батыр алай айтханды – не жаны бла да сен манга, ол айтылган борчланы толтурур ючюн, болушургъа керексе.

- Къыхсасы - не бла, къалай бла?

- Юч-тёрт минг жигит берирге боллукъса, аш-суу бла да болушургъа боллукъса.

- Кесиме кьоншулукъда жашагъан халкъ бла урушургъа мен адамла жибераллыкъ туююлме. Аш-суу бла болушурбуз – не десенг да, сиз кьонакъла туююлмюсюз. Аны да аскер алым ючюн берирге керекбиз.

Озгъан-хан айтханны халкъ тилинде былай айтханнга тенг эди: «Аузунгу кенге ачып тур! Санга болушхандан сора ишибиз жокъду да! Бурнубуз суююноп тура болур эди санга, чакъырылмагъанынг кибик, сыйланмай кете бар!»- деп. Аны Тохтамиш-батыр кеси сезди, сезди да къаны бузулуп, бети иш да тюрленди, алай кеси кесин тыйып, къайтарып айтды:

- Хан батыры санга онг болгъаны къадар манга болушургъа керексе деп, алай айтханды...

- Ма былай эт деп, манга айтырыкъ жаланда эки адам барды – Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханы эм аны Гитче ханы!

- Хан батыры Хазарияны Хакъ ханыны айтханына кёре сёлешеди эм ишлейди – аны сен, Озгъан-хан, кесинг да бек иги айнгылайса.

Хан батырны айтханын этмей, сен Хазарияны Хакъ ханыны айтханын этмегеннге тенгди. Сен аны унутма, Озгъан-хан!

- Мен дагъыда бир кере айтама, Тохтамиш-батыр,- мен не Хакъ хандан, не Гитче хандан бир тюрлю буйрукъ алмагъанма! – деди шарт Озгъан-хан. – Ма аны себепли, Хан батыры Унамин суюгенча, мен кесими кьоншум бла урушургъа суюмейме. Поляне бла мени арамда бир тюрлю даулаш ишле жокъдула, аны ючюн уруш этерча, къан тегерча. Хан батыры оруслу ханны бла бир даулаш иши бар эсе, барсында кеси сёлешсин, Асияны аны бла не иши барды.

- Оруслу аманлыкъчыла бла иши кьюру да Хан батырны угъай да, саулай да Уллу Хазарияны не иши барды! Сен да, Озгъан -хан, аны бек иги билесе, алай билмеген кибик этесе ансы!

- Угъай, Тохтамиш-батыр, мен бир затда билмейме, ол санда кимни кимге кёлкъалдысы болгъаныны юсюнден а. Ол аланы кеслерини ишлериди, мен аланы араларына сугъулургъа суюмейме. Айхайда, ким эсе да биреулен Уллу Хазар ханлыкъгъа кылыч кётюрюп келсе, уруш башланса, мен, тегереге кёре, халкъымы ол жау бла урушха арсарсыз кётюрлюкме. Алай, мен ангылагъандан, шёндю бизге уруш бла бир киши да келмей ушайды да...

- Олег-хан кесини башкеслери бла северяне эм да вятичи тайфаланы журтларын тонап чыкыгъандыла, энди уа аладан алым кьяргъа кюре-

шеди – ол не затды, Уллу Хазариягъа чабыууллукъ тюйюлмюдю, уруш тюйюлмюдю?

- Бек ахшы – ол уруш болсун! Да сора Хан батыры кесини Уллу Хазар ханлыкъны хазнасындан аччагъа алынган, дайым да урушха хазыр болуп тургъан уллу аскерин алып, бери терк нек жетмейди? Огъесе уа ол бош -бизни, къоншу халкъланы бир-бирге къозутхандан сора аны башха иши жокъмуду?

- Озгъан-хан, сен асыры теренден теренге кете болурмуса! Хан аскери къайда, ким бла уруш этеригин жалан да Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханы белгилейди! Ол асыры уллу хурмет этилмезми ол орус аманлыкъчы жыйын бла уруш этеме деп, Хакъ хан ары кесини хайт деген аскерин жиберсе?!

- Манга да алай уллу хурмет тюйюлдю бир тюрлю хатасын кёрмеген къоншу халкъ бла уруш этген. Хан батыры Олег-ханны этген ишлерин суймей эсе, келсин да аны бла кеси сёлешсин. Мен а не Куяваны ханы бла, не Черниговну ханы бла даулашыуум жокъду. Да сора мен ала бла нек урушургъа къалгъанма?

- Озгъан-хан, сен, баям, унутуп къойгъанса Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханы тюзюнлей сени тамата ханынг болгъанын! .

- Ол манга бир зат да айтмагъанды аны юсюнден!

- Хан батыры санга не бла да манга болуш деп, алай айтханды...

- Аны айтханы – ол Хан батырына манга айланып, маржа, Тохтамиш-батыргъа болушсанг эди деп тилегенлигиди, анса ол Хакъ ханны буйругъу тюйюлдю!

- Сора сен алай айтыргъа...

- Хау, мен алай айтыргъа сюеме – Хан батыры манга хан тюйюлдю, алай ол тилей эсе, не этейим, болушайым аш-суу бла. Не этейим мен андан сора? Алай Хан батыры ким эсе да биреулен бла кёлкъалды болгъанды деп, мен къоншум бла уруш этерик тюйюлме, кёлонге тиймесин ансы. Дагъыда не бла болушайым, Тохтамиш-батыр, айт? Керек эсе...

- Манга, аскерге жарагъан юч-тёрт минг жигит керекди...

- Да айтханма да – ас халкъны жигитлери къоншулукъда жашагъан, бизге бир тюрлю хаталары жетмеген халкъ бла урушургъа барлыкъ тюйюлдюле.

- Озгъан-хан, къарындашым, сакъ бол, къарайма да, сен терс жолгъа тюшгенсе – ай ол сени жаннган отха сукъмагъы эди!

- Хан батыры сайлагъан жол а бютюн да элтирик тюйюлдю бизни тюзлюкню жолуна, Тохтамиш-батыр! – деди, мудах ауаз бла Озгъан-хан. – Биз, асла - аланла, Уллу Тейри кеси белгилеген ол жол бла - тюзлюкню жолу бла барыргъа керек тюйюлбюзмю?

Озгъан-ханны айтханыны магъанасы бир эди: «Сен, Тохтамиш-батыр, жашау дыгаласында къайсы тукъумдан, къайсы халкъдан чыкъгъанынгы унутуп къойгъан эсенг, мен а – унутмагъанма! Ма аны себепли уа мен ол тышындан келген зулмучу Хан батыры Унаминни не къулу, не шапасы тюйюлме! Не айтайым, Тохтамиш-батыр, терс жолгъа

мен тюшмегенме, сенсе терс жолгъа тюшген! Ол бек жарсыулу ишди, алай энди не этериксе, айт, къарындашым? Сенсе ата-бабаларыбыз баргъан жол бла бармай, терс жолгъа тюшюп, алай бла уа тюзлюкню жолундан узакъдан узакъгъа кете баргъан. Тюзлюкню жолу, Уллу Тейрини кеси белгилеген жол – ол туююлмюдю биз барыбыз да, Кюнню балалары, сайларгъа керекли жол!».

Ол ууахтыда ангылады Тохтамиш-батыр - Озгъан-хан УллуХазар ханлыкъ аллын заманладача тургъан сунуп, анга кёре жашау жорукълары да тюрленмей тургъан, шёндюгю жашауну жюрюшюн ангыламай, бурунгу адет-тёрени къылыкъларындан ычхыналмай къалгъан адамладан бири болгъанын, ма аны себепли уа айтхан сёзюнден таймазлыгъын билди. Аны кибик адамла алай сунадыла – хайт десе, жашау чархыны баргъанын тохтатырбыз да, артха окъуна бурурбуз деп! Къачаннга дери ол Кёк тюрк ханланы башчылыкълары бла хазар, алан, къангар, булгъар батырла къурагъан эм айнытхан Уллу Хазар ханлыкъны заманына къайтыргъа сунадыла. Ол сейирлик заманлагъа – дуняаны жартысын аякъ тюп этип келген, ол санда атлары айтылгъан ханлыкъланы – Фарсны, Шамны, Хорасанны, Хорезмни, Мисирни эм Андалусну алып баргъан араблыланы хорлап, къадама къаяча сюелген ёхтем Хазарияны. Ол Хазарияда халкъла жомакъладача жашай эдиле – эркин, суюгенлерича. Ол Уллу Хазар ханлыкъда Хакъ ханла жаланда тышындан жаулану ууата эдиле, ансы ханлыкъда жашагъан халкълагъа артыкъ уллу ыркыфламай эдиле, башха халкъланы ханларыча, ала да жайлыкъларына кёче эдиле, кюз артына уа къышлыкъларына къайта эдиле. Хакъ ханы жайлыкълары тау аллы ёзенледе эдиле, къышлыгъы уа Эдил-Къалада, аны тийресинде. Энди ол жомакъда айтылгъан ол Уллу Хазар ханлыкъ жокъду. Энди ол сени махталгъан Уллу Хазар ханлыгъын да, сабийча алданган Хакъ ханын да жокъдула. Жалан да ол дуня сейирлик Хазарияны саулай къул-къарауаш этип тургъан акъыллы да, эсли да, уллу хыйлачы да Хан батыры барды. Аны Озгъан-хан кеси да бек иги биледи, андан сора бек иги биледи Озгъан-хан шёндюгю Хан батыры Унамин Уллу Хазар ханлыкъгъа оноу этген башха башкеследен, ол санда уа Обадияны кесинден да тели туююлдю эм анга къаршы ким сюелсе да, тийишли жуабын алмай къалмазлыгъын. Биледи, алай, а дагыда Хан батыры баргъан жол бла барсакъ, биз барыбыз да къосеген Тюзлюк жолуна тюшаллыкъ туююлбюз дейди! Сора ол Хан батыры бизни терс жол бла элтеди де да къой! Алай айтханнымы дейсе, алай сагъыш этген окъуна къоркъуулуду: алай Озгъан-хан къоркъмайды, ол бек иги биледи: Тохтамиш-батыр, керти окъуна да Арслан-хан туююлдю, алай а ол да ёзге адам туююлдю да, бизни ас-алан халкъны адамыды да, ма аны себепли уа ол шёндю Хан батыры жанлы болуп не бек къаты сюелсе да – къуллугъуна кёре андан да къаты сюелирге керек эди! – ол бизни жашды, къан жууугъубузду, аны себепли уа ол, баям, Озгъан-ханны Хан батырны юсюнден ушагъысыз сёзлерин аны кесине айталлыкъ туююлдю. Арслан-ханны жашы аллай бир учузлукъгъа къаллыкъ туююлдю. Ол акъыллы, жигит Арслан-ханны, Уллу хазар ханлыкъны

кюн батыш жанын – Аланияны, Булгарияны, Асияны, Бузан-сууну бла Юзуг-сууну тюзлеринде жашагъан кьангар тайфаланы тышындан келген зулмучуланы оноуларындан кери эталгъан...

- Андан сора зат айталлыкъ тьойюлмюсе, Озгъан-хан? – деп сорду суху Тохтамиш-батыр.

Жюрегини теренинде ол Озгъан-ханнга сукъланнган окъуна эте-ди – аны къалай ёхтем, бир затдан кьоркъмай сёлешгенине, ол санда кимни да ахын алдыргъан Хан батырындан да. Алай, Тохтамиш-батыр кеси ангылагъаннга кёре, ол, Тохтамиш-батыр, ас-алан халкъны адамы болгъанына базынып, Озгъан-хандан эркин сёлеше болур эди, Эдил-Къалада сёз этмез деп. Алай шёндюгю дуняда ким кимге толу ышаныргъа боллукъду? Алай эсе уа, мен Хан батыргъа бойсунмайма деп, Озгъан-ханны алай ачыкъ айтханы – ол бир да болмагъанча батырлыкъды, аны бла бирге уа – болмагъанча кьоркъуулуду. Айхай, ол аны билмесе эди уа!

- Хо, Тохтамиш-батыр, мен санга, не керек эсе да, аны бла болушурма, алай мени адамларым кьоншу халкъгъа уруш бла барып, кьан тёгерик тьойюлдюле, - деди дагъыда бир кере Озгъан-хан.

- Ахшы, Озгъан-хан, - Уллу хазар ханлыкъ сени жигитлеринг болмаса да кечинир. Алай эсингде тут – сюрюуден айырылгъан кьой бёрюню аузуна тюшмей не хазна кьалсын! – деди да, нёгерлери да ас ханны кьаласындан суху чыгъып кетдиле.

КЪАРАЧАЙЛЫ ЧЫГАН КЪЫЗЧЫКЪ

Хапар

1943 жыл ноябрь айда къарачай халкъ ёмюрледен бери жашагъан жерлеринден зор бла къыстала эди. Хар студебеккерге юч-тёрт юйюрню миндирип, къарачайлыланы алай элте эдиле шахарлада темир жол станциялагъа дери. Машиналагъа юч-тёрт юйюрню нек миндиредиле десенг – харекет-хапчук алдырмаз ючюн. Эл орамчыкыла машина жюрюрча тхойол эдиле: тарчыкыла, чунгурлу, дупшурлу.

Аллай бир тар жерчикде машина ауады. Адамладан ичинде ёлгенле, жаралыла да боладыла. Бир жаш ананы къоюнундан бёленип тургъан къызчыкъ, чартлап, мурсала ичине тюшеди. Къызчыкъны анасы алайда ауушады. Къымылдаялгъанла, конвой да чабышып, жаралыланы, хапчюкню да машинагъа жыйып, Баталпашинскеге кетедиле. Эс ташлап, мурсалада тауушу чыкъмай тургъан къызчыкъны эсмейди киши да. Ёлгенлени, элтип, Баталпашинскеде моргга бердиле. Сау къалгъанланы мал вагонлагъа миндирип, Азиягъа ашырадыла. Бёленип тургъан къызчыкъ мурсаланы ичинде къалып кетеди.

Экинчи кюн алайтын ётюп баргъан чыган жыйын мурсала ичинде жиляй тургъан къызчыкъны табып, биргелерине алып кетеди. Къызчыкъны бир гитче сабийи болгъан къагыннга бердиле. Эмчек салып, муну да кесини сабийича ёсдюреди ол чыганлы къатын.

Къызчыкъ ёседи, алай кесин къарачайлы болгъанын къайдан биллик эди ол!

Къызчыкъ, чыган сабийлеча, хар адамны аллына барып, ахча тилеп айланмай, жюреги ушатхан зат бла кюрешеди. Къарачай къаны этдире болур эди алай. Ол затха эс бёлюп, бир чыганлы ынна кеслеринде жюрюген хакимлике юйретеди къызчыкъны.

1944 жыл къазауат бизни къыралны чеклеринден чыгъады. Германияны хорланьрыгъы белгили болады. Ол заманда бизни жашла сатхыч халкъланы адамларына саналып, аскерден ызларына къайтып тебиредиле. Къызчыкъны атасы Салих да элине келеди, алай элде кеси халкъындан адам кёрмейди. Бара барып, тюп жыйып айлангъан бир талай адамгъа тюбеп, алагъа хапар сорады. Ала, толу хапар айталмай, аны комендатурагъа ашырадыла. Алайда аныча аскерден къайтхан талай къарачайлы жашны жыйып, барысын да халкъны ызындан Орта Азиягъа ашырадыла.

Азиягъа келип, хар ким юйюрлерин излеп тебирейдиле. Кими табады, кими тапмайды. Ачлыкъ жетип, хауа да жарашмай, къарыусуз санлагъа тюрлю-тюрлю ауруула тийип, аланы юслеринден атаргъа къарыу жетмей, къырылып къалгъан юйюрле да аз тхойол эдиле.

Салих алгъа къызчыкъ туугъанын, атына Жамиля атагъанларын юй бийчеси жазгъан къагъыгдан биле эди. Салих къызчыгъын, юйдегисин да кёрюрге талпып, ашыгъып келсе, аланы уа атлары, чуулары да жокъ. Аладан тюз хапар излей, Азияны саулай аулап, айланып чыгъады, алай аны юйюрюн

кѳрген адам тапмай, бек кыыйналады Салих.

Кавказгъа кыайтханлай, Салих аугъан машинаны хапарын эшитип, ол машина аугъан жерге барады. Бир ыз тапсам деп, ол тѳгерекни кыарыш-кыарыш тинтеди, алай а бир ыз да тапмайды. Шахарлагъа, элlege айланьп, ишекли адамлагъа, ѳзге кырал органлагъа соруп да айланады. Алай болгъанлыкыгъа кишиден бир тюрлю себеп тапмайды.

Бир кюн кызындан, юйдегисинден да ахыры да тюнгюлюп, юйге кыайтып келе, жолда кеч болады. Амалсыздан чыган таборгъа кыайтады. Чыганлыла аны кыонакъ этип аладыла. Аллына аш саладыла да, ашап бошагъанлай, тамата чыган, шатырына чакырып, хапар соруп башлайды. Ол да, жашырмай, болгъан хапарын алагъа айтады. Ичлеринде бир кыартыракъ чыганлы жолда табылгъан бир кыызчыкыны юсюнден эшитгенин айтады. Кыонакъбай чыганлы: «Быйыл кыачда Невинномысскени кыатында чыган жыйылыу боллукъду. Сен бизни бла ары барсанг, биз анда сени кыызчыгынгы табаргъа боллукъбуз», - деп, Салихни мардасыз кыуандырады. Умуту чирик этген жюреги кыабындан чартлап кетерикге ушады.

Салих таборгъа кыонакъбайы айтхан болжалдан юч кюн алгъа келеди. Чыганлыла жыйылыуларына кыадалып кыурала эдиле. Жашла, кыызла, мажал кийимлерин кийип, чачларын, кѳзлерин, кыашларын бояп, кеслерин ариу кѳргюзтюрге кюреше эдиле.

Чыганлыла жолгъа тебирейдиле. Салих да, чыган арбагъа олтуруп, жыйылыугъа барды. Жыр, той, дауур. Быллай сейирни Салих туугъанлы да кѳрмеген эди.

Аны арбада кыюуп, биргесине баргъан чыганлыла жыйылыуу ичине сингип кетдиле. Салихни жюрегин басар муратда женгил-женгил келип, тюрлю-тюрлю хапарла айтадыла. Алай ол танымагъан бир чыганлы: – «Кызынгы тапдыкъ», - деп, Салихни кыуандырады. Ол, аны эшитгенлей, кызын кѳрюрге ашыгъады. Чыганлыла аны унамайдыла: «Ол энди толу чыган кыыз болгъанды, аны мурсалада табылгъанын анга киши айтмагъанды. Кѳп тѳзгенсе, энтта бир кесек тѳз. Аны кесинге илешдиргенден сора сѳзню ачыкъ этсек, иш тюзелеп кетер», - дейдиле.

Ол оноугъа бары да ыразы боладыла. Салих кыызчыкъ жашагъан таборгъа терк-терк бара, талай заманны ашырады. Алайда чыганлылагъа да, кыызчыгына да кесин илешдиреди. Бир ауукъдан Салих, чыганлыла бла бир тилли болуп табор кыыйырында чатыр салады, ичин да чыганлыла болушуп жасайды. 1950 жылланы ахырында Хрущѳв чыганлыланы кѳчюп айланганларын тыйгъан эди, Салих алай тура турады да, таборну таматасы бла келишип, кѳзю кыарагъан бир чыган кызыны чатырына келтиредди. Ол чыганлы тиширыу Жамиляны чатырына иги илешдиреди.

Бир кюн Салих, тѳзгеним боллукъду деп, кыызчыгын мурсала ичинде тапхан чыганлыланы чатырына жыяды.

Кесин кызына танытыр заман болгъан эди.

Чыганлыла экиге бѳлюнедиле, алай Салих сѳзюн эки этерге унамайды. Чатырына чакырып, хапарын башдан-аякъ айтады, кыуру аны бла да кыалмай, кыарачай халкъ чекген кыыйынлыкыланы да.

Ол хапар айтхан заманда кыызчыкыны да, талай чыганлыланы да кѳзле-

ринден жилимукъла тама эдиле.

Салих хапарын бошаганлай, кызычык, секирип туруп: «Мен къарачайлы кызы болган болсам, аны манга бирле бир айтыр эдиле! Бу ётюрюк санга неге керекди?» – деп, жилип къалады.

Кызычыкны ол сорууна чыганлыла былай айтадыла: «Биз атанг айтхан затланы билмей эдик. Аз сабийни атып кетмегендиле жолда. Биз сени аллай бир насыпсыз сабий сунган эдик».

Андан сора кызычык, атасын къучакълап, кёп жилиды. Алайдагыланы да жилиятады.

Ол ишден сора Салих чыган таборда кёп да турмай, кызын, къатынын да алып, элге келеди.

Кызычыкны табылганына сау эл къууанч этеди. Энди эм уллу къайгы кызычыкны окъутхан эди. Салих 14-жыллык кызына элде бир аламан къарт устазны табады. Ол бир жылны ичинде кызычыкны биринчиден бешинчи классха дери окъутурга керек эди. «Къаллай бир десенг да, хакъынгы телерме», - дейди Салих.

Эли кызычык, къадалып окъуй, бешжыллык программаны бир жылга бошайды. Сора, къачда экзаменле берип, алтынчы классха жюрип башлайды. Устаз да болушуп, кызычык алтынчы классда иги окъуганла бла тенг болады. Тамата класслада уа, кеси иги окъуганы бла да къалмай, тенглерине да болушады. Алай бла, он классны айырмалы бошاپ, медицина институтха киреди. Жамиля институтда окъуган заманында, къуру анда бергенлери бла къалмай, кырдык дармаланга, халкъ багъыуга, артыксызда чыган хакимликге уллу эс беледи. Окъудан келгени сайын хоншуну, жууукъну, тенгни саулуқларына къарайды. Ала да аны келгенин сақлап турадыла...

Тас болган кызыны сау-эсен табылганына, окъууну иги бошاپ, кеси суйген эмда халкъга жараган билим алганына, халкъны ичине келип, жараган ишни башлаганына жууукъ, тенг, таныш жыйылып, уллу къууанч, къурманлык этерге оноу этдиле. Ол къууанчха уа кызычыкны табып асырган чыганлылага уллу сый берип чакъырырга.

Ол къууанч болур кюннге кызычык, талай адам бла барып, кеси ушатхан чыганлыланы чакъырып келди. Эки миллет да жыйылып, кызычыкны къууанчын бирге этдиле. Алайда чыганча да, къарачайча да той, оюн, къууанч бара эди. Кызычык бир чыганча кийинип, чыганлыла бир къарачайча кийинип, къарачайлыла бла, чыганлыла бла да бирге къууанч бардыра эди. Алай бла, ол кызычыкны кюнчюнден къарачайлыла бла чыганлыла уллу шуёхлукъ жюриютдюле.

Дунианы башында эм иги, керекли, сыйлы ол шуёхлукъду, адамланы, миллетлени ортасында шуёхлукъ да. Шуёхлукъ болмаса, тынчлыкъ, жашау да болмайды. Аласыз а берекет да, ырысхы да, саулукъ да, насып да болмайды.

Кёчюнчюлюк къарачай халкъга не сынатмаганды! Сау халкъга жетген къыйынлыкъдан сора да, хар адамны энчи къыйынлыкъы болганды. Алай хар къыйынлыкъга тюшген къарачайлыны жашауу былай игиге тюрленип бармаганды. Кёбюсю жаханым азабын сынай ёлгендиле.

УЧУУЛУКЪ ЖОЛ НЁТЕРИНГ БОЛЪАНЛАЙ ТУРСУН, АЛИЙ!

Жашауун газет бла байламлы этген адам кеси ёмюрюнде кёплени юсюнден жазады. Ол халкъны тынгысыз этдирген ишлеге кесини кёз къарамын билдирмей да болалмайды. Сейирлик къадары болъан, ишин тынгылы этип, кесин тап журютген, халкъдан ыспас тапхан адам бла танышса, кеси бир уллу ахшылыкъга тюбегенча, газет окъуучулары аны бла шагъырей этерге ашыгъады. Алай, не медет, миллетни иги жашларыны, къызларыны, дуняда бола тургъан ишлени юсюнден халкъга кюн сайын хапар билдирип тургъан адамлары кеслерини юсюнден а газетде бек аз жазылады. Аланы арасында ишлерин иги билген, жашауларында кёп

тюрлю къууанч, бушуу да сынап, аланы кётюрюрге къолларындан келген журналистле аз туююдюле. Ала халкъны иги тёрелери, адетлери унутулмаз ючюн къаламны къолларындан тюшюрмей кюрешедиле.

Мен да республиканы битеу журналистлери хурмет этген, газет окъуучуларыбыз аны жазгъанларын ашыгъып сакълагъан къалам къарындашыбыз бла сизни шагъырей этерге суюме. Ол Къабарты-Малкъарны культурасыны сыйлы къуллукъчусу Къулбайланы Тенгизни жашы Алийди.

МИЛЛЕТНИ БУШУУ КЮНЮ

Алий битеу экзаменлерин бек иги белгилеге берди. Къыш сессиясын айырмалы бошагъаны ючюн Нальчикде педагогика институтну директору Хатков аны стипендиясына къошаргъа айтхан эди. Алай история бёломню биринчи курсуну студенти Къулбайланы Алийни ол стипендияны алыргъа, окъуун андан ары бардырыргъа насыбы тутмады. Аны къолуна онбеш кюннге отпуск берилгенини юсюнден справканы тутдурдула. Институтда окъугъан башха малкъарлы студент-

лени да юйлерине алай бла ашыргъан эдиле.

- Биз не эсе да бир сейир иш бола тургъанын сезе эдик - деп эсгереди Къулбай улу, - алай справкаланы нек бергенлерин иги ангылаялмай эдик ансы. Халкыбызны кѣзкѣрмезге кѣчюрлюкдюле деген хапар жюрюй эди. Алай анга ийнаныргыбыз келмей эди. Жарсыугъа, кѣбюсюнде аман хапарла тюз болуп чыгыучудула. Биз да кьоркьгъаныбызгъа жолукъдукъ. Сунмай тургъанлай сау халкыгъа узакъ жол чыгып къалды. Артыкълыкны, зорлукъну, уллу бушууну жолу!

Къашхатаучулары Нальчикде темир жол станциягъа келтиргенлеринде, кюн ачыкъ эди. Алай тюшден сора, кѣкню булутла басып, кириши этип башлады. Тишируладан бири: «Бизни жилиуубузну табийгъат да этеди», - деген эди. Булутла кѣкню бошдан басмагъан эдиле. Аны бла ала жолда кѣзюгюз ачылмай барлыкыды, деп билдире болур эдиле.

Вагонлары эшиклери жабылып, поезд жолгъа тебирегенде, адамлагъа кѣзлери жумулгъанча кѣрюннген эди. Асыры тардан, къарангъдан не сюелип, не олтуруп тынчайыр амал жокъ эди. Аны юсюне, суусаплыкъ да кысып, къартла, тиширула, сабийле да бек кыйналадыла. Станцияладан биринде, поезд тохтагъан заманда, аны эшиклерин ким эсе да жепи ачып кьойду. Ол а кѣчгюнчюлени ашырып баргъан солдат кѣре эдим.

Эшелонну начальниги майор, фронтха жиберликме, энди аллай бир затынги элесем деп, аны кьоркьтургъа кюрешген эди. Алай анга тырман этгенликге, кыйынлыкыгъа тюшген адамлагъа жан аурутуп, вгонланы барысыны да эшиклерин ачдыртхан эди. Адамлыкъ къачан да билинеди. Ол да майорну адамлыгы сыналгъан кезиу эди. Омскеге жетгенде, вагонну къатына бир капитан келди. Кѣчгюнчюлени Павлодаргъа элтгенлерин да ол айтхан эди.

ЃМЮРЛЕДЕ ДА ЭСДЕН КЕТЕРИК ТЮЙЮЛДЮ

Къулбайланы юйюрлери Павлодар областны Лазовский районуну Константиновка элине тюшген эди. Анда совет немециле жашай эдиле. Ишлерге кьолларындан келген эр кишилени бла тишируланы барысы да урунуу фронтда эдиле. Аны себепли жер сюрюрге, урукъ себерге элде адам табылмай эди. Бригадир келип, кѣчгюнчюледен бир кесек да ийменирек болуп, болушлукъ тилегенде, ала сейир окъуна этген эдиле. Ол жолда арыгъанлары кетмеген адамлагъа ишге чыгыгыыз дерге бети чыдамагъанын айтханына кѣчгюнчюле анга ыразы окъуна болдула. Къулбайланы Алий а, аны къатына жууукълашып, былай айтды: «Сиз кьайры десегиз, мен ары барыргъа хазыр кишиме». Анга ингушлу кьоншусу Хусейин Бозиев да кьошулду. . .

Жашла элден иги да арлакыда тохтап тургъан тракторну къатына жетдиле. Механизатор прицеппиги болмагъаныны хатасындан ишсиз тургъанын билдирди. Мычмай, трактор ишлеп башлады. Алий готонла къаллай бир теренликде баргъанларына сакъ болады. Керек кезиуде уа

тракторчугъа болушады. Къыйыры-башы кёрюнмеген къазах ёзенледе кече кесини къара жамычысын жаяды. Кёзню кёзге урсанг кёрюнмезча къарангы болады. ЧТЗ-ны кабинасында олтурган жаш, сюрюнюн кёрмей, ачылуу кычырды:

- Келдик! Танг атхынчы солугъуз. . .

Алий, зат да айтмай, къайры эсе да кетди. Кечени бир заманында фонарь чырагъы бла къайтды. Аны жарыгъына тракторчу бек къууанды. Агрегатны жолун жарытып, аллында барады Алий. Хусейин а готонланы ишлерин тинтеди, жалчытады. Андан сора ала ишчи жерлерин алышадыла. Алай эте, агрегатны чырмаусуз жер сюрюнюне себеп боладыла. Жашла кечеди, кюндю – деп къарамай, «арыган», «солу» деген сёзлени унутадыла. Кёл салып, къадалып ишлегенлерини хайырындан жер сюрюю, урлукъ себиу заманында бошаладыла. Алий тирлик жыяргъа да тири къатышады. Къыйыныны хакъы уа чыкъмады. Трудоденьге тергеп, жарым машок будай берген эдиле.

- Ол заманда бек къужур загла болуучу эдиле, - деп эсгереди Къулбай улу. - Этген ишибиз ючюн хакъ тёмемей къоя эдиле. Аны къой да, сен кесинг борчлу болуп къалган кезиуле да болуучу эдиле.

Бир жол бичен чалган заманда, косилканы чалгъысы атны арт аякларын кеседи. Аны ючюн Алийге кёп тырман эшитирге тюшдю. Тёздю. Тёзмей да не амалы бар эди. Алай колхозну кассасына атны багъасын берирге керексе дегенлеринде, сагъышлы болду. Ойнаганмы этесе, хуржунунда къара капеги болмаган жаш аллай бир ахчаны къайдан табарыкъ эди? Анга бу къыйынлыкъдан къутулурга бригадир Фризен болушду. Ол атны этин сатып, къазахлыла уа ат этни суйюучю эдиле, ахчасын колхоз кассага ётдюрдю. Алай бла жаш борчундан къутулду.

Бир къыйынлыкъ башхасын унутдура эди. Къыркъ алтынчы жылда жаз башы кюнледен бирин а Къулбай улу ёлоп кетгинчи унуталлыкъ туюлдю.

Иш а былай болганды. Колхозчула район арадан урлукъ алып келе эдиле.

Март айда кюн алай кызыгу тийип да ким кёргенди. Ары дери жерни жабып турган къалын къар эриди. Тёгерекде суула, бирге жыйылып, кёлле болдула. Атла жолда бек къыйналып барадыла. Алийге бир ырахын атла жетген эдиле да, ала мирзеу жюкленген чананы кючден тартадыла. Кеслери да терк-терк абына эдиле. Жаш аланы къуйрукъларындан тартып, ёрге тургузурга болуша эди. Асыры башы къайгъылы болгандан, ол нёгерлери алгъа кетип, кеси жангыз къалганын эслемей окъуна къояды.

Къарап-къарагынчы, кёз байланып, кеч болуп къалды. Ачдан къарны тоймаган жашны ол кезиуде жерни къарангылыкъ басса, жукъ да кёрмеучю эди. Бу ауруу къарыгусуз адамлагъа тийиучюсюн артда эшитген эди. Атла къайсы жанына элтгенлеринден аны аз да хапары жокъду. Бир заманда ала, кеслерин къар тебеге уруп, тохтадыла да къалдыла. Не алгъа барыргъа, не артха бурулурга амал жокъ. Алайда бир чырпы ёсе эди да, жел къарны аны юсюне жыйып, уллу тебе этген эди.

Алий аманны кебинден чананы ол төбеден, тартып чыгъарды. Атланы, абына-сюрюне, тууарады. Бек кыйыны уа алда эди. Жолгъа атланыргъа, жатып жукъларгъа да бир тюрлю онгу жокъ. Уюкъларына суу кирип, юсю жибип, санларын сууукъ къалтырауукъ алады. Кече узуну чананы төгерегинде ары бла бери айланып чыкъды. Алай этмесе, эртенликге буз конкур болуп къаллыкъ эди. Танг атып, кюнню кезю жилтирегенде, ол, атларын жегип, жангыдан жолгъа атланды.

ЖАНГЫ ЖЕРДЕ ЖАНГЫ ЖАШАУ

Не кыйын болса да, жаны сау адам кесин жарашдырып, жашау этерге кюрешеди. Ачдан кезлери къарангы этген заманда да, таулу жашчыкъ кишиден ётмек бурху тилемей, ишлеп, баш кечиндиреди. Анда жашагъанла бла да аралары иги болуп, хар зат да тюзелип башлагъанлай, комендант келип, таулуланы Таволжан посёлкагъа кечюрюрге оноу этилгенин билдирди. Не десенг да, юй-жер алыша айланган тынч туююлду. Аны себепли ол оноугъа къууанган болмады. Ким биледи, анда да къаллай адамлагъа тюбетир жашау, деп.

Сютден аузу койген, сууну юфгюрюп уртлар деп бош айтмайдыла. Кёчгюнчюлюкно бир кере сынагъан адамла бу ишден ёмюрден ахыргъа элгенген эдиле. Алай кёчгюнчюле бош къоркъа эдиле, жангы жерде жашау этген тынчыракъ окъуна болду. Бу посёлкада жашагъанла туз чыгъара эдиле. Алий солесосну машинисти болуп ишлейди. Кюн сайын 600-700 тонна туз чыгъарады, белгиленген марданы артыгъа бла толтурады. Аны жетишимлерини юсюнден газетле жазып, малкъарлы жашны атын битеу Павлодар областъха белгили этген эдиле. Комсомолну обкому уа Сыйлы грамота бла саугъалайды.

. . . Бир жол авария болуп, сау кюнню адамла ишсиз турадыла. Кыйырдагъы кыйынлы дегенча, терсликни Алийге атадыла. Механик Андрей Крутоус болмаса, ким биледи, ишни ахыры не бла бошаллыгъын. Бу аварияда Алийни бир тюрлю терслиги болмагъанын да ол айтхан эди. Иш кёллю, тюз ниетли, хар кимге да эс тапдырыргъа кюрешген жашны барысы да алгъынча ариу кёрюп, намыс бергенлей турдула.

Алий уллу юйюрге ёсгенди. Уруш башланып, алты кюн озгъанлай, тамата къарындашы Алибий фронтха кетген эди. Кёп да бармай а Гродно шахарны тийресинде жигитча ёлгенини юсюнден бушуулу къагъыт келди. Къарт атасы, тамата эгечлери да къолларындан келгенича ишлерге кюрешедиле, алай юйюрню ауурлугъу Алийге жете эди.

Кёчгюнчюлюкде ол кесин аямай, баш кётюрмей ишлегенликге, юйюрню адамларыны тойгъандан эсе тоймагъан кюнлери кёп болуучу эдиле. Келини Ханшият эм аны эки сабийи ёлдуле. Къарындашындан, чирчик болуп, кызы Шамкъыз къалды.

- Север Къазахстанда сууукъну, ачлыкъны кётюралмай, кёп адам ёлгенди, - деп эсгереди Къулбай улу, - туугъан жерлерине сау-саламат

къайтханла, сабийлерини къуанчларын кёрюрге насыплары тутханла къадарларына минг кере шукур этерге керекдиле.

ХАЛҚЫНА КЪУЛЛУКЪ ЭТЕДИ

Къашхатаугъа биринчи болуп келгенлени арасында Къулбайланы Алий да болгъанды. Районда орус тилде «Ленинчи жол» газет чыгъарыны хапары жайылады. Алийни партияны райкомуну секретары чакъырады. «Орус тилде диктант жазаллыкъмыса?» - деп сорду ол анга. – «Институтда окъугъан заманымда мен жазгъан контроль диктантны башхаладан игиге санаучу эдиле, - конкурсладан эртте къутулгъанма. Кеси кесиме базынама: орус редакцияда ишлеяллыкъма. Ишими жаратмасагъыз а, кетерме. . . «Къулбай улуну жууабы алай эди райкомну къуллукъчусуна. Район газетде ишлерге суйгенлеге диктант жаздырып, конкурс бардырадыла. Алийни уа газетге диктантсыз аладыла.

Хар нени да тынгылы этерге юйреннген жаш адамланы жарсытхан затланы юсюнден ким да эс буруп окъурча материалла жазады. Аны очерклерин, репортажларын республикалы газетле да басмалайдыла. Статья жазар ючюн керекли шартланы жыяргъа, къара жаяу этип, не узакъ жолгъа да атланып къалады.

Кимни эсине келген эсе да, кюнлени биринде район газетни жабадыла. Кертиди, Къулбай улу ишсиз къалмайды. Аны «Коммунизмге жол» («Заман») газетге энчи корреспондент этип аладыла. Энди Алийни жууаплылыгъы бютюнда уллу болады. Ол тау районну мюлклерини, эллилерини жашауларыны юслеринден материалларында жангыз бир ётюрюк сёз айтмайды, болмагъанны болгъанча кёргозтген адети жокъ. Тюзлюкге къуллукъ этиуню Алий сыйлы борчуна санап, анга кёре хазырлайды кесини материалларын.

- Къулбай улу журналистиканы бу жоругъун бир заманда да эсинден кетермейди: «Жаланда кесинг иги билген затны юсюнден жазаргъа керексе». Алий сабанлада бла фермалада ишлегенде жумушларын къалай тындыргъанларыны, аланы жарсыуларыны, урунуу жетишимлерини юсюнден тынгылы хапар билгенден сора, газет окъуучулары кесини очерклерини, статьяларыны жигитлери бла шагъырей этгенди. Республикалы газетни эл мюлк бёлюмюню таматасыны къуллугъун да ышаннган эдиле анга. Ары дери бёлюмге башчылыкъ этип редакторну заместители Мирзоланы Алий тургъанды.

Къулбай улу къолунда ишлеген адамлагъа бек сакъ болгъанды. Кеси билген затлагъа аланы юйретирге кюрешген болмаса, жаш адамлагъа аладан кёп билгенин, жазыу ишден ангылауу уллу болгъанын бир зат бла да сездирмегенди. Аны статьяларын, очерклерин, тюплеринде тукъумун жазмаса окъуна, сормай, билликсе. Кёп болмай радио бла урушха къатышхан бир журналистни юсюнден бериуге тынгылагъанма. Очеркни ким жазгъанын айтмагъан эдиле, алай аны Къулбай улу жазгъанын мен алайсыз да ангылагъан эдим. Бериу бошалгъандан сора, аны авто-

руну тукъумун да билдирген эдиле. Ол керти да Алий эди. Журналистни хатын окъуучулары сормай биле, таный эселе, ол уллу махтауду.

Жашауу, иши да тап къуралып, эки жашы да юйюн къууанчдан толтургъан кезиуде, Къулбай улугъа бир кесек заманга суйген газетинден айырылыргъа тюшдю. Нальчикде тынчылыкълы, ырахат жашауун къоюп, Къашхатаугъа «Колхозная жизнь» («Трудовая слава») район газетге башчылыкъ этерге барады. Малчыланы, сабанчыланы терк-терк жокълап, элли интеллигенцияны келечилери бла тюбешип, аланы юслеринден материалла басмалап, газетни окъуучула бла байламлыгъын кючлейди. Биле-биле газетни иши иги жанына тюрленеди. Анга элдеде, район арада жашагъанла кеслери да кёбюрёк жазып башлайдыла.

Юч жылны ичинде ол газетни адамла суйюп окъурча этеди. Коллективни ишин къураялыкъ редакторну хазырлагъандан сора, Нальчикге къайтады. Къашхатаудан Алийни артыкъ ыразы болуп иймеген эдиле: фахмулу журналистле, эсли редакторла, ахшы адамла къайда да кытдыла, керекдиле!

Нальчикге къайтхандан сора, ол кёп жылланы газетни пропаганда эм агитация бёлюмюню таматасы болуп тургъанды. Бусагъатда бёлюмню аты тюрленгенди, алай Алийни статьяларын, очерклерин кёпле, алгынча, суйюп окъуйдула.

Тамата къалам къарындашыбыз жарым ёмюрню алжаусуз къуллукъ этеди суйген газетине, халкъына. Аны жигитлери къууансала, ол да къууанады. Аланы жарсыуларына къуру жарсыгъаны бла чекленмейди, къыйын болумладан чыгъыуну жолларын, аммаларын излейди, кёргозтеди. Бир сёз бла айтсакъ, кьолундан келгенича болушургъа итинеди Журналистни халал, огъурлулукъдан толу жюреги окъуучуларына ачыкъды, дайым аланы юслеринден къалай жазаргъа кереклисини юсюнден сагъышлары бла жашайды.

Кёплеригиз билесиз, журналистлени ишлери къыйын да, сыйлы да болгъанлыкъгъа, алагъа къырал саугъаланы алай кёп бермегенин. Бек игилерин, бек фахмулуларын, бек белгилелерин саугъалайдыла. Къулбайланы Алийчаланы кёредиле намысларын, сыйларын да. Ол сабийлигинде окъуна ишлеп башлагъанды, фронтха болушханды. Анга бу майдалны да андан бергендиле: «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 г.г.». Мамыр жыллада уа айтхылыкъ журналистибиз Ленинчи юбилей майдалгъа тийишли болады. Ол Къабарты-Малкъарны бек сыйлы саугъасын да – республикабызны алгъыннгы Баш Советини Президиумуну Сыйлы грамотасын - алады. Ол уллу хорламны элли жыллыкъ байрамына аталгъан эришиуде жетишими ючюн «50 лет Победы» деген майдал бла саугъаланнганды. Бу махтаулу кюнню намысына бизни республикабызны правительствосу да энчи саугъала тохташдыргъан эди. Жаш тёлнюю аскер патриотизмни ниетлеринде юйретиуге салгъан къыйыны ючюн биринчи саугъа Алийге берилгенди. Дагъыда бардыла аны багъалы саугъалары. Алай ол кесини окъуучуларыны ыразылыкъларын барындан да уллу саугъагъа санайды. Алий арт жыллада кёбюсюнде урушха къатышхан адамла-

рыбызны, малкъар халкъ кѣчгюнчюлюкде болгъан жылланы юсюнден жазады. Алай башха темалагъа да сансыз къарамайды.

Биреуню къылыгъын, адамлыкъ ышанларын, иги кюйюн, сѣзледен сурат ишлегенча, башхалагъа туура этер ючюн, улуу усталыкъ керекди. Кесини окъуучуларыны излемлерин, жашаугъа кѣз къарамларын билирге, халкъыны алгъыннгы эм шѣндюгю жашаууну юсюнден толу хапары болургъа тийишлиди. Ол ышанла юсюнде болгъан авторну газет окъуучула терк эслейдиле эм аны чынтгы шуѣхлары боладыла. Къулбайланы Тенгизни жашы Алийни аллай шуѣхлары кѣпдюле. Ол а аны къаламы жютюлей къалгъанын, жюреги уа адамлагъа ачыкъ болгъанын кѣргюзтген шартды.

Къабарты-Малкъарны Сыйлы журналисти, тамата шуѣхубуз Къулбайланы Тенгизни жашы Алийге сексен беш жыл болады. Ол жашаууну тауушлукъ жылларын суйген газетибизге бергенди. Бюгюн аны алапат юбилейи бла жюрекден алгъышлайбыз, кѣп жылланы саулукълу жашарын суйгенибизни билдиребиз.

***ЗАНКИШИЛАНЫ
ХУСЕЙИН***

БОТАШЛАНЫ ХАСАН

(1951-2008)

1968 жыл Кичмалка элни орта школун тауусханды

1968-1973 жж. КБГУ-ну ФМФ бөлүмүн айырмалы бошаганды.

1973-1977 жж. Днепрпетровск шахарда аспирантурада окъуганды

1976-1981 жж. КБГУ-да окъуучанды

1981 жыл Киев шахарда Шевченко атлы кырал университетде кандидат диссертацияны кыруулаганды

2002 жыл математикадан доктор диссертацияны кыруулаганды

2001 жыл информатикадан халкыла аралы академияны академиги болганды.

1981-2006 жж. КБГСХА-да окъуучанды.

2006-2008 жж. КБГСХА-ны математика кафедрасында профессор болуп иштей, Черкесск шахарда КЧТА-да математика кафедраны таматасы болуп турганды.

60-дан аслам илму ишни авторуду.

Самбо бла дзюдо тутушладан СССР-ни спорт устасы эди.

НЕ ЖАНЫНДАН ДА ОЛ СЕЙИРЛИК АДАМ ЭДИ

Мени антлы шуёхум болуп турган, сейирлик халал жүрекли, хар жаны бла да фахмулу Боташланы Хасан бла мени танышыуум бек сейир болган эди. 1985 жылда мен, нёгерим эки кыыз бла да паркда бара турганыбызлай, тёртеулен келип, бизни тегерегизге аладыла. «Кызыланы кыюугуз да, кетигиз», дейдиле ала бизге. Кырангы болган эди. Биз да алайда дауур бола турганлай, кыатыбыз бла озуп барган бир жаш, тохтайды да, алагы былай этмегиз, жолугуз бла барыгыз, дейди. Ала уа, хиликка да этип, аны кыоркыутургы кыоршдиле. Жаш бир такыйканы ичинде, тёрткыон да уруп, жерге кыаплады.

Шёндю да эсеме тышсе, титиреген этеме, ол болмаса, биз не этерик эдик, ол кыызлагы не боллук эди деп. Ма ол кыонден сора нёгерле болдук биз. Аны юсюнден хапарымы башлай, бир шартны сагынмай болалмайма. Мени кыатышуум бла Боташланы Хасанны юсюнден телевиденияда бериу болганды. Андан сора, орамда бара турганымлай,

ол прикладной математиканы кафедрасында доцент болуп ишлеген Къабарты-Малкъар эл мюлк академияны информатика кафедрасыны таматасы Бесчоков Русланнга тюбеп къалама.

Ол, мени кѳргенлей, дау этеди: «Хасан Ибрагимовични юсюнден бериуге мени нек чакъырмагъанса, аны адамлыгъыны, тенглигини, фахмулулугъуну да юслеринден алай кѳп айтырыгъым барды...» - дейди. «Келир жыл дагъыда аллай бир бериу къуараргъа деп турабыз да, аламант тенгибизни юсюнден бирге айтырбыз», – деп, аны шоайтама. Керти окъуна, аны Къабарты-Малкъарны телевидениясында быйыл апрельде бардырыргъа белгиленеди. Ма алай суйгендиле, алай сыйлы кѳргендиле Боташланы Хасанны таныгъанла барысы да.

Аны адамлыгъы кибики, фахмусу да бек уллу болгъанды. Жангылмай эсем, мени шуѳхум таулуланы ичлеринде физика-математика илмуланы доктору, ол жаны бла профессор деген алим атны биринчи болуп алгъанды. Аны илму материаллары СНГ-ни илму журналларында эмда халкъла аралы академиялы изданиялада басмалангандыла. Ол бардыргъан тинтиулени юслеринден Москвада, Киевде, Минскде эм кѳп башха шахарлада конференциялада айтылгъанды.

Бетонну къатдырыу, бютюнда тутхучлу этиу жаны бла ол тапхан амалны Москвада «Мосгорстройматериалны» конструктор-техника бюрода хайырлангандыла. Ол 70 илму иш жазгъанды. Окъуу-методика разработкалары, автор свидетельстволары, патентлери бардыла. Илмуда уллу жетишимлри ючюн аны информатизацияны халкъла аралы академиясына алгъан эдиле.

Хасанны акъылы, хунерлиги жаланда математика бла чекленип къалмагъанды. Ол кѳп китап окъугъанды. Ремаркны, Чингиз Айтматовну чыгъармаларын артыкъда бек жаратханды, Къайсынны, Гамзатовну назмуларын кѳлден билгенди. Студентлени окъутуугъа уа ол артыкъда жууаплы къарагъанды, кертиси бла да терен билим берирге кюрешгенди.

Кѳплеге математика эригиулю зат кѳрюне болуп, алай Хасан а студентлени эслерин кесине буралгъанды, математиканы сюерча этгенди. Бу илмуда Россейде кибики, тыш къыраллада да не жангы жетишим этилсе да, аны табып, билип, хар ким да ангыларча айтып, жаш адамланы аны бла шагъырей этгенди. Кеси тюз акъыллы адам болгъаны себепли сохталарын да заманларын бош оздурмазгъа, илму бла кюрештиуге, тинтиуле бардырыугъа, жангы амалла излерге, аланы жашауда бардырыргъа чакъыргъанды.

Боташ улуну спортда жетишимлерини юслеринден да айтмай болалмайма. Ол Украинада окъугъан заманында тутушудан тюрлю-тюрлю турнирлеге къатышып тургъанды. Битеусоюз эришиуледе битеулю ауурлукъда 1-чи жерге чыкыгъан эди, Украинаны чемпионатларында дайым да алчы жерлени алып тургъанды КЪМР-де, Къарачай-Черкесде да дзюдодан Хасан спортну биринчи устасы болгъанды. Кючю-къарыуу бла уа кѳплени сейирсиндиргенди, кесини ауурлугъу 75 килограмм болуп тургъанлай, 140-килограммлыкъ штанганы кѳтюргенди. Аны устазлыкъ

хунери мында да кесин билдиргенди. Къаллай бир жашны тартханды ол спортха, къаллай бирин салгъанды тюз жолгъа. Илмугъа суймеклиги хорламанса эди, ол дуниягъа айтылгъан спортчу болур эди.

Мен Къарачай-Черкес Республиканы бошдан сагъынмагъанма. 2007 жылда Хасанны андагъы къырал академиягъа чакъырадыла эмда прикладная математиканы кафедрасыны башчысына саладыла. Алай Къабарты-Малкъар къырал академияны башчылары да аны кетерин суймей эдиле. Аны себепли алимге, узакъ жолланы жюрюп, эки вузда да ишлерге тюшеди. Ол а кишиге угъай дей билмегенин кёргюзтген шартды.

Мени сейирге къалдыргъан, энчи хурмет да этдирген, даража да берген ышанла Хасанда кёп эдиле: аны хар неде да тюзлюк болурун излегени, анга итиннгени, тюз ниетлилиги, ётюрюк айта билмегени, адежлиги, халаллыгъы, сёзюню кертчилиги. Къысхасы, ол чынтты таулу эди, кесини халкъын суйген, аны бетин не тюрлю болумлада да жоймагъан.

Къайда болгъан эсе да, Къабарты-Малкъар къырал университетни физика-математика факультетинде, артда Днепропетровскеде аспирантурада, докторантурада окъугъанында да, хар заманда алчы болургъа итиннгенди, алай адамлыгъын да не тюрлю болулмлада да тас этмегенди. Аны мени анама, атама, къарындашыма этген хурметни мен айтып да ангылаталмайма. Бизни юйюрюбюз аны бек улуу жууукъгъа, бек суйген ахлубузгъа санагъанды. Ол да чынтты таулуча не тюрлю жумушбузда да билеклик этерге хазыр эди.

Ахшы тенгиз бизни арабыздан кетгенли эки жыл болады. Алай ол бизни эсизден кетмейди. Аны къой, башхала да аллай адам болгъанын билирча, аны таныгъанла уа унутмазча этиуню мадарларын излейбиз. Нальчик шахарны администрациясындан Хасанияда ол жашагъан орамгъа аны атын атарларын тилеп, къагъытла жазабыз. Мен Хасанны башха шуёхлары бла бирге аны юсюнден китап хазырлай турабыз да, келир жыл анга 60 жыл толлукъ эди да, ол заманнга чыгъарырбыз деп турабыз.

ОЛЕГ ОШНОКОВ

ПОЛКОВНИК МАКЪЫТ УЛУ

Адам улуну ич дуниясында тамамлыкь болмагъаны амалтын, «Кючлюнню терслиги – тюзлюк» - дегендиле буруннгула. Кийи-кликден кьутула келген жамауат, терс кючлюге къарыусуз тюзно ашатыб кьоймаз ючюн, жашау-ну базманы бир жанына жамбаш болуб кьалмаз ючюн деб, закон-ла, адетле, жорукъла, чыгъарыб, аланы жакълаб кюрешеди. Бёрю эт ашамай болмагъаны, ол хакъды, Аллах алай жаратханды аны. Ачдан ёлмез ючюн, кьой сюрю-уню ичине кириб, бир кёлтюрем кьойну урлаб, алыб кетген бёрюге «уятлы бёрю» деб, кечгинлик салыргъа да боллукьду. «Уятлы бёрю» уа, кьайда-а-а?! Бёрю асыры жутдан, талай кьойну боюнларын тартыб, зыраф этмей болмайды.

Биз сойсек, соймесек да, бёрю бёрю кылыгыын этмей кьоярыкь тую-юлдо. Аны амалтын, кьойланы бёрюледен сакъларгъа керек болады! Бёрюлеге ушаш адамладан онгсузланы джакълаб кюрешген, ол кюрешге жашауларын атагъан адамладыла, жашау базманда аманлыкьгъа игиликни хорлатыб кьоймагъанла, аладыла жашаугъа ара багъана! Ма аллай жаш-ларыбызны бирини юсюнден, кёргенимча, билгенимча, ангымы жетгенича хапар айтыргъа излей эдим...

Жайны кызыу кюнлерини биринде, Бештау сахарда, Шимал Кавказ округну Ич ишле управлениесинде ишлеген тенгим, къарындашым Ёзден-ланы Хусей: «Альберт, ишими юсю бла байламышлы бир ахшы чурумум болгъанды да, хурметчик этерге излей эдим... Къарачай-Черкес Республиканы Баш Сюднюню сюдюсю, тенгибиз Гербекланы Исламгъа да айтханма, бирге-бирге келсегиз, бек ыразы этерик эдигиз» - деди. Къысхасыча ай-тыргъа, Ислам да, мен да жолгъа чыкьдыкь. Жолда бара, Ислам: «Хусей огъурлу адамды. Керти тыйыншлы адамгъа багъа-сый бериб сёлеширге бек сюеди. Жореклери, ниетлери бир-бирине келишген адамланы таныш-дырыргъа табса уа, анасындан жангы туугъанча болады. Бир сёлешиб, экинчиге: «Бизде ишлеген Макъытланы Мусса деб, бир малкърлы жаш барды, жылы бизден жаш болса да, барыбызгъа башды!» - деб, махтаучан-ды. Мусса да боллукь болур жыйылыуда, бир танышырбыз аны бла да» - дей, ушакь эте барабыз.

Машук тауну этек сюремине чыгъа барыб, Хусей айтханча бир «чалман

кьошчукълагъа» келдик. Хусейни биргесине ишлеген, биз эртдеден таныгъан, полицияны майору Дудаланы Расул аллыбызгъа чыгъыб, жылы тубеди. Асыры эртде келибми къалдыкъ да, Расул болмаса биз таныгъан хазна адам да кёрмей, «чалман кьошчукъланы» бирине кириб, салкъынды таза хауадан солуй, кесек сакъладыкъ. Кёб турмагъанлай Хусей да келди. Къысхасыча айтыргъа, бир-бирибизни ангылагъан жашла жыйылыб, толу кьош болдукъ. Хусей: «Жашла, полковник Макьыт улу да, дагъыда бир-эки адам да келликдиле, аланы сакълайыкъмы, къалай дейсиз?» - деди. Сакъларгъа разылыгъыбызны барыбыз да бир ауаздан билдире, лахоргъа сингдик. Хусей зынгырдагъан телефонун ачыб, къулагъына салыб, «хы, бусагъат» - дей, манга бурула: «Тамата, Мусса келеди, мен аллына бир къарайым, эркинлик берсенг» - деди. Мен жылым бла жашланы барындан тамата болгъанымы эсгере, хауаны ичиме терен тарта, бир къашымы биримден бийик эте: «Да къара, Хусей, аллына, Расул, сен да чыкъ» - деб, эркинлик берген кьой эсенг, буйрукъ окъуна этдим. Шиндигиме иги ауурлугъуму салыб олтура, ичимден: «Кесек замачыкъгъа болса да, сюдолеге, полковниклеге, майорлагъа, ... буйрукъ бердиртген, уллуну, гитчени жерин табдыртхан халкъ адетлерибизге, мени, быланы аналарындан эсе эртдеракъ табхан анама къурман болайым! Ичигиз! Ичмегиз! - деб, буйрукъланы бере, бир иги къанымы алыб къалайын быладан! Макьыт улугъа да былай кесими бир магъаналы адамча кёргозейим!» - деб, бетими да тамам акъыллы сьфатха киргизе, сакъладым.

«Чалман кьошчукъну» ачыкъ эшигинден къараб, Хусейни сол жанында; чачы жукъаргъан, субай санлы, къатангы, атламында кесине базыуу танылгъан жаш, аладан аз артхаракъда, Дудаланы Расулнуда келгенлерин кёрдюм. Муссаны къуллугъу да, чыны да Хусейден уллу болса да, Хусейни жылы Муссадан тамата болгъаны амалтын, Хусейни онг жанына алыб келген Муссагъа ичимден бюсюреу этдим. Ючюсю да кирдиле «къошха». Ислам да, мен да ёрге туруб, алгъа атлаб, саламлашдыкъ, танышдыкъ.

Алгъыш айта, иче, ашай бир кесек олтургъандан сора, ушагъыбыз теренден-терен кире башлады. Законну адамлары бла ушакъ эте бара, атамы гитче къарындашы милицияны подполковниги Ёзденланы Мурат эсиме тюшдю (жаннетли болсун). Жарыкълыкъны, искусствону бек сьйгени амалтын, заман табханына кёре, ансамбльде тепсеген да эте эди. Мен атамы къарындашын бек сьйгеним себебден, ол сьйген затланы мен да сьое эдим. Гитче сагъатымда, «уллу болсанг, ким боллукъса?» деб сорсала, «Дядяча «асса!» деб тепсерикме, жырлагъан да этерикме, милиционер боллукъма!» - деучен эдим. Заман оза, тепсерге да кьорешдим, жырлагъан да этдим, милиционер а болалмадым. Толмай къалгъан мурат татлы кёрюне болур да, аны амалтын, законну таза тутхан, тюзлюккю, кърал адамлагъа мен хар заманда сьй, багъа бере келгенме. Мен биргелерине олтургъан жашла, кёбно кёрген, кёбно билген, огъурлу жашла болгъанлары амалтын, талай жылланы бир-бирибизни таныб тургъанлача алай ушакъ эте эдик. Ушакъ этилген жерде,

*«Сёз этмейин, тил этмейин бюгюн биз,
Кюнубюзню бир сыйлы кюн этейик.*

*Бетсинеди деб, уялмай бетибиз,
Хар адамны онглу жерин чертейишк»*

деген жыр тизгинледеча, бир-бирибизге багъа бере, кесибизни таб тутаргъа кюрешсек, сёзюбюз андан да татлы, андан да суюдюмлю боллугъу, ол хакъды. Кесими алай жюрютюрге мурат этиб, тюз къатымда олтургъан Макъыт улугъа къараб: «Мусса, айыб этме, мен сени юсюнгден кёб эшитсем да, кесинги бюгюн таный турама. Уллу къазанда бишген жашха ушайса. «Бёрю атар бёркюнден белгили» дегенлей, жолда жюрюб келген атламынгдан да, кесингден жылы уллу, чыны гитче къарындашыбызны онг жанынга алыб келгенингден да белгилиди, сени халингде кърал иш бла тау намыс бал бла жауча жарашыб тургъанлары. Алайды да, бир алгъыш сёз айтсанг» - дедим таматача. Мусса ёрге туруб:

- Сау бол, сыйлы тамата! Мен сени бек эртдеден бери таныйма. Сени танымагъан, билмеген Малкъарда хазна адам да болмаз... Биз сени джырларынгда ёсгенбиз... Сыйлы тамата! Жолда жюрюген да, кёблук болгъан жерде кесин тюз жюрютген да, ала, хар таулу да тутаргъа керек тау жорукъладыла. Кюнде-кечеде тутаргъа керекли жорукъну тутханы амалтын, таулу таулугъа бюсюреу этерге керекмиди? Эртделеде къалай болгъан эсе да, бюгюнлюкде бизни бир бёлегибиз кесек тюрленгенди. Бюгюнню къуллукъчуланы кёбюсю къанганы жанына олтура тебреселе, къуллугъу бла ким тамата эсе, ол терге этеди да, таматалыкъны да кеси бардырыб тебрейди. Жылы бла таматаланы кёбюсю, къуллукълары уллу, жыллары гитче таматаланы онг жанларына алыб жюрюйдюле. Ким биледи, аллай «жангъы» жорукъла, адетле тюзмюдюле, терсмидиле? Уллу къралыбызгъа ниетибиз тамам да тюз, тамам да таза бола тургъанлай, къарачай-малкъар миллетча адам санлары аз болгъан миллетлени адамлары кеслерини ахшы адетлерин, мадаргъа кёре тута бармасала, эриб, жокъ болуб кетерикдиле. Алай болса уа, ол табигъатны жоругъуна къаршчы барыу болады. Санлары аз жаныуарланы, ёсюмлени «къызыл китабха» джазыб, адам улу жакълагъан этеди. Адам санлары аз халкъланы жакълагъан, сакълагъан, дунияны башында хар ахшы адамны борчуду! Хар гитче миллетни да Уллу Аллах кеси жаратхан эсе, бир магъана бла жаратханды, дуняда баланс болсун деб жаратханды. Алагъа къаршчы баргъан, Аллахны этген ишине къаршчы барады. Аны бла бирге, биз Уллу Ата Журтубузну – Россиябызны конституциясын, законларын, жорукъларын бек сакълагъан бла бирге, миллет шартларыбызны да сакъларгъа, жакъларгъа керекбиз! Терекле, хансла, жаныуарла бирер тюрлю болгъаны амалтын, табигъатда (башында айтханымча) баланс болады. Ол тамамлыкъны, базманлыкъны сакълау хар адамны да борчуду! Алай эсе, мен да акъылым жетгенча, къолумдан келгенча, къралыбызны жорукъларын да, миллетибизни энчи ахшы адетлерин да тутаргъа кюрешеме. Къралыбызгъа Аллах тынчлыкъ берсин! Башха миллетлени кесибизден кем кёрмегенлей, шуёхлукъда тынч-эсен жашар насыбны миллетибизге Аллах берсин! Аны ючюн, Хусей тенгибизни да ахшы чуруму ючюн, бисмилля этейик». - деди Мусса. Мени кёломде да болгъан затланы, Макъыт улу жик-жигине жетдириб айтханына кёлом кёлтюрюле, Муссаны жанына

къалай жараргъа билмей, анга атаб «Жаным къурман болсун Малкъаргъа» деген жырны кырлаб башладым:

*« Джюрегинде пелиуанлыкъ жашагъан,
Ариулугъу стоймекликге ушагъан,
Тау намысы ушаб тауда акъ къаргъа,
Жаным къурман болсун Журтум Малкъаргъа!*

*Ойрасы:
Мен бетиме салсам къолун анамы,
Беш бармагъын Беш Тау Эли сунама.
Эринлерим сыласала аланы,
Сау Малкъарны уппа этген сунама!*

*Зар кёз тие кёк суууну ташына,
Ариулугъу душман бола башына,
Таи башында амал табхан жашаргъа,. .
Жаным къурман болсун тажал Малкъаргъа!*

Ойрасы.

*Тешидиртмеген тинин зорлукъ садакъгъа,
Сюргюнде да тилемеген садакъа,
Дерт тутмагъан Аллах берген къадаргъа,. .
Жаным къурман болсун шыйых Малкъаргъа!*

Ойрасы.

*Жаным саудан ачхан жаннет эшигим,
Ёлсем, рахат жукълар топуракъ бешигим,
Ата Журтум, ана сютюм, къадарым,. .
Жаным къурман болсун санга Малкъарым!*

Ойрасы. »

Мен жырны ахыр сюремине жетерге, Макъыт улу ёрге турду да, къалгъан жашла да ёрге турдула. Жыр бошалгъанлай, Муссаны кёзлеринде бирде ёхтемлик, жигитлик да таныла, бирде уа, сабий кёллюлюк кёрюне, мени таба къарады. Кёб жылланы бир-бирлерин кёрмей тургъан къарындашлача къучакълашдыкъ. Ма алай бла башланды Мусса бла мени жүрекден жүрекке жолубуз.

Муссаны ич дуниясын билерге излеб, «энди тубеймеми, къаламамы?» - деген сезим излемими андан да бек жут эте, ол бир жашла, анда-санда дегенча энчи ушакъ этген кёзююню табха санаб, соруб тебрелим:

- Мусса, милиция ишге, жашлыкъдан муратынг болубму баргъан эдинг?
- Ант этдирсенг, Альберт, мен Къабарты-Малкъар кърал университетни

тауусхан эдим. Милициялык жолгъа жашау кеси салганды...

- Атанг, жууукъ адамларыгызда органлада ишлеген адам бармы эди?

- Огъай, атам жаннетли боллукъ, егерь болуб ишлей эди, анам да – аптекада.

- Юйдегилимисе?

- Да хо, кечирек юйдегили болгъан эдим, Малика деб 10 ай болгъан бир племянницагъыз да барды.

- Жашаулу болсун! Насыблы болсун! Сабийди жашауну баш магъанасы. Айыб этме, Мусса, следовательча соруула соргъаным ючюн... Ичингден сагъыш этсенг, орусчагы этесе, тауча-малкъарчагы этесе?

- Кесибизча сагъыш этеме – деди Мусса, ышарылыб.

- Сора, сен керти малкъарлы жашса! Алай эсе уа, къарачай-малкъар халкъыбыз бюгюнлюкде, мени кёлومه келгенге кёре, сабыр-сабыр миллет шартларыбыздан биржанына кете баргъаны не ючюндю? Биз дуниядан эриб кетмезча къаллай амал, къаллай «дарман» табаргъа керекбиз?

Мусса кесек заманны сагъыш эте туруб: «Халкъыбызны тарихин, культурасын иги билирге керекбиз. Жаш тёлю тюрлениб барады – деб, жаш тёлюге айыб салыргъа кюрешгенле да бардыла. Мен ангылагъаннга кёре, жаш тёлю бизни тёлюден аман тюрлөдю! Бир терс жерлери бар эсе уа, биз кереклисича юйрете билмегенбиз аланы.

- Сен –полковник, сен –Шимал Кавказ округну полициясыны оперативно-розыскной управлениысыны зам. начальниги, акъылынг, билиминг, фахмунг болгъан уллу къуллукъчу, бюгюннюгю жаш тёлюге не айтыргъа излей эдинг?

- Этерик ахшы ишигизни заманында эте, ашыкъмай жашагъыз, хар зат кеси келиб барлыкды. Атагъызны, анагъызны, жууукъ-тенгигизни, миллетигизни, къралыгъызны, жер юсюнде хар ахшы адамны сюйюгюз! Адамны адамгъа сюймеклигиди жашауну ара багъанасы – дерим келеди жаш тёлюге.

- Бюгюнлюкде адамла бир-бирлерине сууугъуракъ болгъанча уа кёремисе?

-Алай болур?. Алгъаракълада, бир таулу юй ишлесе, не чалгъы чалса, жууукъ, тенг, хоншу жыйылыб, маматлыкъ этиб, бир-бирге болушуучан эдиле. Бюгюнлюкде ол затны хазна кёрмейбиз. Ма аллай иги адетлени жангыртыргъа керекди.

- Мусса, Совет бластны оюлгъанына уа, сен къаллай кёзден къарайса?

- Ол системагъа «аман», «иги» дегенле да кёбдюле... Керти-кертиси да, аманы-игиси да бар эди. Сёз ючюннге: бизнича гитче халкъладан бир бёлегин сюргюннге ашыргъанлары – бек аман эди. Культурабызны ёсдюрюрге, ана тилибизде окъургъа мадар бергени уа, бек иги эди! Тюзюн айтханда, мен политик тюрлме, къалай алай болса да, мени сартын, мен уллу къралыбызны оюлгъанына бек жарсыйма. Ол система кёб адамгъа жарсыу салса да, Къулий улу Къайсынча, Залихан улу Михаилча, дагъыда башха адамларыбызны сыйларын бек бийикге чыгаргъан эди.

- Къайсын дегенлей, ана литературабызда урунган адамларыбыздан эм бек кимни жаратаса?

- Къайсын – Къайсынды, анга сёз жокъду! Зумакъулланы Танзиляны да бек сиеме. Жаннетли болсунла, Бабаланы Ибрахим да, Мокъаланы Магомет да бек онглу поэтле эдиле. Алагъа кёре, жашыракъ тёлнюно юсюнден айтсакъ, бюгюнлюкде жазгъанладан, Додуланы Аскерни терен философия магъаналары болгъан назмуларын бек жаратама. Аскерни Лермонтовдан кёчюрген назмуларын окъугъанымда, бек сейир-тамаша этдим. «Малкъарлы Лермонтовну» «Оруслу Лермонтовдан» чыртда тёбен кёрмедим! Сау болсун Аскер! Дагъыда ол тёлюден: Бегийланы Абдуллахха, Ёлмезланы Мурадиннге, Беппаланы Муталипге, Табакъсойланы Мухтаргъа дагъыда башхалагъа, мен окъуучуча бюсюреу этеме. Алай болса да, тюзюн айтханда, бюгюнню жазыучуларыбызны бир-бир затларын иги ангыламай къалама. Кязимни тилинден бир жанына кесек кетген сунама. Кязим а, мени ана тилими байрагъыды! Аны амалтын, мен аскерчи байракъгъа табынганча, Кязимни чыгъармачылыгъына табынама!

- Алан, Мусса, къарачайлы жазыучуланы чыртда сагъынмай къойдунг да?!

- Ха-ха-ха! «Жыр Къарачайда этиледи да, Малкъарда жырланады!» Сёзге, назмугъа сизден уста да ким болур?! «Дж»-ларыгъыздан къутулгъанлай, «туманнга секиргенигизни» да къоюб, бизден онглу боллукъсуз! Ха-ха-ха, керти кертисин айтханда уа, Дебо улу Кючюкге, Семенланы Исмаилгъа, Батчаланы Муссагъа жетген а ким барды?! Мен малкъар жазыучуланы юслеринден айтхан сагъатымда, элими юсюнден хапар айтхан сунама. Миллет кёзден къарагъанда уа, не башхабыз барды бизни?! Ма сизнича адамла литература тилибизни бир этсегиз, къарачай-малкъар халкъыбызны жюрегинде, кесигиз саулукъдан, кесигизге эспертме саллыкъ эдигиз! Аллах болушсун!

- Амин Аллах! Жырлаучуладан а кимни бек сиеме?

- Фахмулу жырчыларыбыз – кёб, Омар жандетли боллукъ а – бир. Омарны ауазын эшитсем, миллетибизни тарихи, эм ахшы шартлары кёз аллыма келиучендиле.

- Бюгюнлюкде таулуланы ичинде эм онглу адамгъа кимни санайса, Мусса?

- Мен ол затха талай кере сагъыш этгенме. Онглу жашларыбыз, къызларыбыз бек кёбдюле, алай болса да, мен ангылагъаннга кёре, Михаил Залихановдан онглубуз болмаз бюгюнлюкде? Керти уллу билими, фахмусу, акъылы болгъан адамгъа санайма мен аны. Малкъар халкъын да, уллу Россия къралында бек сыйген адамды ол! Ма алай болургъа керекди онглу адам! – деб, келеди кёлюме.

- Джашау жолунгда санга ахшы жолну кёргюзтген адамладан кимге бюсюреу этерге излей эдинг?

- Атама, анама! Биринчи устазыма – Макъытланы Аминатха Олийни къызына! Карталаны суратларын салсам, «сен аскерчи болургъа жараулуса!» - деб, манга кёл бериучю устазыма Таумурзаланы Масхухда Мажитни жашына да уллу бюсюреу этеме!

- Мусса, сен бишиб бошагъан онглу адамса, алай болса да, дуняда эм онглу адамладан къайсысына ушарынг келе эди?

- «Ат басханны, жер биледи!» Аккырманла, ахшыла – кёб, алай а, мени атам элде сыйы болган, бир тюз таулу киши болганды. Атам жандетли боллукыга ушасам, андан сора манга зат да керек туйюлду!- деди Мусса, кёзлериңде жарык ёхтемлик да, мыдахлык да таныла.

Мен Муссаны сёзлериңден кырыу ала: «Аллах жандетли этсин атангы, Мусса! Атанг жашарык болуб, жашамай кыалган жыллары, ол бек суйген адамланы жыл санларына кыошулсун! Сау бол, Мусса! Кёбден бери сенича «атам, анам, юйдегим, миллетим, кыралым» деген, таза адам бла былай жюрекден ушак этмеген эдим. Ананг саулукыдан эм жууук адамларыңдан – юй бийченген, Малика кызычыгыңдан кыууаныб, жюз жылланы жаша! – дедим, айтхан сёзлерими тамам да кёлум бла айта.

- Сау бол, Альберт! Сен да ахшы муратларыңга жет! Айыб этмесенг, бир айтайым, мен да уялыб, «уггай» деялмагандан, сени сорууларыңга жууаб бериб бардым, бек онглу следователь боллук эдинг, жашлыкыда этген муратың толса. Алай болса да, сен жашауда керти жеринги табханса. Сен жырычса, поэтсе, халк адамса! «Халк адам» болган, ол эм уллу кыулукуду, эм уллу усталыкыды! – деген Муссаны сёзлериңден, тамам да кесими бир онглу адам суна, бир кыашымы да биринден бийик этиб, «бу манга айтылган иги сёзлени кыалганла да эшитдилеми?» - деб, тегереги-ме кырадым.

«Жыйыныбыз» тау адетни тамам да кыаты тутуб, гыр-гыр таматаны (мени дегенлигимди) ауузуна чабмай, бизни ушагыбызга тынгылай эдиле. Быягы мен, бет тюрсюнюмю тамам да аккылы сыфатха киргизирге кюреше: «Жашла, айыб этмегиз, ичибизде бульдозер бла тебиресенг да, кыядан туманга секирмезлик жалан да бир малкыарлыбыз барды, келигиз бу жол...», Муссача аккылы, алтын имбашлы полковник жашларыбыз кёб болсунла, Минги Тауну кюн чыкыган жанында жашаган ас-алан халкыбыз да! – деб, алгыш айта, секириб ёрге турдум. Жашла да разы бола: «Амин Аллах!» - деб, ёрге турдула...

Биз кете башлаганыкыда Мусса: «Альберт, жашаган жашауда, мен керекли Аллах сени этмесин, алай болса да, мени кыолумдан келген зат болуб, сен айтсанг, айтханың манга законду! Бек кыуандым танышханыбызга! Сау болсун Хусей шохум да, сени бла танышдырганы ючюн! Ахшы жолга барыгыз! Бештауга келгениң болуб манга кыайтмай кетсенг, разы болмам!» - деб, бек жылы ашырды. Жолда кетиб бара, Муссаны терен философиясы болган сёзлери кыулагыма келе: «Бардыла, бардыла халкыбызны да, уллу кыралыбызны да тамам суйген, таза кыулуку этген адамларыбыз! Муссача жашларыбыз болуб, кыарачай-малкыар халкыбыз ёлмюсюзду!» - деб, кесиме кёл этдим.

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ
Россей Федерацияны сыйлы артисти,
Кыарачай-Черкес Республиканы халк
поэти,
педагогика илмуланы кандидаты.

**ИШТЕ КЪАТЫ,
АДАМЛЫГЫ ДА УЛЛУ ЭДИ**

Магомет аны юсюнден бек алгъа анасы бла сөлешгенди. Ол 1958 жылда эди. Бабугентни школун кѐп болмай бошагъан жаш бош турургъа суймей эди. «Сен не айтырыкъса ансы, мени акъылым а къурулушха барыргъады», - дегенинде: – «Бош айланган айыпды жашым. Ишни аманы болмайды. Уллусуна, гитчесине да кѐл салып, тынгылы этерге юйренсенг, намысын, сыйын да жюрюрюкдю» - деп, ыразылыгъын билдиреди анасы Улбашланы Къубадиини кызы Алтын. Экинчи кюн окъуна Магомет Къашхатауда колхозла аралы къурулуш управлениада ишлеп башлайды. «Мокъаланы Гиляй къолдан уста, кеси да аламат адам болуучу эди» - деп къууандырадыла анда атасын таныгъанла.

Белгили бир усталыкъгъа юйренгинчи къурулушха жангъдан келген жаш адамланы раствор, кирпич, къангала ташытып, аны бер, муну бер, аны келтир, муну келтир - деп, кѐп тюрлю ууакъ жумушлада хайырлануучудула. Мокъа улуна да ал кезиуледе аллай жумушланы тамамларгъа тюшеди. Алай аны жюреги юй къалагъанла бла ишлерге тартдыра эди. Бригаданы таматасы, бирсиле да жашны ол муратын эслейдиле. Магомет, юй къалаучуланы къатларына келип, кирпичле аланы къолларында къалай «ойнагъанларына» кѐз къакъмай, кѐпге дери къарап турады. Ала солургъа, «тютюн ичерге» тохтагъан кезиулеринде уа, темир къалакъны, кирпичлени да алып, раствор атып, бир-эки тизгинни къошады. Аны къоллары иште тап жарашханына, неге да эркин узалып, тири къармашханына абаданла бюсюреп къарайдыла.

- Да, сен а чынтты хуначыса да, таза да малкъарлы болгъанынг билинип турады, - дейди жашладан къайсы эсе да бири.

- Хуна къалау Малкъарда ата-бабадан келген усталыкъ болгъанды, -деп, сѐзге къошулады бригаданы таматасы. - Тау башларына чыгъарып, ташладан къалала сюеген устала ол затха кеслеринден туугъанланы, туудукъларын да юйретгендиле. Уста хуначыла бизни заманыбызгъа дери алай бла жетгендиле. Бююнлюкде биз тѐртгюл, сыйдам блокланы бла кирличлени къалай эсек, ала уа къынгыр-мынгыр, тѐгерек ташланы да

къалагъандыла. Хунагъа жарашмагъанларын къырып, жонуп, жарашырча этип алай къалагъандыла. Энди уа биз ишлеген юйле уа бёкем да ариу да болургъа, ала бир ненча тёлнюю ёмюрюне къуллукъ этерге керекдиле.

Таматаны айтханын Магомет бек жаратады. Бир бёлек замандан сора жашны юй къалаучулагъа къошадыла. Мында хакъ да иги чыгъады, бек башы уа энди алгъынча ууакъ-тюек жумушлары этдирмей, анга кеси аллына ишлерге ышаннганларына къууанады.

Къурулушда бек жууаплыгъа, къыйыннга да юйню мурдорларын салгъандан сора, аны къабыргъаларын къалагъанны санайдыла. Ол къаллай бир тынгылы тамамланса, къалагъан ишлери да анга кёре бола барлыкълары хар къурулушчугъа белгили затды. Аны Магомет да биле эди. Бек алгъа къалакны къолуна алып, кеси аллына биринчи тизгинни къалап башлагъанлай окъуна, уллу кёл салып кюрешгени да андан эди. Эрттеден ишлегенле анга сейир окъуна этедиле. «Сен бизге юй къаларгъа уста болуп, юйренип, алай келген болурса» - дейдиле нёгерлери. Кертиси бла да Магомет, Огъары Малкъарда, кеслери жашагъан Бабугент элде да изеуге къатышып, юйле ишлерге болушуп тургъанды. Юй къаларгъа да ол заманда юйреннген эди.

Бригада жыйыннга юлешинип ишлейди. Аны таматасы ауруп, бир ненча айны ишге келалмайды. Аны орунуна Магометни къоядыла. Анга ол затны ышаннганларына кеси да сейир этеди. Къыйналса да, жашла бла бир тилли болуп, ишни акъсатмазгъа кюрешеди. Бир жылдан сора уа Надъчикге кетеди.

Алтмышынчы жыллада шахарда уллу къурулуш ишле башланадыла. Мокъаланы Магомет да «Къабмалкъкъурулуш» трестни бешинчи номерли къурулуш управлениясында юйле къалайды. Ишлей тургъанлай, заочно къурулуш техникумну бошайды. Аны прораб этедиле. Нальчикни кюн батхан жанында 60-фатарлы юйню къурулушунда Магометге кесини билимин, усталыгъын да биринчи кере сынаргъа тюшеди. Юйню къабыргъаларын къалагъан бригададан кетмей, кече-кюн да юсюнде болады. Хар затха да кеси кёз жетдиреди. Керек жерде айтып да, къолу бла кёргюзтюп да болушады.

1961 жылда бешинчи къурулуш управленияда жаш тёлню бригада къурап, анга таматагъа артда Социалист Урунууну Жигити деген атха тийшли боллукъ Али Альмовну салгъандыла. Бригада прораб Мокъаланы Магометни башчылыгъы бла бир ненча жашау юйню къалау ишлерин тамамлайды.

Жылла оза баргъанлары сайын къурулушда кёп технология жангылыкъла хайырланыладыла. Жашау юйлени кёп да, терк да, тынгылы да ишлеу бла бирге, жер жети баллгъа дери тепгенде, оюлмазча ишлерге жангы проектле жарашдырыладыла. Орта техника билим азлыкъ этгенин Магомет аллай юйлени къурулушунда ангылайды. Ишден да бёлюнмей, ол КъМКЪУ-ну къурулушчу инженерле хазырлагъан факультетин бошайды.

Къурулуш ишлени ёлчеми ёсе баргъаны себепли, управленияда энчи участка къурап, анга таматагъа Мокъаланы Магометни саладыла. Алгъын прораб кезиуонде бир юйню юсюнде болуп, аны ишлетирге тюшген эсе,

энди уа бир жолгъа бир ненча юйню ишлетирге, бир ненча бригадагъа бзшчылыкь этерге тюшеди. Иш алгъындан да кеп болады, жууаплылыкь ёседи. Алай иш сынауу, усталыгы ёсе баргъан жаш адам

арыдым, кыйналдым - деп тарыкьмайды. Коллективни ишге кьу-раргъа, башчылыкь этерге юйренеди. Кьурулуш-монтаж ишлени планы графикден алгъа барады. Мокьаланы Магомет башчылыкь этген участка управления да угъай, трестде окьуна ай, квартал сайын планларын артыгы бла толтуруп, атын иги бла айтдыргъанлай турады.

Бир кюн а трестден селешип, Мокьа улун ары терк жетерин излейди-ле. «Энди уа нек чакьыра болурла? Айхай да, урушургъа». Ол сагьышла бла трестге кьалай жеттенин да эслемейди. Семен Львович Пятигорский, ол заманда баш инженер, Магометте босагъада тюбеп, кабинетине чакьырады.

- Трестни юйле ишлеучю комбинатында иш биз суйгенча туююл-дю, - дейди ол анга. - Ары иерге производствону уста кьурай билген адам керекди. Сагьыш этгенбиз да, сени тийишли кергенбиз. Угъай демесенг, директорну заместителине салыргъады акьылыбыз.

- Да мен угъай деп кьаты аякь тиремейме, жалаанда сизни ыша-ныуугьузну толтуралырмамы деп аны сагьышын этеме.

Юйренген коллективден айырылгъан анга тынч да керюнемейди. Ишчиле уа мудах окьуна боладыла, алай кеслерини кез туураларында ёсген жаш кетюрюле баргъанына кьууанадыла.

Ахшы сынауу, бийик техника билими юйле ишлеучю комбинат да артыкь да бек жарагъан эдиле анга. Кеп ишлерге тюшгенча, кеп да окьуй-ду. Техника билимин ёсдюрюю бла бирге политика билимин ёсдюрюрге да уллу эс бурады. Билимсиз башхаланы юйретирге, оноу, башчылыкь этерге жарамазлыгъын ол эртте ангылагъанды. Кьысха заманны ичииде юйле ишлеучю комбинатда кеп ахшы тюрлениуле боладыла. Аланы кёбюсю Магометни аты бла байламлы эдиле. Болса да, анга комбинатда кеп ишлерге тюшмейди.

Бир ненча жылны ичинде «Кьабмалкьпромкьурулуш» трестни парт-комуну секретарыны заместители болуп, кьурулушчуланы арасында юйретиу ишни бардырады. Алай кьайда ишлесе да, бешинчи кьурулуш управленияны унутмайды, аны хар затына да кез-кьулакь болгъанлай турады. Анда производство керюмдюле алаша бола башлагъанлары аны жарсытадыла. Трестни башчылары управленияны таматарларына этген тырманлары бирде аны кесине этилгенча керюне эди. Мокьаланы Магометни ары баш инженер этип иедиле деген хапарны эшитгенлеринде, ишчиле бек кьууанган эдиле. Андан ишни аягы юсюне салыр ючюн кеп зат этерге кереклисин биле эди ол. Кьурулушчула, бригадирле, прорабла бла да башха-башха селешеди. Аланы арасында кьурулуш материалланы сатып, ичерге, аз ишлеселе да, кеп кергюзтюп жазаргъа, ишге чыкьмай кьалгъан кюнлери ючюн да ахча алыргъа суйгенле да болгъанлары ачыкьланады. Баш инженер бек алгъа аладан кьутулууну жолун излейди, ишни урунуу низамны кючлендириуден башлайды. Ол затны жаратмай, кеттенле да боладыла.

Низамны кючлениую бла бирге кюрулуш-монтаж ишлени планы тынгылы тамамлана башлайды. Адамланы иш хакълары да ёседи. Ол а иги ишлерге кёллендиреди. Эки жылны ичинде бешинчи кюрулуш управление трест да алчыланы санына чыгъады. Коллективни атын иш бла айтдырыр ючюн Мокъаланы Геляйны жашы Магомет кёп кыйын салып кюрешгенин ишчиле, трестни башчылары да ангылай эдиле. Артда управлениягъа таматагъа аны кесин салгъанларына книга да сейир этмейди. Тийишлиси, боллугъу да алай эди - дейдиле кёпле. Ол а керти да уллу ышаныуллгъкъ эди. Онбеш жылдан артыкъ 331лэнны шп-шде Мокъаланы Магометни бапг-гылыгы бла управлешшгы коллективи Нальчкнде кёп жашау юйлени, межамланы кюрулушларын битдиргенди. Орта билим берген жангы школадан жетиси, университет-ни къошагъ межамлары, общежитлерн, столовала- аладан бир къауумлары жаланда ма аладыла.

Жети жылны ичинде бир бири ызындан управление трестде төрт кере биринчи жерлеге чыкъгъанды. Алай кыйын, ишлене тургъан межамланы хайырланыргъа бериуню болжалы озуп кетерге къоркъуу чыкъгъан кезиуле да аз болмагъандыла. 1979 жылда Нальчикни кюн батхан жанында Кюулийланы Къайсын атлы проспекте 1176 окъуучугъа жери болгъан жангы школ окъуу жыл башланыргъа хайырланыргъа берилрге керек эди. Иш а артха къалады. Трестни, шахарны да башчыларына Мокъа улу аны жангы окъуу жылгъа хазыр этерге сёз береди. Кеси да юсюнден кетмей, анда ишни кече, кюн да тохтатмай бардырадыла. Управленияны таматасы сёзюне кертичи болгъанын дагъыда бир кере кёргюзтеди.

Бешинчи управленияны ишчилери «Искож» комбинатны тийресинде 140, Гагарин орамда 60-фатарлы юйлени хайырланыргъа болжалындан алгъа берир ючюн кюреше эдиле. Магомет да кёп заманын анда ётдюреди. Бир ненча жюз адам ишлеген управленияны коллективине башчылыкъ этиу бла бирге халкъ депутатланы Нальчик шахар Советник депутаты деген сыйлы атны да намыслы жюрюте, кесине салынган борчну айыпсыз толтурады.

1982 жылда Нальчикде юйле ишлеучю комбинаты «Къабмалкъкюрулуш» трестден айырып, кеси аллына ишлеген предприятие этедиле. Анга директор этип Мокъаланы Магометни жибередиле. Алай анга анда кёп ишлерге тошмейди. Бир жылдан сора аны дагъыда башха ишге кёчюредиле. Ол кезиулеге шахарны кюрулуш организацияларында, партияны обкомунда, шахар комунда да аны уллу намысы жюрюй эди. Жаш болса да, ахшы кюраучу хунери болгъан, перспективалы башчысыча таный эдиле. Андан болур эди Мокъаланы Магометни республикада кюрулушну фламаны «Къабмалкъкюрулуш» трестни управляющисини заместителине салгъанлары да. Трестде ишлеген юч жылны кёп затны аягъы юсюне салъуда, аны артха тартып тургъан бёлномлерини алгъа атлам этиулеринде Мокъа улуну кыйыны да аз туйюл эди. Шахарны Культура дворечини, Пионерлени дворечини, Басманы юйюню кюрулушларына ол кеси кёзкъулакъ болгъанлай тургъанды. Ала тынгылы ишленип, хайырланыргъа заманында берилген эдиле.

Кюулукъну уллусундан уллусуна, бютюн да кыйынына, жууаплысына

элттен атлаучла бла Мокъаланы Магометни бийикге кетпоре баргъанлары да бошдан туйюл эди. Ол къайда да кесини иш келлюлюгюн, уллу-гитче коллективге да уста башчылыкъ эте билгенин, хунерли кьураучу болгъанын кёргозте эди. Аны аллай ышанларына тийинши багъа бериледи.

Мокъа улуну андан ары кетюрюле баргъан басхычлары республиканы жашау журтла-коммунальнй мюлкюню биригиуюню генеральнй директоруну биринчи заместителине элтгендиле. Юч жылдан сора биригиуюн генеральнй директору болгъанды, артда уа ол Жашау журтла-коммунальнй мюлкню министрствосуна айландырылгъанда, Мокъаланы Магомет министрге салыннганды. Анга талай жылны башчылыкъ этгенди. Ол белюмню - системаны иши кьаллай бир кыйын да, жууаплы да, магъаналы да болгъанын айтыр кереклисн да болмаз. Аны алайлыгъын шахарда жашагъан хар бирибиз да хар кюн сайын да ичген суубузда, жандыргъан чырагъыбызда, юйюбюзде аш-азыкъ хазырлагъан, юйню жылытхан газыбызда, дагъыда башха затларыбызда керебиз. Алай Мокъа улу кыйынды, кьолумдан келлик туйюлдо - деп, бир заманда артха турмагъанды. Алай эди аны ишчиден министрге дери келтирген жолу.

Аны кыйынына тийишли багъа да берилгенди. Ол РФ-ни жашау журтла-коммунальнй мюлкню сыйлы ишчиси, КъМАССР-ни сыйлы кьурулушчусу эди. 1991 жылдареспубликаны Министрлерини Советинн Сыйлы грамотасы, 2001 жылда КъМР-ни Правительствосуну Сыйлы грамотасы, кьырал органлада кеп жылланы ахшы ишлеген эмда республиканы жамауат жашаууна тири кьатышханы ючюн Президент В. Коковну атындан берилген Сыйлы грамота, «Къабмалкьпромкьурулуш» трестни Сыйлы грамотасы, КъМАССР-ни Баш Советинн Президиумуну 1984 жылда 30-чу майда Указы бла«Урунууну ветераны» деген майдал бла да саугъаланнганды. Аны башха саугъалары да бардыла.

Хар тубеген жерде ариу селешип, ойнап-кюлюп, келюбюзню кетюрген, бир жумуш бла аллына барсанг, аны тынгылы эттинчи кабинетинден чыгъаргъа кьоймаучу адепли адам, ахшы тенгибиз Мокъаланы Гиляйны жашы Магомет. Жангы жылны аллыында 3-чю декабрьде дуниядан кетгени барыбызны да мудах эттенди. Быйыл май айны бешисинде анга 70 жыл боллукъ эди. Инсультдан сора озгъан алты айны шчинде саулугъу игиге айланырыкча, тюзелирикча керюннген эди. Алай, кюйсюз ауруу борбайларындан кьаты тутуп, ычхындырмады. Жатхан жеринг жумушакъ болсун, Магомет!

Гузойланы Хажимураатны кызы Сакинат бла Магомет ахшы сабийле есдюргендиле. Эльдар ингилиз тилден специалистди, юйдегили болуп, Москвада жашайды, Алим юристди, республиканы прокуратурасында ишлейди. Назира уа стоматолог-пародонтологду, республикалы стоматологияда тишлеге багъады.

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР.

ИШИҢГ, КЕСИҢГ ДА ТИЙИШЛИСИЗ ЖЫРҒА

Къарачай шахарда бу чырайлы тиширыуну танымагъан хазна киши болмаз. Эрттенликде ишге бирде ашыгъыш, бирде сагъышлы бара турса да, аны бла саламлашханланы саламларын жылы алады Софья Магометовна...

Бу адамны юсюнде къаллай бир огъурлулукъ, хунерлик, адамлыкъ барды: сёзю жумушакъ, къартхажашха бирча ариу тил бла сёлеше билген, аныча окъутхан студентлерине къайгъыра билген устаз да азды. Сюрюнню ачы жылларында орта школну бошай туруп, къаллай усталыкъны сайларыкъсыз деген соруугъа, устаз болургъа излейме деген жууабын бюгюн да унутмайды.

Берген жууабына кертелей къалгъанына уа заман кеси шагъатды. 50 жылны ичинде ол окъутуп, жашау жолгъа чыкыгъан жаш адамланы санын санагъан алай тынч туююлдо. Устаз болургъа талпымакылыкъ Софьяны Самаркандда къырал университетни филология факультетине келтиреди. «Чыпчыкъ уясында нени кёрсе, аны этер», - дегендиле бурунгулу акъылманларыбыз. Эшта, Софьягъа искусствогъа суймеклик, аны ангыламакылыкъ къан бла келген болур эди.

Софьяны анасы Акачыланы Кулистан (жаннетли болсун), терен сезимли, халкъ искусствону иги билгени бла къалмай, къарачай совет поэзияны тынгылы ангыларгъа кёл салгъан адам болгъанды, аны тенги Ёзденланы Аминат да алай. Къызланы ол халларын иги ангылагъан адам – 1937-1938 жыллада репрессиягъа тюшюп жоюлгъан – къарачай совет поэзияны мурдорун салгъан айтхылыкъ поэтибиз Ёртенланы Азрет алагъа кесини назмуларын окъугъан да, окъутхан да этгенди. Азрет «Саняет» деген поэмасын бек алгъа ол къызлагъа окъугъаны да белгиледи бизге.

Акачыланы Софья Магометовна атасыны юсюнден сёз башласа, ариу кёз гинжилеринде ачы жилимукъла жюзмей къалмайдыла. Ол атасын бла анасын бир бирлеринден айыргъан зулму кючлеге налат бередиди. Алай ол аны жүрегин басмайды. Гестапочула атасын ёлтюрюрден алгъа, Софьяны анасы бла тюбеширге эркинлик берген такыйкъала... бютюнда уллу сынам эдиле Магомет бла Кулистаннга. Атасыны бла анасыны жашау жолларын иги билген алимге – Акачыланы Софьягъа,

кҕалай кыйынды ол затланы эсгермеклик бюгон да. «Билемисиз, - деген эди бир жол Софья Магометовна, - мени атам назмула да жазганды...»

Билмей а, эрттеден билебиз ол затны. «Тюзню ётмеги тюзде кҕалмаз», дегендиле таулула. Магомет жазган назмула кечирек табылган эселе да, тас болмагандыла.

Ол, - Къараланы Магомет (Софьяны атасы), 1902 жылда Къарачайда Ташкёпюр деген элде тууганды. Баталпашинскеде (бусагъатда Черкесск шахар) педтехникумну бошагандан сора Ленинград шахарда алтгайлык курсланы тауусханды. Совет-фин урушну башланганы да тюз ол кезиуге тюшеди. Къараланы Магометни тасхачыланы хазырлаган школгъа барырын тийишли кёредиле. Болсада ол тууган журтуна кыйгып, ОБЛФО-ну таматасы болуп ишлейди.

Уллу Ата журт уруш башланганда Софьягъа жаланда юч жыл бола эди. Магомет «Ата журт ючюн» деген партизан отрядны кѳауумунда кѳуллукъ эте, фашистлеге кѳажау кюрешде кесини борчун чынтты коммунистча толтурады. Кезиулю сермешледен биринде ауур жаралы болуп, душманны кѳолуна тюшеди... Фашистле анга сынатханны уа агъаракъда сагъынганбыз.

Биз бу кысха статьяда Къараланы Магометни бла партизан тенглери уруш жолларында этген жигитликлерин ачыклар борч алмагъанбыз кесибизге. Ол тарыхчыланы ишлериди... Саула ёмюрде да унутмазлыкъ бир шартны уа сагъына кетейик: фашист тюмени арбазы. Тёрт жыллыкъ кызчыкъ, жаш ана, окъ жаралары бла тюмез азабы жашаудан умут юздюрген атаны жилимукълары – ол аны сабийини бла Кулистанны кѳадарларына кюйгенини белгиси эди. Алайда фашистле этген уллу «адамлыкъ» - Магометге Софьяны, кѳююнуна алып, кѳкюрегине кысаргъа эркинлик бердиле.

Бусагъатда жазычуларыбыз, художниклерибиз ол тюрлю суратлау сыфатланы кеслерини чыгъармаларында эркин хайырлансала кҕалай иги этерик эдиле. Аллай затла чыгъарманы мурдору болсала, халкъ жазычуларыбызны ишлерине бютюнда уллу багъа бичерик эди.

Ким биледи, кыйынлыкъны эшиклери тёртжыллыкъ кызчыкъгъа тюмени арбазында неда товар поездде сюрюннге бара, жолда табакъчыгын кѳолундан ычхындырып, ашын уллайган тишируну юсюне тѳгюп, азыкъсыз калган сагъатын-

*Акачиланы Софья,
1958 жылда Нальчикде
университетде окъуган
кезиую*

дамы ачылган болур эдиле? Ол замандан бери Софьягъа жашау керти сынау бола келеди. «Адам кёрюрюн кёрмей, кёрюне кирмез», дегендиле бурунгулуларыбыз. Софьяны анасы – Акачыланы Кулистан, Кавказгъа къайтыр мадар излей биринчи кюнден башлап, 1957 жылгъа дери миллетибиз кесини бурунгу жерине къайтыргъа эркинлик тапхынчы, дуня жаханамин сынап ётгенди, Кулистанны атасы Дауут Кумух – алтын, кюнюш устасы Дагъыстандан келип, Къарт-Джуртда орналган эди. Къызчыкъны кеси тукъумуна жаздырып, Кавказгъа къайтыргъа ананы ахыр мураты эди...

Сюргюнде кесине жашау жол излей тырнакълагъан къызчыкъ – Акачыланы Софья, орта билим алгъандан сора Узбекистанны Самарканд шахарында къырал университетге киреди окъургъа. Сёзсюз, билимли къыз анда да кёп сынауладан ётеди. 1957 жылда уа, халкъы бла бирге журтуна къайтып, окъуун андан ары Нальчикде Къабарты-Малкъар Къырал университетде бардырады. Ол анда окъугъан жылларын жашаууну бек зауукълу заманларына санайды.

Андан сора Софья Магометовна Къарачайда Огъары Тебердиде, Ташкёпюрде устаз болуп ишлегенди. Болсада билимге итинулюгю аны Москвада Ломоносов Атлы Къырал университетни аспирантурасына элтеди. Аны да жетишимли бошاپ, «Филология илмуланы кандидаты» деген атха тийишли болады.

Софья Магометовна, университетни бошاپ, устаз къадарында школда биринчи дерсге киргенли, 50 жыл болду. Ол заманны ичинде окъутхан студентлеринден бири мен да, бюгюн, устазыма жюрек ыразылыгъы-

*Суратда (солдан онгнга): Акачиланы Софья, Шауаланы Хасан, Холаланы Марзият, Эфендиланы Салих.
2002 жыл 31-чи октябрь. Чегем чучхурларында.*

мы билдире, юбилейи бла кызыу алгышлайма. Софья Магометовна Къарачай-Черкес Къырал университетде ишлегенли уа, 40 жыл болады. Иш сынамы уллу, хар лекциясына кёлю бла хазырланып келгенди хар заманда. Ол бизни окъутхан сагъатда аны ангыламай къалган эсек да, энди ол окъутхан студентлени талайы биргесине ишлеп, аны алайлыгъын ангыларча болдукъ. Университетде сыйы уллу болган устазымы 200-ге жууукъ илму иши бла бюгюн илмугъа келген жаш адамла, энди келлик тёлю да хайырланырыкъларына ишексизме. Артыкъсыз да, «Крачаевский роман» становление и развитие жанра» деген монографиясы аны ашыкъмай, ишин деменгили толтурган алим болганына шагъатды.

Бюгюнлюкде, 30-дан артыкъ къарачай-малкъар проза чыгъармагъа суратлау анализ этип, тинтип, басмагъа хазырлагъанды, школлагъа деп жазган окъуу китапладан, студентлеге хазырлагъан окъуу-методика болушлукъладан, тюрлю-тюрлю дисциплинагъа къураган программладан тышында.

Манга Софья Магометовна къаллай адамды деп сорсала, Къарачай-Черкесни халкъ поэти Хубийланы Назирни сёзлери бла ачыкъларыкъ болур эдим, поэзияны тили бла:

*... Чомарт, фахмулу, чырайлы, субай
Къызына къууана Малкъар-Къарачай;
Ишинг, кесинг да тийишли – жырҕа,
Аллах жетдирсин сени 100 жылгъа!*

**МАГУЛАЛАНЫ ФАРИДА,
Къарачай-Черкес Къырал
университетни тамата устазы.**

БЫЗЫНГЫЛЫ Магомед

КЪАПЛАННГА ОРУНБАСАР АЙЫРЫУ

Уллу агъач таланы таматасы – Айыу, жаныуарланы бирге жыйып, жыйылыу этеди.

- Хурметли къарындашларым, эгечлерим, сизни бюгюн чакъыргъанымы себеби неди десегиз Сууукъ ауузну таматасы Къапланнга орунбасар айырыргъа керекбиз. Мен ангылагъандан, хар биригиз да умут этесиз ол къуллукъну. Хар биригиз да кесигизни акъыллыгъа санайсыз. Аны не жашырлыгъы барды.

- Бизни арабызда телибиз жокъду,- деген ауазла эшитилдиде.

- Сора, къалай оноу этебиз?- деп, Айыу жаныуарлагъа соруулу къарады.

- Багъалы Баймакъ, мени акъылым алайды, жаныуарла ыразы эселе, чѐп атайыкъ. Ол къайсыбызгъа тюшсе да, аны айырайыкъ,- деди Бѐру, ол къуллукъ кесине жетерикча.

- Жыртхыч айтхан оюмну мен да къабыл кѐреме,- деп, Сюлесин сѐлешди.

- Хурметли Айыу, биз да чѐп атса тюздю,- дейбиз. Чакъгъан, Къоян, Борсукъ эмда башхала.

Жаныуарла чѐп атадыла. Чѐп Тюлкюге тюшеди. Алай бла Къапланнга орунбасаргъа Сарыкай айырылады.

АТ БЛА ТЮЛКЮ

Иеси бир жол Атны отларгъа жибереди. Ол, къадалып, алысынны ашай тургъанлай, аны къатына тюлкю келип къалады.

- Сени ишинг къалай къыйынды! Асыры арыкъдан иегилеринг окъуна кѐрнедиле, харип. Иенг сени жалчы этип къойгъанды. Сен былай къаты ишлеп турсанг, ёлюп къаллыкъса,- деп, Сарыкай аны хыликкя этгенди.

- Да ма, кѐресе, кютерге талагъа келтиреди. Ием жем да береди. Мен жашауума ыразыма,- деди Ат, башын кѐкге кѐтюрюп кишней.

- Къыйналып, алай табаса ашны. Мен а, къыйналмагъанлай, хар кюнден бир тауукъ, не хораз ашайма,- деп махтанганды Тюлкю.

- Ол сени ишингди. Сен гудучуса. Мен а намысым бла жашайма. Алай ачыкъ айтханым жанынга тиймесин, Сарыкай. Къой. Бош жаншагъандан хайыр жокъду. Кесими кючюм бла отлап, къарынымы тойдурайым,

ансы тамбла ишге барлыкъма,- деп, Ат Тюлкюден бир жанына кетип, кырдыкны отлап башлады.

Тюлкю тауукъ орундан тауукъланы урлай-урлай турду. Бир кюн Атны иеси тауукъла тургъан жерге къапханны жашырын элтип салады. Тюлкю аны билмейди. Тауукъгъа узалама дегенлей, Сарыкай къапханнга тюшюп къалады. Ат, аны эслеп:

- Эй, Тюлкю, кюлкюлю болуп турса да, харип сен. Ол Тауукъ орун мени иемикиди. Энди сени теринги алмай къоярыкъ тюйюлдю, - деди Къаратор.

-Бу къурурукъ къапхандан бир къутулсам эди, энди, сенича, кесими къыйыным бла жашарыкъ эдим.

- Сарыкай, сен мени хиликкя этген эдинг да. Кёрдюнгмю кесинги башынг къыйынлыкъгъа тюшюп къалгъанын,- деп, Ат, иеси Тюлкю таба келе тургъанын кёрюп, орунну ичине кирип кетди.

ЖОЮЛУРГЪА АЗДАН КЪАЛГЪАНМА

Голунгкъылды жырлагъанына тынгыларгъа суймеген къанатлы хазна табылсын. Ол, нек эсе да, бу арт кезиуде жыр айтханны къой, ышаргъан, кюлген да этмейди. Аны, баям, жүрегин эзип тургъан бир къыйынлыгы барды.

Анга къонакъгъа Кёгюрчюн учуп келеди: Къонакъбайны мудахлыгы-ын кёрюп:

-Эгечим, не болгъанды санга?- деп сорады.

-Мудах а суймей болурса, ажалдан къутулсанг. Манга жарсып келгенин ючюн сау бол, багъалы Кёгюрчюн.

-Эхей, маржа, не аман хапар айтаса.

-Бауну аллында буруугъа къонуп тургъанымлай, къарасам, бир уллу къара къуш, къанатларын да жумуп, садакъ окъ атханча, мени сермеп, алып кетерге умут этеди. Билмейме, къалай къутулгъанымы ол жыртхычдан. Тырнагъын илиндиреди. Къаным агъа, мылыгымы ийнек оруннга атама. Ит да къыстау юрюп башлайды. Хоразла, тауукъла да, хахай этип, жатма тюбие къачадыла. Къуш а ёрге, кёкге тартып, къанатларын терк-терк къагъа, учуп кетди.

-Да сен а ёлмюню къолундан ычхыннганса да, оллахий, аперим!

-Къуш битеу жырларымы унутдуруп къойгъанды. Энди уа къоркъууну жырын да жырлайлыкъ тюйюлме,- деп, Голунгкъылдыны ауазы кючден чыкъды.

БАЛТА БЛА ЭМЕН ТЕРЕК

Балтаны иши къыйынды, жууаплыды. Ол терекни кеседи, отунну жарады, агъачны, къанганы жонады, дагъыда башха жумушланы да таммалайды.

Кюнлени биринде Балта жолоучу болады. Ол иги кесек жол кыдырып, агъачха алай жетеди. Анда уа: Эмен, Чынар, Кюйрюч, Жерк, Акътерек, Къайын, аланы къайсы бирин айтырыкъса! Юлкюле да дуния бла бир. Къанатлыла, жыртхычла да кѣпдюле.

Балта, тюкгючге олтурады да:

-Бюгюн бу ариу терекледен къайсысын кесейим?- дейди кеси кесине.

- Эй, Балта, сен мурдарса, бизни бирибизни кесерге деп келгенсе,- деди Эмен терек. - Алай, билип къой, биреуге этген хатангы экинчи жаны да барды. Ол а неди десенг, кесинге да жетеди хата.

-Эмен терек, сен мени къоркъуталлыкъ тюйюлсе, билген эт аны. Бюгюн башха терекни кесерикме,- деди Балта, ауузун кюнде жылтырата.

Ол, сайлай кетди да, Чынар терекни кесип башлады. Бир-эки тийгенлей, Балта, чартлап кетип, барып кызыуу бла бир уллу ташха тийип, ауузу сынып, агъач кесерге жарамазча болуп къалды, Чынар терекни аллында атылды.

АКЪТЕРЕК БЛА КЕРТМЕ ТЕРЕК

Терен агъачны ичинде Акътерек агъач, Кертме терекге бийикден къарай, былай айтды:

-Кѣремисе, мен къалай субайма, ариума, башым кѣкге окъуна жетеди. Сени уа бутакъларынг ары-бери чачылып. «Жемишлерим бардыла»,- дей болурса. Бу агъачны былай теренинде аланы ким ашайды? Кимге керекдиле сени бу кѣгетлеринг? Керексизге бу кертмелени кѣтпюрюп тургъанынга жаным ауруйду санга, насыпсыз.

-Эй, Акътерек, айтчы бир, сени ариулугъундан не хайыр барды?!. Мени кертмелерими адамла да келип жыядыла, ашайдыла. Айыу, къанатлыла, башха жаныуарла къаллай бир хайыр кѣредиле. Мен бош чакъмайма, бош кѣгет этмейме. Акътерек, мен угъай, сенсе насыпсыз,- деп, Кертме терек анга тырман этди.

ЖУГАР БЛА ОРАКЪ

Бир жол Жугар Оракъгъа:

-Кѣремисе, къалай жютпюме? Не къаты жерни да, къыртышны да къыйналмай къазама. Къысха айтханда, мен этерик ишлени къайсысын да чурумсуз тамамлайма,- деп махтаннганды.

Жугар къыртышны къазып башлайды. Бир аз-маз къазгъанлай, Жугар сынып, ишге жарамазча болуп къалады.

-Жугар, хата ма алай, билмей тургъанлай кимге да келип къалады. ' Жугар, санга жарсыгъандан башха болушлукъ эталлыкъ тюйюлме,- деди Оракъ.

БЁРЮ БЛА ТЮЛКЮ

Бир жол Тюлкю, ач болуп, агъач ичи бла келе болгъанды. Къараса, юлкюле жанында тохтап, Бёрю эт ашай турады. Жыртхычны къатына жууукъ келип:

-Аш татлы болсун, багъалы къарындашым,- деп, Сарыкай къаймишленди, аууз суулары келе.

-Сау бол, Тюлкю. Мени ашай тургъанымы къайдан билип келгенсе?- деп, жыртхыч сейир этди.

-Эки-юч кюн болады мен сени излегенли.

-Нек излейсе мени уа?

-Былайдан бир кычырым узакълыкъда къой сюрюу барды.

-Ыхы, сора уа?- деди, Бёрю ашагъанын тохтатып, башын ёрге кётюрюп.

-Нек излегеними ангыладынгмы?

-Эхей, маржа! Не иги хапар бла келгенсе! Сау бол, оллахий, къууандырдынг.

-Багъалы къарындашым, сен ол къойладан бирин бери келтирсенг, экибиз да зауукъ этерикбиз.

-Тюлкю, сен бу этге къарай тур. Мен ишни сен айтханча этерме.

Бёрю кетгенлей, Тюлкю, этни да алып, уясы таба атылды. Жыртхыч а сюрюуге жанлаялмайды, сюрюучюле, итле да къойланы тегереклеринде айланадыла, бек сакъдыла.

«Бюгюн жолум боллукъ туююдю. Артха къайтайым да, этими ашайым», - деп, къууулуп келсе, эт да жокъ, Тюлкю да жокъ.

-Ай эгечим, бу жол а алдадынг. Сен къолума бир тюш да, сау къалсанг кёрюрге,- деп, Бёрю тишлерин кыжылдата къалды.

ИЧГИЧИ БЛА ШЕША

Кеси жангыз жашагъан ичгичи киши, тюкеннге барып, аракъы шеша сатып алады. Аны да къоюн хуржунуна сугъуп, юйюне мыллыгын атады.

«Эй, къарындашым, санга къаллай ариу, сыйлы да ичги келтиргенме, тейри, аны кёрсенг, аууз сууларынг келирле», - деп, кеси кесине сёлеше, шешадагъындан стаканны толтуруп, тамагъындан ары бошлайды. «О-о-ох, ох этдим, ёлюп къала эдим да, оллахий. Бу «шайтан сууну» чыгъаргъан ким эсенг да, бек сау бол!»

-Эй, ичгичи, эшитемисе?- деди шеша.

-Хау, эшитип турама, къатайым.

-Кёресе да, мен шешада бек ариума, бек тынч да турама. Алай, мен-уума, ауруума, аны билген эт сен.

-Алай нек айтаса? Манга сенден ариу, таза дарман да жокъду. Суусабымы къандыргъан зем-зем сууумса, айтдырмай къоймай эсенг, жаннет сууумса!

-Угъай, сен жангылгъан этесе. Ичгичисе, ауругъан этесе, кесинге бюгюнден оздурмай бакъдыргъан эт, ансы бир аягъынг къабыргъа жетип турады, сагъыш эт,- деп, Аракъы шеша къаты сѐлешди.

- Ариу, багъалы да ичгим, къатайым, жаныма тиесе. Мен ичгичи тьююлме. Ичгичи деп хыликкя этме.

-Айтханымы ангыламагъанса. Женгдирген эт, сен ичгичисе, харип, ичги аурууунг эрттеден бери да сени къабыргъа тартып турады. Жашаргъа суймеймисе? .

-Къой, къатайым, жанымы къыйнама.

-Сен мен айтханы этсенг, жангыллыкъ тьююлсе. Билемисе, мени хатамдан дуняда къаллай бир адам замансыз ёлюп кетгенди. Кесинги къолгъа алмасанг, мычымай ёллюксе.

-Ох-о-о, жан туккулум, къайдан билесе мени ёллюгюмю?

-Мени хорлагъан адам жаратылмагъанды дуняны башына.

-Аланла, эшитемисиз муну айтханын. Да сени мен хорлап турама да.

-Хорламайса, угъай, аракъыгъа юйреннген тютюннге юйреннген кибкди.

-Шуёхум, аны керти айтдынг. . .

-Жашаргъа суюмисе?- деди Аракъы шеша.

-Ол не тукъум сорууду! Жашаргъа суймеген бармыды дуняда? Алай мен ёлсем, мени ючюн аракъыны ким ичерикди? Аны сагъышын а этгенмисе?

- Сора сен «уудан» суусабынгы къандырып тур да, кёрюрге кѐп жашасанг,- деп, Аракъы шеша ичгичиге, къашларын тьююп, терс къарады.

-Эй, сен манга терс къарама. Кѐремисе бетими къызарып, жашнап тургъанын. Мени жаууму бети къызармагъа эди. Сенден уртласам, башымдан къайгъыларым чачыладыла, бир сейирлик ариу, насыплы да дунягъа тюшгенча, ох этип къалама. Сора ол, ары-бери тентирей, экинчи кере да стаканнга къуюп аракъыны тартды да, барып, ёлген адамча, диваннга ауду.

Бу тамсилни магъанасы: аракъы – ууду-аурууду! Анга кесин хорлатхан-оуду! Аракъы адамны, саулугъун къурутуп, замансыз ёлтюреди.

КИЙИК УЛАКЪ БЛА БЁРЮ

Кийик Улакъ, Бёрю аны таба атылып келе тургъанын кёрюп, женгил ёрге-тѐшге айланып, алай къачады, окъ атханча, аягъы басханны кѐзю кѐрмей бара кетип, къаяны аллай тик, аягъы турмазча жерине киреди. Аны ызындан жыртхыч да ёпке солуу этип, къууулгъанлай келеди. Ол къаягъа тагъыла да жыгъыла, артха ыхтырылады. Бёрю Кийик Улакъ болгъан жерге ёрлеялмазлыгъын биледи. Ол, арт аякъларына чѐгюп, тишлерин билегенча къыжырыкълата, аууз суулары келе, отлача жаннган кѐзлерин Кийик Улакъдан айырмайды.

Улакъ, ол тургъан къаягъа Бёрю ёрлеялмазлыгъын ангылап:

-Сен уручу, сен гудучу, ыстауатладан, сюрюуледен кьойланы урлайса. Къаядан кетип жоюллукукьну кёремисе манга къарап тургъанын. Ол начас, мени кьуууп жетсе, чач-тюк этерик эди. Ма алай кьанынг бузулуп турсун. Сени аман итле талагъый эдиле. Сен, чынгылгъа кетип, кьаргъалагъа азыкь бол,- деп, Улакь айталгъанын аяп кьоймады.

-Кёремисе аны жаншагъанын. Башынгда мыйынг болмагъан тели. Сени кишилигинг угъай, сен тургъан къаяды жанынгы сакълагъан, олду сени жаншатхан,- деп, жыртхыч тёшден энишге тигелеп, агъач таба кетди.

БАЛ ЧИБИН БАЛ ГЁБЕЛЕК

Ариу гюлле чагъып тургъан талагъа Бал чибин эки кьычырымдан узакь жолну учуп келгенди. Ол, гюлден-гюлге кьона, бал жья тургъанлай, Гёбелек, кьанатларын кьагъа келип:

-Эй, Саски, не жызылдап айланаса мени таламда? - деди.

-Мен Саски тьююлме, Бал чибинме, бал жьяма.

-Мен а сени Саски суннган эдим.

-Гёбелек, сен а не жумуш кьылгъа келгенсе бу талагъа?-деп сорады Бал чибин.

-Да, мен а бу ариу гюллени ийисгеп, дуня зауугъун сынап, ох деп, солуп айланама.

-Мен эки чакъырым узакълыкъгъа бу отлача жаннган гюллени ийисгерге келгенме. Мени хар такъыйкъам эсепдеди.

-Сора уа?

-Мен ишлеген этеме, кёрмеймисе?

- Не ишлейсе?

-Гюлледен бал жьяма. Ма, кёремисе, бу кьапчыгъымы? Аны балдан толтурсам, бал батманнга элтип, балны анда кьуюп, жангьдан, ма, учуп келеме.

-Былай ненча кере кьайтаса?

-Эрттенликде кюн чыкьгъандан кюн батхынчы, бал жьяма. Заманны кьалай кетгенин билмейме.

-Бал чибин, сен не насыпсызса, бурунуунгдан кьан келгинчи ишлей кёреме, харип. Не кьыйын ишинг барды. Сени бал жьйгъанынгы билмегенме. Бал чибин, билемисе, мен а асыры эрикгенден, гюлден-гюлге кьонуп, заманны кьалай ётдюрюрге билмей, учуп айланама,- дегенди Гёбелек.

Бу тамсилни магъанасы: Бал чибинча хайырлы ишлегенле, Гёбелекча, кюнлерин зырафына ашыргъанла да тьубейдиле жашауда.

Терс акъыллы Кьоян.

Кьоян баштёбен болуп, келе болгъанды. Бир заманда аллына Борсукъ чыгъып кьалады да:

-Алан, нек мыккылса былай?- деп, жарыкъ сёлешеди.

-Сюлесин бла жуууклугъуму, шуёхлугъуму да билесе. Мени анга жаным бир бек кыйналып турады. Болушлугъу керек болгъанда, кесин тапдырмай кыйгъанды. Энди ол манга неге керекди?

-Къоян, тели болма,- деди Борсукъ. - Сен Сюлесинни шуёхларыны болушлугъу бла ишинги мажардынг. Ала санга керек болгъанда, болушлукъ этерге къаяча Сюлесинлерин унутма.

-Аны уа тюз айтаса, Борсукъ, бек уллу ишими этгендиле. Алагъа уа жюрек ыразылыгъымы билдиргенме, сау болугъуз дегенме.

-Шуёхум, мен санга акъыл юйретмейме, кесими оюмуу айтама.

-Борсукъ, сен не айтсанг да, сёз кыйтармай, шум болуп тынгыларыкъма.

-Сюлесиннге ёпгелеп, халынгы ангылаталлыкъ туююлсе. Ол да санга кесича кёбюп, ачыуу келиб а тура болурму? Къоян, кесинг билгенликден, Сюлесин бир гитче патчахчыкъ кибикиди. Сен а аны катында кимсе? Жанынга тиймесин алай айтханым. Билиминг аны билиминден эсе уллу, шуёхларынг аны шуёхларындан кёп, къуллугъунг да аны къуллугъундан эсе уллу болса - ма ол заманда кесинги кётюр. Ала уа сенде жокъдула. Сора, къор болайым, сен не затха базынып уллу сёлешесе Сюлесиннге?!.

КЕРТИГЕ УШАЙДЫ

Хайырсыз солакый Хоразны ишге бир юйреталмай къалдыкъ,- дегенди Гогуш. Аны нёгерлери терлеп ишлегенде, ол а кыйсы ашханада къубулуп олтура болур, аракъдан суусабын къандыра. Тамбла уа келир, хар замандача, хуржунларын ётюрюкден толтуруп. Бир да аяма аны уялтыргъа. Терлигин кёзюне айтханлыгъынга, женгдирир амалы жокъду. Ол ичгиге уа-отха юйреннген къошун кибикиди.

-Хораз, тюнене ишге нек келмегенсе?- деп, Махкемени таматасы Гогуш ачыуланып сёлешди. Биягъы сени «шайтан суу» биилеген болур?

-Мен ауруп турама. Ма, ийнанмай эсенг, доктор берген къагъытха къара,- деди Хораз.

Гогуш Хоразны кёзлерине тюрслеп къарай кетди да, къарамын къолунда къагъытха буруп, анда жазылгъанны окъуду. Сора:

-Ма бу жол сени айтханынг кертиге ушайды,- деди тамата.

ЭССИЗ КЪАПЛАН

-Бу шуёхуму бек эрттеден таныйма,- деди Къаплан. - Биз кесибиз да татлы тенглебиз, къарындашла кибикибиз, анга къошханым жокъду.

-Ханым, жашауда сени битеу ахшы муратларынг толсунла! Амин!- деди да, Къаплан бир такыйкыгъа сёзюн бёлдю. Сора, Бёрюню къулагъына:

-Шёндю мен махтай тургъанны аты къалайды дегененг? Унутуп

кюяма да бу шуёхуму,- деп шыбырдады. - Эй, и, Асланды,- деди, Бёрю.

-Жыртхыч, кычырмай айтыргъа жарамаймыды! А-а-а, алай ушай эди. Аны эсимде туталмай къалдым, таланнган,- деп, Къаплан, бёлюннген ушакъны башлап, андан ары бардырды.

-Хурметли Аслан къарындашым, сени алай махтарыгъым келеди, дуняда не иги сёз бар эсе да, аны жаланда санга айтыргъа суюме.

Ол кезиуде Асланны ким эссе да телефоннга чакъырады. Шуёху сёлеше туруп, Къаплан аягъы бла жыртхычха тийди да:

-Алан, ол нёгеринги атын унутуп кьойдум. Энттада эсима бир тыошор маржа,- деп, шыбырдады.

-Къаплан, Асланны эрттеден бери иги таныйма дейсе. Сора, сен аны атын манга нек соруп тураса?- деди да, Бёрю Къапланнга сейирсинип кьарады.

ЭШЕК БЛА АТ

-Эй, шуёхум, Ёгюзню телефону керек эди,- деди Эшек Атха.

-Оллахий, сен андан бир зат юзериксе. Ол бек уллу складны жюрютеди. Сиз, Эшек къаууму, бир жукъгъа боялмай къалмаучусуз. Аллах-Аллах, къаллай жалямичлесиз. Уялгъан дегенни билмей кёреме сиз гырайтла.

-Алан, сёзюнго бёлмейим деп тынгылап тургъанма ансы, мени къалай окъуучуму уа билесе.

-Хау, окъургъа уа устаса.

-Ишге жетгенде да, сенден аз жумуш этген сунма Ат.

-Эшек, сен осал ишлейсе демедим да. Сени башха кемчилигинги айтханым ючюн, алай туююл эсе, сен нек кьозуйса да? Мени кесингча тилеучю сунма. Аллай хунерим жокъду. Биреуден тилегенден эсе, ёлген игиди,- деди Ат.

КЪУШ БЛА КУКУК

Кукук кесин аямай жазыгъа кёл салгъанды. Ол бир талай жылны жазгъан чыгъармаларын жыйып, Къушха кёргюзтюрге келтиргенди.

-Кукук,- дегенди Къуш,- сен жаш жазычуса. Назмуларынгы окъудум. Жазгъан бек кыйын ишди, аны ачыкъ айтыргъа керекди. Была сейирлик игидиле деп кьойсакъ, биз санга хайыр угъай, хата этерге болукъбуз. Англаймыса мени айтханымы?- деди Къуш.

-Хурметли Къуш, манга, назмуларыма да кьайгъыргъанынг ючюн сау бол, менден кьайтмаса да, Аллахдан кьайтсын.

-Къарындашым, сен фахмудан кьуру туююлсе. Фахмуну да айнытыргъа, ёсдюрюрге керекди. Алайсыз, ол отча, ёчулюп къаллыкъды. Аны айтханым, эринмей, эрикмей, иги хайт деп ишлесенг сёз бла, назму жазаргъа фахмунг барды, кьолунгдан да келликди, Аллах муратынга

жетдирсин,- деп, Къуш Кукукнун кёллендиргенди.

Ма ол кюнден сора Кукук фахмуну болуп къалганды дейдиле къанатлыла.

ТЕКЕ БЛА ЭЧКИ

Текени къуллугъу уллуду. Аны кесине хайыр тюшнорюрча онгу барды. Алай, ол байлыкъгъа талашханладан туююлдо. Тюз ниетли, ариу къылыкълы, он бармагъыны къыйыны бла жашагъан адамды.

-Эчки, манга сени къанынг къайнагъанын билип турама. Ангылагъан эт, къуллугъум бла хайырланып, байыгъыргъа кюреширик туююлме. Ол байлыкъ манга, санга, улакълагъа да керек туююлдо.

-Нек?- деди Эчки.

-Некми? Къыралдан урлагъан бир кюнде къапханнга тюшмей къаллыкъ туююлдо.

-Не къоркъаса? Аллах мени санга нек тюбетген болур эди? Бизни бла къоншуда Теке, юйюрю да къалай иги жашайдыла. Сен да анычы Текесе да? Бир ненча жылгъа андан жаш окъунаса. Билиминг а – бир атлагъанлай – академик де да къой! Алай андан сени юйюрюнге не хайыр?

-Ала, Эчки, бу къоншула бла эришип, ичинги кюйдюресе, жарлы. Бир сёз айтсанг, экинчиге - къоншула байдан чирий турадыла деп-, кесинги бир жарлы жашагъан сунуп тураса.

-Байлагъа къарагъанда, сен жарлыса. Сени не байлыгъынг барды?

-Эчки, къой, мени да къанымы бузма. Кёремисе, къайгысы Текени бетинде къанын къурутуп къойганды.

-Сен ийнансанг, ийнанмасанг да, кертиси уа алайды: Теке бир машинада, Эчки экинчи машинада, улакъла ючюнчю машинада, аш-азыкъ келтирген а - тёртюнчю машинада. Бу затлагъа къозумай къалай къаллыкъса? Сен жарамайды де да, намыс эт да тур. Биреу а къыралны къой аягъынлай ашайды,- деп, Эчки аш отоугъа кирип кетди.

КЪЫРТЧЫГЪА БЛА КЪАРГЪА

-Алан, Къаргъа, тюнене иште нек жокъ эдинг? Аны ючюн тамата санга тырман этерикди,- деп, Къыртчыгъа ачыуланды.

- Ол мени излегенми этген эди?

- Алай бош да угъай, бек къаты излеген эди. Мен а табалмадым.

- Манга жумушуму бар эди?

- Хау, тейри, бек магъаналы жумуш.

- Къой, къой, жарсыма.

-Къалай къой, къой дейсе. Сен саугъа алыргъа сюймегенми эдинг?

-Саугъа дегенинг?- деп, Къаргъа сескеннген окъуна этди.

-Сени саугъагъа кёргюзтюрге деп, андан излеген эдик. Мен телефонну бурур ючюн къалмагъанма. . .

-Мен юйде эдим. Телефонну чолпусун а кьоркьуп алмагъанма ансы, эшитип тургъанма.

-Сени тапмагъандан сора, саугъагъа Кёгюрчюнню кёргюзтгенбиз.

-Кёгюрчюн не жетишим этгенди да, мени саугъамы алырча?- деп, Къаргъа, къаркъ-къаркъ-къаркъ,- деп, къарылгъан этгенча, тегерекни кычырыкъдан толтурду.

САНГА КИМ АЙТХАНДЫ?

Къабан Айыугъа:

-Алан, досум, Аллах буюрмагъанны файгъамбар да дурус кёрмегенди. Огъесе мен жангылгъанмы этеме?

-Угъай, шуёхум, жангылмагъанса,- деди Айыу.

-Да сора, юйюнге ахча жауунча жауарыкъ, мындан алда министр бир кесекден бай жашарыкъбыз, тёзе туругъуз деп, радио бла кыралны битеу жаныуарлары эшитсинле деп селешгенди, эшитгенсе да?

-Хау, эшитгенме.

-Алан, Айыу, эки-юч бийик билиминг, уллу иш, жашау сынауларынг болгъан, анга къалай ийнанганса?- деп, сейир этди Къабан.

-Досум, Къабан, мени да сейир этдирдинг, оллахий. Алан, министрни айтханына ийнанганымы уа санга ким айтханды?- деп, Айыу Къабаннга соруулу къарады.

КЁЗБАУНУ ДА БАРДЫ МАРДАСЫ

Борсукъ, башын да энишге этип, сагъышлы болуп, къайры эсе да бара болгъанды. Ол кезиуде юлколе ичинден Къоян чыгъып къалады.

-Алан, сен а не этесе былайда?- деп, Борсукъ сескеннген окъуна этди.

-Бош алай, эрикгеними кетере айланама. Соргъанны айыбы жокъду дейдиле, сен а къайры ахшы жолгъаса?

-Айыудан болушлукъ тилей барама. Энди биринчи мен санга тюбедим, жолум къалай боллукъ эсе да билмейме.

-Мени терслеп кюремше, къадар буюргъан эсе, ишинги мажарыrsa,- деп, Къоян агъач тала таба кетип башлады.

-Эй, къайрыса?

-Не эй дейсе?

-Да къайры кетип бараса дейме, ушакъ эте тургъаныбызлай? Мен санга айтып къояйым, бек кючлю да, бек акъыллы да Айыуду. Ол уллу, кесича тууарны боюнундан буууп, аркъасына атып, уясына элтп, алай ашаучуду деген эди Тюлкю эгечим, бир жол тюбегенимде. Бизни-жаныуарланы, алып къарагъанда, барыбыздан да Айыу къарыулуду, акъыллыды. - Борсукъ кёзбау сёзюн кесгин айтып къойду.

-Борсукъ, ол жалаанда сени оюмунгду.

-Тохта, сен Айыудан къарыулу жаныуар бардымы дейсе?

-Болмай а! Къапланны Айыуданмы къарыусуз сунаса? Сагъыш этчи, хар жаныуарны кесине кёре жигитлиги барды. Ким айтырыкъды Къыртчын Къушдан къарыусузду деп? Ол кёгюрчюнню, учуп барганлай, ызындан таш атханча жетип, сермеп алып, ашап къояды.

-Эй, неле жаншайса, тап тюшсе, Къыртчын сени да ашап къояргына ийнанмаймы тураса? Сен къоркъакъ да не батыр болургъа кюрешесе?- деп, Борсукъ, Къоянны айтханын жаратмай, ачыуу башына чабып, кесин тыялмай, сызгыргъан окъуна этди.

-Да, мени уа ачыулана билмегенми сунаса?- дегенни айтып, Къоян Борсукъну тегерегинде тепсеп, гяпчича, ары-бери секирип башлады.

КЪАПХАННГА ТЮШЕСЕ.

-Эй, гудучу, биягъы сен тегерекге не сакъ къарайса?- деп, Чорбат чыпчыкъ Чычханны ахын алды. Ол асыры къоркъгъандан, къачып барып, уясына ташайды. Сора, эс жыйып, артха къачып келип:

-Сен бери къайдан келгенсе?- деп, ачыуланды.

-Чычхан, къанынги бузма. Мен бу юйде жашайма.

-Не дейсе?

-Бу юйде жашайма дейме.

-Мени уа тау арғында жашагъанмы сунаса? Бу юйню иелеринден бери болмагъаныма ёхтемленип турама,- деп, Чычхан мыйыкъларын бурду.

-Да Чычхан, мен сени танымайма,- деди Чобарт чыпчыкъ, къанатларын къагъа.

-Да, мен да танымайма сени,- деди Чычхан да.

-Даулашны къояыйкъ да, бир бирге болушайыкъ. Кёресе да гумуда тулукъланы мирзеуден толуп тургъанларын. Чычхан, аланы къайсысын сюйсенг да теш да, аямай аша. Былайда сени бир киши да кёрлюк туйюлдо,- деди Чорбат чыпчыкъ, къанатларын къагъа.

-Къанатлы, сен тели сёлеше турма. Бу юйню иеси кюйсюз, огъурсуз адамды. Ол, тейри, тулукълада ненча будай бюртюк болгъанын биле болур. Ёзге уа, аны итинден бёру да къоркъады деп эшитгенме. Бу юйню къаркъюлан киштиги да Къапланнга ушайды дейдиле. Ол кеси да бир семиз, гяуур. Кюйсюз аны кече сайын, бу, тулукъланы сакъларгъа, гумугъа атып къояды. Ол семиз, аты ушхуур арғында айтыллыкъ, бизни кёргенлей, сермем тутуп, ариу чач-пюк этип, ашап къоярыкъды.

-Аны уа керти айтаса,- деди Чорбат чыпчыкъ.

-Гумуда Киштигден сора да, бир огъурсуз зат барды. . .

-Алан, Чычхан, ол дегенинг а не затды?

-Аны сен да билиргеми сюесе?

-Кертисин айтханда, кесими тыйдырмай тургъан жерим жокъду. Алай билгенни хатасы болмаз дегенлигимди ансы.

-Ол зат дегеним а-къапханды.

-Эхей, маржа! Ол а кюйсюзю Киштигинден да аман затды десенг а!

-Чычхан, бу юйден къачып кетмесек, душманыбыз башыбызны палахха

къалдырлыкьды,- деп, Чорбат чыпчыкъ юйлени башлары бла кьайры эсе да учуп кетди.

-Мен а Чорбат чыпчыкъданмы телиме? Угьай, сьоймейме Киштикге татлы кьабын болургьа неда кьапханнга тошерге,- деп, Чычхан да башха юйге жол кёллю болду.

ЭШЕК КЪЫЛЫГЪЫН ЭТДИ.

Эшек кеси кесине:

-Кёрдюнгмю мени итлигими? Ай, начас а! Ай, гяуур а, не осал иш этдим. Сени ач Бёрю таларыкъ. Гырайт, бу жол а санга кечмем. Ий, кьалай уялдым Ёгюзден бла Атдан. Оллахий, бек айыплы болдум. Кьара шайтанмы кьаргьады мени? Ол сыйлы кьартла манга не айта болурла? Ай, кет-кет, ол бири да, Эшекме деп, башын ёрге кётюрюп кьычырады, менича жокьду деп. Ол огьурлу акьсакьалла:

-Не этериксе, Эшек кьылыгьын этгенди. Бу, не кьылыкьсыз затды, аны туугьанлы да хуна тешикден чыкьгьан чычханны тенгли намысы болмагьанды,-дерле. Кьой, кьой, энди кесиме ийнаныуум тауусулду.

-Алан, Эшек, санга не болгьанды? Башынгмы кьатышханды, харип? Кеси кесинге урушуп келгенинге сейирсинип кьарап турама,- деди Кьабан, буруну бла жерни кьозгьай.

-Не болгьандымы дейсе?

-Хау, Гырайт.

-Кьартла - Ёгюз бла Ат, ёрге туруп, мен а аладан иги да жаш, улоуда' олтуруп баргьаныма бек уялып турама,- деди Эшек.

-Сен аман кьылыгьынгы кьояллыкь тьойюлсе,- деген болурла Ёгюз бла Ат,- деп, Кьабан Гырайт таба бурулуп да кьарамай кетди жолуна.

КЕЧГИНЛИКМИ ТИЛЕЙ КЕЛГЕНСЕ?

Айыу мюлкню таматасы болуп бир ненча жылны ишлегенди. Аны бла даулашыргьа, урушургьа сьойгенле да болгьандыла. Колхоз, жылдан-жылгьа жетишимлерин керелей, атын алчыланы санында айтдырып тургьанды.

Баймакьны уллу билими, терен акьылы, иги кьураучу хунери болгьанын да эсге алып, республиканы оноучусу аны районну администрацияны башчыгьа айырады.

Ол мюлке таматалыкъ этген заманда Бёрю Айыуну кесине, атасына, анасына да аман айтырдан тоймагьанды. Кесича терс- боюнланы таматагьа итленича юскгрюп тургьанды. Ол бюгюн аланы барын да унутханды. Бёрю юй ишлерге Баймакьдан болушлукь тилей келгенди.

-Багьалы кьарындашым Айыу! Билемисе, санга кьаллай бир алгьышым барды? Тейри, аны бир машина бла бир жолгьа келтирирге да кьыйынды. Жаныуар жаныуарны танымаса, айтмазын да айтады. . .

-Меден кечгинлик тилейми келгенсе?- деди Айыу.

- Угъай, угъай, сенден кечгинлик нек тилерге керекме? Манга сени болушлугунг керекди да, андан келгенме,- деп, Бёрю отча жаннган кёзлерин баймакъга буруп, уллу сёлешди.

КЪАНЫНГЫ БУЗМАЙ ЖАШАРГЪА КЮРЕШ

-Къоян къантулукъ Бёрюге кёзбау этип, юсюнде болмагъан жетишимлерин юлгоге келтирип, бир кёп махтады,- деп, ачыуланды Борсукъ.

-Борсукъ, шуёхум, Ёрекъулакъ жыртхычха кёзбау этгенин мен да жаратмагъанма. Аны къой, ол манга алай ачыу тийгенди, тёшден тёнгереп келип, бир уллу таш тийгенча,- дегенди Жубуран.

-Алан, Жубуран, Къоян Жыртхычны аркъа бити кибикди. Ёрекъулакъны, Бёрюню махтап сёлешгенде, къарылгъанча, къалтырауукъ ауазы бир эриши эшитиле эди. - Кёрдюнгмо ол къоркъакъны, гудучуну даражасын Минги таудан бийик этгенин.

-Ол уручуну къуллукъда тутхан-Айыу анданмы акъыллы сунаса? Кет, кет, ол налатны, гяуур, аты аман бла айтыллыкъ!

- Амин!- деди Жубуран, Борсукъну кёлун кётпоре.

-Аслан да кесин бир акъыллы сунуп турады. Ол Бёрюню бурунундан чючгюрюп тюшген кибикди

-Борсукъ, къатайым, билеме, ала шуёхладыла, уугъа да бирге жюрюйдюле. Алагъа сёзюнг ётерик тройюлдю. Борсукъ, андан эсе къанынги бузмай жашаргъа кюреш,- дегенди Жубуран.

Эки бетли Къаз.

-Бек жарсыдым Хоразгъа, Оллахий. Аллах сакъласын аллай къыйынлыкъга тюшгенден. Энди ол харип болду да къалды,- дегенди кёзбаучу Къаз.

-Алан, кимге эрийсе былай?- деди Баппуш.

-Да-а-а, бир иги шуёхуму бийчеси дуниясын алышханды.

-Аны ючюн жарсыдым ол харипге. Тейри, аны бу къыйын сагъатында къагында сюелирге керекме. Эки бетли болургъа жарамайды. Артда аны кёзюне не айтып къарарыкъма?

-Санга не болгъанды, Къаз?- деп, Баппуш сейирге къалды. - Сен сант эте тураса, сант. . .

-Хораз бла бек сейирлик, татлы шуёхлабыз. Манга къарындашым этмеген игиликни этгенди ол. Аны бушууу - мени бушууумду. Ангылаймыса?

-Эшитемисе, Къаз, Хораз ёлгенди, Тауукъ сауду дейдиле,- деди Баппуш.

-Эхей, маржа! Сейир айтдынг да сен а!

-Ичингден кюйгенинги Тауукъга айтып, ангылатыргъа керексе,- деди Баппуш.

-Да, шуёхуму Тауугъу мени танымайды ансы, барып, анга къайгъы сёз берирге керек эди,- деди да, Къаз кёл таба кетди.

ЎЗДЕНЛАНЫ РУСТАМ

***

Бир кѡаумла жырлар ючюн жашайдыла, бир кѡаумла да жашар ючюн жырлайдыла.

***

Биринчи суймекликлери бла ахыр суймекликлери бир болгъан ата-ананы сабийлеринден насыплыла бола болмазла?

***

Бир кѡаум адамны жашауу, кечеги поездде баргъанча ётюп кете болур?

***

Бир кѡаумла бохчаларына, керти къыз намысына сакъ болгъандан эсе, сакъдыла.

***

Бир кѡлуна уллу челекни алып, бир кѡлуна да шинтикни алып, эчкини сауаргъа баргъанчады бюрократия деген.

***

Бирни кючю – «кѡалачланы» ызындан тизе билгендеди.

***

Бир уллу умутла этебиз тамбладан, тамблагъа дери жашарыгъыбыз бла, кѡаллыгъыбызны билмегенлей.

***

Болгъан ишлерин да этип бошап, этер иши кѡалмагъандан жазыкъ болмаз?

***

Болмай кѡалмазлыкъ ачы затдан ким да кѡоркъа болур? Алай а, туу-дукъларынга артда айып келмезча тюберге керекди.

***

Болургъа керек болмагъан талай затны, адам улу кесини жашауна синдиргенди да, аман болгъанын биле тургъанлай, этип барып турады.

***

Болуш! – деп, кеси тилемеген кѡыралгъа башха кѡырал болушургъа бармайды, тонаргъа барады.

***

Бош затчыкъгъа бек кѡууанган адам, бош затчыкъгъа женгил кёл-кѡалды болуучуду.

***

Бу дунягъа гюняхсыз, таза келген эсек, ол барлыкъ дунябызгъа уа гюняхланы алып барыргъа нек керекбиз?

***

Бусагъатда тышлары ариу китапланы багъалары уллу болады ич магъаналарындан эсе.

***

Бу «хауа телефонла» чыкыгъанлы, узакъда тургъанлай эрикдирген адамла да табыладыла.

***

«Былай бир келсенг а...» дерге боллукъду, «Былай кел!» дерге да боллукъду. Эки айтыу да бир магъананы тутханлыкыгъа, жюрекге бирча тиймейдиле.

***

Быхы ашай билген жигитликге саналса, къояндан жигит болмаз эди...

***

Бюгюнню жаш тёлюню кёбюсю, билим бла акъылны арасын иги ангыламайдыла.

***

Бюгюн – тюнененеле бла тамбала сынжырны орталарын бегитген бир тогъайды.

***

Бюгюн, биз кесибизни «жарыкъ» адамлагъа санап тургъанлыкыгъа, «Къалай къарангыла болгъандыла бабаларыбыз?!» - дерик болурла талай ёмюрден туудукъла бизге?

***

Бюгюн кюн бла жашагъанла – бюгюнлюкле, тамбла кюн бла жашагъанла не эринчекледиле, не ёмюрлюкледиле.

***

Бюгюнлюкде, башха тилден чыртда бир сёз да къошмагъанлай кесини тилинде, жангыз кийик адам сёлешаллыкыды.

***

Гитче адамгъа, кесинден гитчени кёрюп къууаннгандан уллу къууанч жокъду.

***

«Гокка хансны сууун да иче, бал да бере билген чибиннге уша!» - дей эди атам.

***

«Гуду» деген сёз сыйгъа саналгъан заманнга да жетдик.

***

«Да, жашла, миллетни кёзю да бир ачылыр» - деп, сакълап турсакъ, миллет миллетлигин тас этип, жукъ да кёралмай къалыргъа боллукъду.

***

Да, кесинг да аллынга атламасанг, муратынга къалай жетериксе да?

***

Дарман этге жетсе, биринчи ачытады да, артда сау этеди, тюзлюк сёз да ма алайды.

***

Демократияны бир аманы – аманлыкъ этерге да, игилик этерге да мадар бергениди.

***

Дерт жетдирип бошагъандан сора да, кече билмегенни, Аллах да кечмейди.

***

Жазыучуладан кѐп халат этген да жокъду.

***

Жайгъыда жолоучу болуп таугъа атлансанг, бир къат къышхы кийим да ала чыкъ биргенге.

***

Жаланда билиминги билдирип ючюн ёчеше эсенг жахил адам бла, къарыусузду билиминг.

***

Жангы жылла кеслерин махтандырып, жангыла болуп келгенликлерине, бизни эски этип баргъанларындан хапарлары жокъду.

***

Жаннетге барырынг келе эсе: адамны ачытма, жерге зарауатлыкъ салма, ашарынгдан артыкъ малны ёлтюрме.

***

Жаннетде тиширыула да бола эселе, эркишиле анда гюняхсыз болуп къалай жашайдыла да?

***

Жаны ёлюмсюз боллугъуна ийнанмагъан адам, Аллахха да ийнанмайды.

***

«Жангы» акъыл сѣзню къарангы адам айталлыкъды.

***

Жангы жангылыч этгеннге ышаныргъа боллукъду, эски жангылычын къайтаргъаннга ышанма.

***

Не иги жазыучу да анга дери къуралгъан фикирлени эритип, жангы кеплеге къуяды.

***

Жарашдырып чам эте билмеген бла аман сѣз айтхан, бирчаракъ жууап табадыла.

***

Жарлы адам: «Мен кѐкде ненча жулдуз болгъанын билмейме...» - десе, - «Да билмегенинг амалтын болуп тураса жарлы!» – дейдиле бир къауумла.

***

Жарсыугъа тюбегинчи, насыбына багъа бере билгенден уллу насып жокъду.

***

Жауунгу онглу шартларыдыла жүрегинги эм бек жаргъанла.

***

Жаш кесине багъа къаллай къызны сайлай билгенине кёре береди.
Алалгъаны-къалгъаны уа, къыз жашха берген багъагъа кёре болады.

***

Жаякъларын чапылдатып ашай тургъанлагъа жырлагъан жырчы, ол
ашагъанланы суююп жырламайды, ишин этеди.

***

Жетер жеринге жет да, ариу кет.

***

Жумдурукъдан эсе къаты бети болгъан адамны урама деп, кесинги
ачытма.

***

Жауунг сенден кючлю эсе, сен андан акъыллы болургъа керексе.

***

Жауунгу телефон бла къоркъутхан, къоргъашини болмагъан къуру
отну шкок бла атылтанча бир затды.

***

Жаханым бла жандетни бир-бирине къошалсала, жангъдан жер
жашау башланлыкъ эди.

***

Жашауубузну жандет тюл, жаханым этмезге кюрешген кърал баш-
чылагъа игиле дерге керекбиз.

***

Жашай барса, адам къарт болады, битеу адам улу уа къарт болмай-
ды, тюрленген этеди.

***

«Жашарым келмейди!» - деп айтханланы, жюзден токъсан тогъузу
кесин жазыкъсындырыр ючюн айтады.

***

Жашауда хайыры болмагъан илму, айны марап шкок бла атханчады.

***

Жашаудан эм уллу магъана пайгъамбарла бла телиле тапхан болур-
ла?

***

Жашау деген, не артха, не алгъа барыу тюлдю, тегерекге барыуду.

***

«Жашау къысхады» дейбиз, узун жашап, бир кемсиз уллу ишле тын-
дыраллыкълача.

***

Жашауну аллында бетинг къаллай бир таза болса, ёлюмден аллай
бир къоркъмайса.

***

Жашауну магъанасы – сабийле къурау бла жангы зат излеу.

***

Жашауундан тарыгып турган, юй бийчесин сөгюп турганча бир затды. Чыртда жашаялмай эсенг, айбырыл да кьал.

***

Жашауну магъанасын эм иги билген адам да бешикте жатхан бала-чыкьдан кёп билмейди.

***

Жашау – санны бийлиги, ёлюм – жанны бийлиги.

***

Жашау – тишле, ёлюм – тамакь. Бири чайнап, бири да жутуп барадыла.

***

Жашлыгьымда кечген да эте эдим, унутхан да эте эдим, энди, кечгенликге унуталмайма.

***

Жашлыгьында кёп гюнях этген адамны, кьартлыгьында кесине тамата апендиге сайлагъан эл да, гюняхлы элди.

***

Жер да Аллахны бир межгити, межгитдеча сыйлы тура билсек эди...

***

Жетген кьыз, суююп-ёлюп барган жашына да, мардасы бла кесин уллу кёллюрекчик кёргюзтюрге керекди.

***

Жетген хансны табса мал, не иги биченни да ашамайды.

***

Жети атасына дери санай билмеген айтыучанды: «Да биз, анданмындан келген жыйымдыкь халкьбыз!» - деп.

***

Жетили бугьаны арт аягьындан тутуп, тыяргъа кюрешип, тыялмай кьалган эсенг, «кьыйыным бошнакьгъа кетди» деп, жарсыма. Бугъа кьой болмагъанын ангылагъанынг да уллу дереди.

***

Жетишмеген жерлеринден кьутулургъа излеген тьуюл, жашырырга дьгалас этген адам, кесин тюрлю-мюрлюле этдиреди.

***

Жол асыры сыйдам болса да, тайгъакь болуучанды.

***

Жомакьлы зат кесине бек таргады. Нек жашагъаныбызны билмегенибиз амалтын, артыкь да бек сюебиз жашаргъа.

***

Журту сыйырылган халкь, насыбы тутса, бир кюн журтуна кьайтады, тилин тас этген халкь а, миллетлигинден айырылады.

***

Жыгыралача кёрюнселе да, алдауукьчу эм бек шагъатындан кьоркьады, шагъаты да эм бек алдауукьчудан кьоркьады.

***

Жыйын болуп ойналган спорт оюнла бизни миллетни хауасына ке-
лишмейдиле.

***

Жиян тилин кёрюзте эсе, кьозуй турганлыгы туююлду.

***

Жыйылыуда, ауузлу адамны тынгылап турганы, топла атылырны
аллында шошлукча кёрюнеди

***

Жыйынны шапасы кеси суйген ашны тюл, жыйын «да боллукьду»
деген ашны хазырларга керекди.

***

Жыйырмажыллыкь ариу юй бийчеси кьатында турганлай, кьат-
лары бла озуп барган, отужыллыкь, кьысхачепкен тиширыуга
кьараганын, кеси да эсгерди.

***

Жыйырма беш жылдан ары адамга акьыл келмейди, сынам келеди.

***

Жылар адамы болмагандан ачы ёлюк болурму дунияда?

***

Жыланны ууундан кьоркьуп, аны ёлтюрген туююл, ууун алып
дарман этген адамды онглу адам.

***

Жырла этиучно жырлаучуга сыбызгысына кьараганча кьарайды.

***

Жырчыга «жырчы тенгинги адамлыгын жаратмайма!» десенг,
онгсуннукь туююлду, «жырлаганын жаратмайма» - десенг, саннга
хазна кьаршчы боллукь туююлду.

***

Жюз адамны башын кесген жалдатны да, боюнун томуроуга салса-
ла, аны жазыксынырыкьла да табыллыкьдыла.

***

Жюз жыл болган кьарт, токъсан жыл болуп ауушханны юйдегисине
кьайгы сёз бере: «Да, гюняхы кьурусун, харип жашлай кетди» - деди.

***

Жюрекни не излегининден башха затланы, барысын да биледи
акьыл.

***

Жюрюрге унамайды - деп, ташны киши туюмейди, эшекни туюеди.

***

Динчи болурунг келе эсе, динни ахырына дери ангылайма деп кю-
решме да, ангыламаганынга ийнан да кьал.

***

Директордан тарыга министрге барган, шайтандан тарыга Иби-
лизге барганга ушамаймыды.

***

Дунияда адамла ёлюмсюзле болуп, кьюру мен ёллюк болсам кый-
наллыкь эдим ансы, шайыма да санамайма ёлюмню.

***

Дунияда болган адамла да философла болсала, озган заман бла
келлик заманны юсюнден селеше, адамла ачдан ёлюр эдиле.

***

Дуниядан жашлай кетген адамгъа жилимукь тегюн жилийдыла,
асыры кеп жашап кетгеннге, жилимукь текюнчю бир жылайдыла.

***

Дунияда эм уллу жигит, къзауат ачылыргъа жетип турганлай, аны
тыяр мадар тапхан адамды.

***

Дунияда хар бир адамны да, менден эсе бир онглу жери болганына,
чырда ишек этмейме.

***

«Дунияны башында болган тиширыулары да сюеме!» - десенг, юй
бийченг разы болады. «Бир тиширыуну сюеме» - дегенлей а, кьююнуна
от тыше: «Кимни?!» - деп сорады.

***

Дунияны башында шкогу болган хар бир адам да оноулашып, бир
кюн шкокларын тенгизге атсала да, биреулен атмай кюярыкьды. Ол
жангыз адамдан кюркыгъандан, кьалганла да атмайдыла шкокларын.

***

Дунияда хар адам да кесинден телирекге кърап, кесине кёл салады.
Да сора акьыллы кимди?

***

Дуния аламаты сен эсенг да, чырда кесине жукь излемегенлей,
сеннге игилик этер адам табыллыкь туююлдо.

***

Дуния жарыкь жети тюрлю бояудан кюралады – дейдиле. Биз кё-
рлемеген а, ненча тюрлю бояу барды?

***

Ёллюгюбюзню уа билебиз, кьарт болургъа излемейбиз ансы...

***

Ёлюм бла жашау кёзюулешип, бир-бирин туудуруп кюрешедиле.

***

«Ёлюмге» бара, «Жашау» деген элни юсю бла ётюп кетебиз.

***

Ёллюк кюнюнго ал кюнюне дери, Аллахдан кечмеклик тилеп тур.
Ёллюк кюнюн а, ким биле болур?

***

Ёлюрюнго аллы бла, кьанлы жауунг «шох болайыкь» десе, ийнан-
ма. Ол сени жан тартханынгы кёрюрге излейди.

***

Ёмюрлюк байлыкны акъылманны жарлы юйчюгюнде тапханла да кёп болгъандыла.

***

«Ёмюр» деген жюз жыл тюйюлдю, туугъанынг бла ёлгенинги арасыды.

***

Ёрге чыгъа баргъан сагъатынгда тюбегенлеге салам бермесенг, энишге тюшген сагъатынгда саламынгы алмазла.

***

Ётюрюк бедишни айтхандан эсе адамгъа, керти бедишин айтсанг бек ачыуланады.

***

Ётюрюк бла харамлыкъ туугъан эгечледиле.

***

Ётюрюк кертиге бек ушамаса, анга кесин ким алдатырыкъ эди?

***

Ёчешиуню аллында киши терс болмайды.

***

ЖКХ-ны директору поэтге: «И-й, поэзия неге жарайды?»- деб сорду. Поэт: «Жюрекленни тазалап, кирни багушха элтирге» - деди.

***

«Заман ачхады» - деген, терсди. Заман ачха тюлдю, ол жашауду.

***

«...Заман кёргюзтюр...» дейдиле. Айхай, кёбюсюне заман да кёргюзтюрюн ол кёрлюкле заманында кёргюзтмейди.

***

Заманны шорхасында баргъанла, заманларын озалмайдыла.

***

Заман оза барса, «нарт сёзню» кючю уллудан уллу бола барады.

***

Заманы кёп адам «ачхам азды» деп жарсымасын. Аллах хар затны да эсеплеп береди.

***

Заманында терекден алып ашамадыкъ эсек, асыры бишгенден, кесини ауурлугъун кёлтюрелмей, жер азыгъы болгъан алмагъа айып жокъду.

***

Заочно окъугъан, суймекликни юсюнден телефон бла эсней-эсней ушакъ этгенчады.

***

Зар жүрекли болумсуз адам, бир онглу адамны сёзюн этерге табса, анасындан жангы туугъанча болады.

***

Затны тамам билген адам, не «хо», не «огъай» деб къояды.

***

Затха акъылсыз ийнаннган адам, ийнаннган заты амалтын, кѣп хата-сыз адамны ачытыргъа боллукъду.

***

Ибилис болмаса, Аллахны эсибизге салмай, жашай берлик эдик.

***

Ибилис жаханымге тюшсе да башчы болуп, анда да аман тюш кѣрлюк болмаз?

***

Ибилис кесини аман этгенин билмейми этеди, огъесе, кимден болса да буйрукъму алып этеди?

***

Иги адамла аманлагъа да – игилик, аманла уа, игилеге аманлыкъ этгенлери амалтын, игиле аманлагъа кеслерин хорлатып къоядыла.

***

Иги жазычуну жазгъанына сѣз табалмасала, кесине табадыла.

***

Иги затха бой салалмайбыз да, аманнга бой салабыз.

***

Игилик бла аманлыкъны ортасына чек хар адам сагъышында салады, ансы, аманлыкъгъа тюп жокъду, игиликге да баш жокъду.

***

Иги мешна иги кишиден эсе багъалы болгъанды. Жолда къалгъан иги мешнаны къоймайдыла. Бир иги киши уа, жол жанында сюелип, къол кѣлтюрюп: «Элге дери мени да ала барыгъыз!» - деб кюрешгенинде да, мешнала тохтаргъа унамадыла.

***

Игилик этер мадарынг бар эсе, сѣзчюле «атын айтдырып ючюн этип кюрешеди» деп, айтырла деп, сагъыш этмегенлей эт.

***

Иги танымагъан адамынгдан кѣлюнг къала эсе, кесинг терссе.

***

«Иги урлай билген тамата» деп, къагъытлары таза таматагъа айтадыла.

***

Иги халили аман къойчудан эсе, аман халили иги къойчуну сюедиле къойла.

***

Иги хыртлаучу иги жазычуну жазгъанын хыртласа, иги жазычу тапланнган чалгъыгъа ушаучанды.

***

Иги хыртлаучну башха хыртлаучуну хыртлагъанын хыртласа уа, ол «тишлери» сыннган быхчыгъа ушап къалыучанды.

КЕРТИЛИКГЕ ТАБЫНУУ

Гуртуланы Салих атын акъ сёзю чынтты устасы болгъаны бла айтдыргъан назмучуду, саулай Кавказда, андан тышында да. Биз барыбыз да керти тенгибизге, къарындашыбызгъа санаучу Теппеланы Алим (жаннетли болсун) айтханлай, Салих халкъыбызны «алтын тёлюсюню» бек ёткюр, бек фахмалу жашларындан бириди. Алимни ол керти сёзюне алай туююлдю дерик хазна чыкъсын. Нек дегенде, Салихни уллу фахмусу аны акъ сёз бла жазылгъан назмуларындача, поэмаларындача, къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларында да кертиликге табынуулугъу бла, ёз кёзю бла кёре, къатыша келген жашау къалабалыкъны иги да теренден ачыкълай, суратлай билгени бла айырмаланады. Аны бла бирге уа ныхытлы жолунда кесини жазыу сырына кертичи болгъанлай къала, жазыучуну жүреги, алгъынча, халкъыны жүреги бла бирге ургъанлай турады.

Жашагъан къадаарында Салихге дайым да юлгю болгъанлай келген, аны тил, тин дуниясын байыкъландырыргъа, жазыу ишни къыйын, учхалауукъ тиклерине ёрлерге болушхан, кёллендирген, талпындыргъан да этген, баш иесин къанлы къазауатха ашырып, бири биринден гитче, къарыусуз тёрт сабий бла къалып, анга да сюргюн азабы къошулуп, халкъы бла бирге уллу зарауатлыкъ, учузлукъ сынагъан анасы Аба болгъанды. Мингле бла жашларыбыз туугъан журтларын къоруулай, душман бла жанларын-къанларын аямай къазауат эте тургъанларында, халкъны саулай да кёчюрюп, тюзюню-терсени айыра турмай, Азияны кенг аулакъларына чачаргъа акъыллары жетген ол замандагъы къырал таматаланы ма аллай муртатлыкъ ишлерини отуна тюшген эдиле харип анала. Аллай уллу зарауатлыкъда тёрт къарыусуз сабийни ёлюмню кюйсюз аузундан сермеп алып, жанларын сакълар ючюн аталары къайтыргъа кюл-кёмюр ашап жашагъан ананы къачын билмей къояллыкъ туююл эди фахмусу къалам къыздыра келген жашы.

*Къара кюнюнг тилер кибик кечгинлик,
Шукур да эте эдинг жазгъа, кюзге. . .
Биз тойгъанда-ай жарыта кеченги,
Сен ёксюзлюк сынатмагъанса бизге.*

Бу тизгинлени жаратылыуларына себеп болгъан да ана къыйыныны къачыды. Халкъыбыз кёчгюнчюлюк азабындан гунч болмай къутулгъан эсе, ол эм алгъа ананы кюнчюнден, ана таянчакълыгъындан болгъанды.

Салихни ёз тилибизде, башха тилледе да къыркдан аслам китабы чыкъгъанды. Жерден айырылгъынчы атадан ёксюзлюкню да,

сюргюнню ачылыгын да сынагъан, залимле сабийлигин сыйыргъан тѣлюден болгъанлыгъы эди Салихни къолуна къалам алдыргъан да, аны бурнун къызартхынчы жазаргъа талпындыргъан да. Бир жанындан, юйюрню таягчагын, сабийлерини атасын урушха ашырып, бар ауурлукъну бойнуна алгъан, экинчи жанындан а, сюргюнню зарауатына чыдаялгъан анагъа къор-къурман болгъанлай турмакълыкъ аны чыгъармаларыны ѳзеге болгъанлай келгенлери да аны ючюндю.

Сабийлигинден бет сифатын аз эслей эсе да, Салих атасыны суй-меклигин жюрегини теренинде кеси чалбаш аппа болгъанында да сакълагъанлай турады. Аны себепли атасына атап кѣп назму тизгин жазгъанды. Алада хар не игилик да атадан бла анадан башланнганы энчи белгиленип, чертилип айтылады. Аны биз «Тѳрт алма терек» деген поэмасында кѳребиз. Анда Салих тюненени бла бюгюнню арасында болгъан юзюлмезлик байламлыкъны акъ сѳз бла уста ачыкълайды. Атасы Солттанбек дуняда эндиге дери бола келген урушланы къайсысындан да огъурсуз, къанлы уруш боллугъун, кеси да ол къазауатдан къайтмай къаллыгын алгъадан билгенча (билген да эте болур эди окъуулу адам), сабий туугъанлай, хар бирине атап, алма терек орнатып болгъанды. Алай бла тѳрт алма терек орнатып, сабийлерин бла алма тереклени юй бийчесине аманат этип кетгенди урушха. Аба баш иесини ол аманатын тынгысыз ѳмюрюнде бир такъыйкъагъа да унутмагъанын эсли сабий къадарында кѳрюп тургъанды Салих. Бек иги чыгъармаларын да атагъа бла анагъа атап жазгъаны ол себепди.

Къара сѳз бла жазылгъан «Ексюзле жулдузуну сарыны» деген жангы романында да жазыучу ол ызындан-сырындан азчыкъ окъуна бир жанына таймагъанын кѳребиз. Романны биринчи китабы «Минги-Тау» журналны быйыл чыкъгъан 2-чи бла 3-чю номерлеринде басмаланнганды. Адамны тюненеси бла бюгюнню, аны къадары, жашауу саулай къыралны, жамауатны къадарлары бла къалай байлана келгенлерин бир юйюрню къадарыны юсю бла терек суратлау амал бла ачыкълайды жазыучу. Хапар эки суйгенни - Къарачачны бла Бексолтанни - кюйюсз заманнга тюшген жарсыулу къадарларыны юсюнденди. Къарачач беш жылы да болгъунчу анасындан ѳксюз къалып, ана жылыууна термилген мудах къызчыкъды. Аны булжуртургъа, жапсарыргъа кюреше, анасыны эгечи Нюржан:

- Къоркъма, къызым, хар адам да тюберигине тюбемей ѳлмейди. . Хар адамны да болады жакъчысы. Ёксюзню кесин къоюп къоймайды ол Аллах буюргъан жакъчы. . . Сени да барды аллай жакъчынг - Ёксюзле жулдузу, майна къарачы, - деди, къызчыкъны башчыгын къойнуна къысып, кесини да кѳз жашлары тѳгюле.

Нюржанны айтханы керти болуп чыкъды. Ексюле Жулдузу Къарачачны къадарыны жол башчысы болгъанлай къалды. Андан арысында жазыучу сѳзню Ёгеле Жулдузуна берип, озгъан ѳмюрню бек къыйын кезиулеринде жашаргъа тюшген таулу тиширыуну - эгечини, юй бийчени, амманы, къайын къызны, келинни не уллу къыйын-

лыкьда да сынмагъан, бюгюлмеген къадарыны сарыныны юсюнден айта, таулу тиширыуну кертилигине, тѣзюмлюлюгюне, сабырлыгына, миллетни бетин сакълагъанына, кесини намысы бла кишини да ойнатматгъанына баш урады, къор-садагъа болады. Хапарчы, Ёгеле Жулдузу, сарынын юзюк-юзюк этип айта, окъуучуну бирде озгъан заманлагъа элтеди, бирде артдан бола келген ишлеге къайтады!. Къарачачны анасындан ёксюз къалгъан кюнюнден бери жашауу, тюшютюню аны кѣз туурасындадыла. Аны ючюндю бу тиширыуну сууалын иги билип, жангылмай-шашмай жамауатха ачыкъ этгени да, аны жашауун, ёмюрюн романни башха жигитлерини къадарларындан айырмагъаны да.

. . . Кече, несин да унутуп, къалкъыгъан кибик этсе Къарачач, аны бла бирге мен да солуйма. Башха заманлада уа кѣзюмю да къысмайма, ёксюз ёсген Къарачачны дайым туурада тутар ючюн. Ол жиялгъанда - жияйма, бир бирледе аны ачыууна тѣзалмай, кѣкден жауун болуп, къар, буз болуп да; тюшюп турама жерге. . , - дейди хапарчы. Азияны да сынады ол Къарачачны биргесине, аны исси аулагъында да кюйдю. Артха, туугъан журтха къайтып келген къууанчны да бирге этди. Алай кѣзлери жарымадыла Къарачачны - ала энтда да Бексолтан кетген жолдадыла.

Къарачачны атасы Хаммат (керти аты Мухамматды) Минги тауну этегине къысылып орналгъан элденди-Терскьолдан. Кѣчген а, жашау этерге тап кѣрюп, Тюртюлюге - къайынларыны элине этген эди. Ай сыфатлы къаракѣз, къаракъаш къызчыкъ Хамматны ал сабийи эди. Атасыны эгечи Мамырач, ол заманда жетген къыз, эгеч эркинлигин къолгъа алып, кеси атагъан эди къагъанакъгъа Къарачач деп, кесини атына ушашдырып.

Юй бийчеси ауушхандан сора къайын къызын берген эдиле Хамматха сабийлени киши кѣзюне къаратмайбыз деп. Эгечини сабийлерин къыйнамазгъа кюрешип тургъан эсе да ёге анасы, Къарачачны кѣзлерини жарыгъан кюнлери болмагъанды, ёксюзню кюню къарангы дегенлей. Алай Къарачачны огъурлу жюреги ёге анасына сѣгюм салмагъанды. «Гюняхы кесини болсун, ичин билмейме, алай гыржынны менден къызгъанмагъанды, юй жумушну кѣборекми этдире болур эди ансы. Да - не. Мен тамата къыз эдим юйде. Керегидамы алай болур эди», - дерикди артда Къарачач, Тытырташха келин болуп келгинчи жукъудан бир заманда да къанып уянмагъанын, къарны ашдан тоймагъанын да эсине тюшюре.

Тытырташ элге кеин болуп келгинчи уа къадары аны ол элчи жаш Бексолтан бла тюбете-тюбете тургъан эди. Бексолтан ол заманда комсомолну обкомуну инструктору болуп ишлей эди да, комсомолну иши бла Тюртюлюге келе-келе тургъанды. Андагъы жаш тѣлю бла иги шагъырейлик жюрютгенди. Къарачачны да бир ненча кере кѣргенди, ариулугъуна, айырмалыгына къылыгына да кѣзю жетгенди.

Артда уа алчы комсомолчу къызла устаз курсада окъургъа суйгенлррин эшитгеден сора дагъыда баргъанды Тюртюлеге. Ол алчы

кызланы бири Къарачач эди. Ма ол кезиудеги тюбешулер болганды эки да жаш адамланы къадарларын тюрлендирген, аз кезиуге жастыкъларын бирге къошхан тюбешу.

Къарачачны окъургъа барыргъа этген оноууна киши да болмады чырмау Ёге анасы да угъай демеди, атасы да тынгылап къойду. Къызы къайгъылы туюл эди ол кюнледе Хаммат, къарар амалтын колхозну жангы туугъан юч бузоун ёлтюргенсе деп, душманнга чыгъарып, соруу-соруу этиле тургъан кезиую эди. Окъургъа кетеригине угъай деген чыкъмагъанына къууанган окъуна этди экили бола тургъан Къарачач. Бир жаны бла, юй ауурлугъун юсюнден атарыкъды. Бир жаны бла уа мудах болду, «кетме, барма» деген болмагъаны ючюн. «Эртте кетерге керек кёрейем мен», - деп, кёлкъалды болгъаны да аны ючюн эди. Алай бу уллу санлы, кенг жауурунлу, къалын къашлы, жаш жүрегине тюшгенди да, энди аны тыябыз деселе да тыяллыкъ болмаз эдиле. «Башынгы жашаугъа жарашдыр», - деп къойдула жууукъла, болсада ала къыз соймекликни отуна тюшюп тургъанын, аны ючюн кесин не уллу суугъа да атаргъа угъай демезлигин билмей эдиле.

Андан ары жашны бла къызы араларында соймекликни оту уллудан уллу жана барганды. Ала хар тюбегенлери сайын бир бири бетлерине къарап, бир бирлеринден тоялмай болгандыла. Бексолтан, кеси заманында алчы адамладан бири болгъан къадарында, ол таза соймекликни кёзюню гинжисинча, кир тюшюрмей сакълагъанды. «Дуниягъа жаратылгъан адам сени киби бирге кёз ачмай кетген эсе, кесин эки кере ёлгеннге санасын, Айкъыз», - дегени анга шагъатды. «Айкъыз» деп да Бексолтан кеси атагъан эди суйген къызына. Къарачач излеген кесича таза соймеклик, халаллыкъгъа, жумушакълыкъгъа термиле ёлген санларына огъурлу отжагъа, жылы ышыкъ эди да, излегенин таба тура эди.

Анасыны эгечи Нюржанны юйюне жауун ашагъан такъыр орамны жан атып, тур-туман болуп келгени да аны ючюн эди, соймеклик бийлеген жүрегинде къайнай тургъанны тёгюп, бир кесек женгилик алып хыйсап этип. Къызы алай хылыф киргенине жаны кетген Нюржанны: «Не болганды, э къыз?!» - деген къалтырауукъ сорууна жауап бералмай танг кесек тургъандан сора бетчигин Нюржанны къойнуна букдургъанындан билди анасыны эгечи ишни болушун. Не заманда да таянчакъ бола келген Нюржан Къарачачха бу жол да таянчакълыкъ этди, жүрегин жапсарды. Нюржанны алай этгени: «Нурий (сабийле Нюржаннга алай айтыучу эдиле), мен Бексолтаннга барлыкъма. . .» - деп, сёзюню ачыкъдан салыргъа кёллендирди.

Эндилеге дери юйдегили болууну юсюнден сёз къозгъасала юйдегилери кёп тюрлю сылтаула табып, кесин тутдурмай, къутулуп кетиучю Бексолтан эгечи Нафийге тюртюлчю къыз бла бир юйюрю болургъа суйгенйин билдирди. Ол иги хапарны эшитгенлеринде, атасы Къурман, анасы Кызыйка болмагъанча къууандыла, бир заманда Кочарланы къуугъун жетип, бичакъ уруп, онг къолун гыжы этип къойгъанларын да унутуп. Ол къуугъунда Къарачачны атасыны къа-

рындашы Хажи да болгъанды. Къызны атасы Хаммат бла уа Къурман иги каришди.

Асыры къууаннгандан болур эди, таулада аллай адет болмагъанына да къарамай, Къурман келечилик этип, кеси барып къалыргъа оноу этди, «экинчи къолуму да гыжы этдирлик эсем да, юйюр къууаргъа кирген, кесине кёгет бахча ёсдюрюрге суйген, ол аман жаш ючюн», - дегенни айтып. Сора уллу жыйын къурай турмай, Бексолтанны иги тенгине саналгъан Элкъанны да арба башчы этип, келинлигини эли таба атланды. Элкъан арба башчы этгенлерин суймеди, ол кюмюш иерли тор атха минип, омакъланып барыргъа суюе эди. Болсада сырын кишиге билдирмеди, Къарачач аны сайламаи, Бексолтанны сайлагъанына къара жюреги кюе тургъанын да. Карачачны келе туруп, жол жанларына уругъа къалып, арбаны адуругъа аздан къойгъаны да аны ючюн эди.

Бексолтанны юйленнгени ма алай болгъан эди. Бир бири ызындан тёрт сабий да туугъан эдиле бу тиргизиле баргъан къууанчлы юйюрге. Аланы хар бирине атап тёрт алма терекни да орнатхан эди Бексолтан. Андан ары ёмюрюнде Къарачач, Бексолтанны кёзюнден кёрюп, сёз нёгерге тутуп тургъанды тёрт алма терекни. . .

Окъуулу-билимли адам болгъаны, жууаплы къуллукълада ишлеп келгени себепли Бексолтан кёре эди тегерекде тынчлыкъ болмагъанын, дуния чайпала-чайкъала тургъанын. «Хар сабийим да былагъа бирер терек къошсунла, мен болмасам да, сен болурса. . . ». Юй бийчесине ол тюрлю осуят этгени да андан эди Бексолтанны.

Ол а кёре билген эди ардан келлигин. Кёп да бармай, «арба башчы уруш кеси болуп, ёзенледе, таулада да тыхырдап тебиреди», жер башына жылау-сыйыт себелей. Къыралын жаны-къаны бла суйген Бексолтан совет властыны кертичи жашы, чынтты коммунист аллай уллу палах келгенде, кабинетинде олтуруп тураллыкъ туююл эди бирлеча. Урушну сегизинчи кюнюнде окъуна кетген эди къазауатха.

Романны баш жигитича, Бексолтан коммунист ниетлеге чексиз берилген, харамлыкъ, зарлыкъ дегенни билмеген, хар кимге да болушургъа, билеклик этерге хазыр болгъанлай тургъан адамча суратланады. Ол халаллыгъы абындыргъан да этген эди Бексолтанны бара баргъанда. « . . . Игилиги кесине жау боллукъду», - деген эди бир жол Къурман жашына жарсып. Атасыны бирде ол айтханын артда Бексолтан эсине тюшюрюрча болгъан эди. Бексолтан керти тенгине тергеп, ич сырын жашырмай айтып, билдирип туруучу Элкъан артда анга исси къапдыргъан эди.

Отузунчу-къыркъынчы жыллада адамланы, жангы властыны келтирирге уллу къыйын салгъанланы окъуна, тутуп кетип, башсыз-аякъсыз думп этип къойгъанлары Бексолтанча таза коммунистлени къайгъы этдирмей къоярыкъ туююл эдиле. «Нек болургъа керекди былай, Элкъан?» - деп соргъаны да ол себепденди. Элкъан аны ол ачыулу сорууна жауап бералмазлыгъын биле тургъанлай. Хау, бералмагъан эди анга Элкъан жауап. « . . . Окъуулу сен. . . партия деп

бир затла чыгъаргъансыз да, аны арбаз сибиртгиси болургъан хазыр да-сен», -деп къойгъан эди Элкъан, кёл кенгдиргенин теренден чыгъармазгъа кюреше.

Элкъан айтханы керти эди. Ростовда да окъугъанды Бексолтан, Кизлярда аскер училищеде, пединститутда да. Комсомолну обкомунда, «Къарахалкъ» газетде да ишлегенди. Андан райкомгъа жиберип, дагъыда обкомгъа къайтаргъан эдиле. Артда уа кёкге кётюре кетип, энишге тюшюрдюле да, колхозну чалгъычы жыйынына бригад этип жибердиле, соргъан-оргъан болмай.

Аны ючюн да кёлкъалды болмагъанды партиягъа Бексолтан. «Ол а сен жанынгы берлик махтаулу партиянг», -деп, къакъды-сокъду этерикле чыгъарыкълары билип жарсый эди ансы. Аны алай энишге тюшюрген узакъ жууугъу Жанкёзню тилеги бла Л. М. Кагановичге тарыгъыу къагъыт жазгъаны болгъанды. Хар ким да кесича жаланжюрек болгъатеунуп. Ол къагъытны жазгъан ким болгъанын билсе ле, артдан келирге боллугъун биле тургъайлай. Тарыгъыу къагъытда уа «Коммунар» колхозну таматасы Аппакъланы Зулкъайны, колхозну атын айтдыргъан башчыны, чынтты коммунистни къышда колхоз малланы къырдыргъанды деп, тутуп кетгенлерини юсюнден айтыла эди. Кёп бармай ол письмо обкомгъа къайтхан эди.

Аны ким жазгъанын сурай-тинте айланганларында, жүрегини теренинде эрттеден бери да Бексолтаннга тутхан къара ниети, зарлыгъы башына чабып, Элкъан «къоркъакъ ит жашырын къабыучу болур» дегенлей этди. «Сиз излеп айланган адам кесигизде ишлеген Бексолтанды, узакъ барып айланмагъыз!» -деп, къагъыт жазып, обкомгъа ашырды.

Бексолтанны элге къайтаргъанларышы сылтауу ол болду. Аны бла этген игилиги башына жау болуп къалды. Кесини туугъан элине не уллу ахшылыкъны да этерге хазыр эди аны халал жаны, жаш жүрекги сыннан эсе да. Кюйюкленнген да этмегенди ол аны сатханнга. Бексолтанны юйюне къайтханына къууанган жангыз Къарачач эди, сабийлерини анасы. «Хо да, юйде да бир кесек кечинирсе, сабийлеринг да ата жылыуун, ата къатылыгъын да бир сынарла. . . Мен санга келгенли ма жети жыл. Юйюнге бир бири ызындан юч жыл жашамагъанса. Окъууну, ишни да сен тауусурукъча. . . » -деген эди. Аны бла хапарчы Бексолтан халал адам, таза ниетли коммунист болгъаны бла бирге тюзлюкню да жакъчысы болгъанын кёргюзтеди. Андан ары уа?

Андан ары уа хайт деген жашларыбыз урушну тютюнлю аулакларында кюйсюз душман бла къанлы къазауат эте тургъанда, къалгъан халкъыбызгъа кечгюнчюлюкню азабы сау он юч жылгъа созулгъан хадагъа болуп чыкъды. Халкъны кечюрюрге келген солдатла хылыфдыла, не болгъанына алыкъа иги тюшюналмай, абызырап тургъан адамланы, тюремечи бегеуоллеча, х'ахай-тухайлары, ашыкъдыргъанлары бла бютюнда армаулу этедиле. Романда аллай бир бетсиз солдатны адамсызлыгъыны юсюнден да айтады хапарчы, аланы араларында игилери да болгъанларын унутмай.

Ма аллай ашыгыш-бушугъушда, Къарачач кёксюл диганал кёлек бла шинельни, Бексолтанны суратлары болгъан къагъыт чулгъамны алып чыкъды. Ол кезиуде солдатладан бири, шинельни сермеп алып, юсюне ёнчелеп тебиреди. Аны аллай бетсизлигин кёрген Къарачач къарап туралмады. Солдатны къолундан шинельни сыйырып, къыпты бла эки жанындан узунуна кесди, «манга да жокъ, санга да жокъ!»-деп, къаны къызып. Сора шинельни къыйырындан бир къарыш тенгли журун алып, къалгъанын солдатны юсюне атды.

Нёгерини аллай итлигин кёрген башха аскерчи жаш аны уруп, аузун-бурнун къан этген эди. Къарачач иги эс жыйып къарагъанында, аны таныды. Ол Бексолтанны аскерде тургъан жерин излей, Моздокга бара туруп, жолда Къарачачлагъа болушхан лейтенант жаш Вася эди.

Ма алай башланган эдиле тёрт сабийли Къарачачны сюрюнню къыйынлы жолунда биринчи атламлары. Къайын анасы Къызыйка болмаса, не кюннге къаллыкъ болур эди тёрт гюняхсыз жан бла, къайын къызы, аны да тёрт къызы бла къыйыры-чеги болмагъан, акъылгъа да сыйынмагъан азап жолгъа сунмай тургъанлай атланган бу жаш тиширыугъа-анагъа.

Жашауунда кёпню кёре келген, андан башына кёп затны да жыйгъан, сакълагъан тиширыу эди Къызыйка, аны себепли билгич хунери да болгъан. Бек сыйген келини Къарачач эди. Къарачач да сие эди къайын анасын, намыс эте, кётюре да биле эди. Хант къангагъа олтуруп, къайын анасы къабынын аузуна алгъынчы, аллында ашына узалмагъанды Къарачач, аны къатында тёрт сабийинден бирине ёшюн салмагъанды. Ма алай багъалагъанды Къарачач къайын анасын. Урушха кетген эки жашын кёрюрге термиле, топуракъ юлюшюн киши жеринде тапхан Жер анасы Даучеге ушагъан Къызыйканы, огъурлу къайын анасын, Къарачач кеси ёмюрюнде бир такъыйкыгъа да унутмагъанды.

Паровоз къара тютюню бла кёкню жаба, бирде кычырыкъ, бирде уа ух-тух эте, тауусула билмеген тюзде къайры эсе да ашыгып барады, ичлери мугурайгъан адамладан тыкъ толгъан вагонланы суйреп. Жомакълада, таурухлада айтылыучу желмауузгъа ушап, ауздан от, бурнундан къап-къара къалын тютюн чыгъа, бу къара «бугъа» къайры баргъанындан, къайры элтгенинден аланы хапарлары жокъду. Хар ким кесини баш къайгъысын ичинде къайнатады, айтыр-тарыгъыр амалы болмагъаны себепли.

Къарачач да аладан бири эди, кёп тюрлю сагъышла, къайгъыла башын хайран этдире тургъан тиширыу. Бир бирледе аланы ичине сыйындыралмай, сытылгъан да этеди, бирсиледен жашырып. Алай бу узун жолда Бексолтаннга тюбеп къалыргъа боллугъуна ийнанмакълыкъ анга кюч-къарыу, жүрек хошлукъ бере эди. Станциялада тохтагъанлары сайын тегерек-башха сынчыкълап къарагъаны да аны ючюн эди, хар аскер кийимли адамны Бексолтаннга ушатып. Сау-эсен къайтса, Азияны кенг аулакларында излеп къыйналмасын деп,

станция сайын кыагыт журун атдыра. Сюрюн азабыны отунда кюер ючюн кыалмады Кыарачач, халкы бла бирге. Бексолтанны тёрт аманатындан экисин ёлюмню кюйсюз аузундан алалмады. Светаны бла Азретни, дагыда жанындан сюйген кыайын анасын, Амманы, кыайын кызын, аны да эки сабийин кызах жеринде кыюп кыайтды. Эки абаданын, Саматны бла Халалны, тыпыр ташларына сау-эсен кыайтарганы ючюн Аллахха шукур эте.

Аны уа мында туугъан журтунда, Бексолтан орнатып кетген тёрт алма терек сакълай эдиле, аланы кыуру журтха кыаратып кыойгъанланы кылаууз ишлерин хорлап, чакыгъанларын, битгенлерин кыоймай, алайлагъа жан салгъанлай тургъан терекле. Азия дан кыайтып келген кюнден берисинде да Бексолтан кетген жолдан кёзюн айырмай тургъан Кыарачач кесине ушакъ нёгерге терек кыапдан чыгып, адам сыфатха кирип сюелген бу тёрт алма терекни тутады, ала бла сёлешгенин Бексолтан бла сёлешгенча кёрюп, ич сырын алагъа ачып, анга тансыгъын алай бла сууута, тереклени тёзюмлю,шош сюелиулерин кесини тынгысыз, кыуру да сакълагъанлай тургъан тёзюмлю жашауу бла тенгледире. «Мен да Сизге ушайма: жашау мени гумук этип да кёрдю, теменги этип да сынады, ылыстырлап да, сындырды, – кертиликими уа тюп эталмады, кёресиз?», -дегени да анданды. «Алгъа сиз айтыгъыз: тюзюм эдим мен, терсми эдим?»-деп да сорду Кыарачач. Саулай ёмюрюн сюйген адамын сакълагъанлай ётдюрюп баргъанына была кыалай кыарай болурла дегенча, тёрт алма терекни араларында айлана, хар бирини бутакъларын, тёммеклерин сылай.

Амалсызындан эте эди алай ансы, жашауу баргъан суугъа жеталмай, аллында тюбеген хар жарылгъаннга кыуюлуп, кёзден думп болуп кетген кыулакъ суучукъгъа ушагъанын ангылай эди Кыарачач.

Кыартлыгъында уа бир байтамал жерчикде жыгъылып, жан сюегин сындырып, кеси айтыучулай, тёрттахан болуп, эки кыолтукъ тыякыгъа жалынчакъ болуп кыалды. Алай, насыбына, таянчакълары бардыла-эки жашы да, Самат бла Халал, аладан туугъанла да кыатындадыла. Сора тёрт алма терек. Аладыла Кыарачачны кёзлерин жарытханла, жүрегин жапсаргъанла жашаудан умут юзерге кыоймагъанла.

Романны окъуй баргъанынг кыадар анда Ёгеле Жулдузуну хапарыны кертилигин бекден бек кёре бараса. Аны хар жигитин эрттеден таныгъанча, жашауунг, ишинг, ашынг да кюн сайын ала бла бирге болгъанча, кесинги да романны жигитлеринден бирине санагъанча боласа. Да кертиси да алайды. Анда бир адамны, бир юйюрню кыадарыны сураты саулай халкыны кыадары бла кыаты байланышда бай, шатык тил бла, кёп тюрлю бояуланы хайырланып, окъуучуну кесине тартадан тарта баргъан усталыкъ бла ишленеди.

Бир статьяда кыара сёз бла жазылгъан бу уллу чыгъарманы (аны экинчи китабы да боллукъ болур) магъана жаны бла теренлигин,кенглигин, кыыйматын толу баямлап бераллыкъ туююлсе, нек дегенде ол халкыбызны тарыхыны бек кыыйын, бек жарсыулу

кезиуюню юсюнден эндиге дери жазылгъан чыгъармаланы арасында сёзюню тюзлюгю бла, кертиликге табыныуу бла иги да айырмалыды.

«Ексюзле Жулдузуну сарынын» окъуп башлагъанымдан сора Салихни 1978 жылда чыкъгъан «Тёрт алма терек» деген назмула китабы эсиме тюшгенди. Аны Салих анасы Абагъа атап:

*Сейир эте чексиз уллу кючюнге,
Санга баш урадыла бийик таула,
Аба, Анам, Аны айтыр ючюнге
Мен да санга атайма бу китапны*

деген төрттизгин бла башлагъанды. «Тёрт алма терекни» бла жангы романны жигитлерини къадарлары бирдиле. Жакъчылары да бирдиле-поэмада Сары атлы, романда уа- Ёгеле Жулдузу. «Тёрт алма терек» деген аламаг китабын манга саугъа эте, Салих: «Багъалы Жамал, бу ариу дунягъа кёп жылланы къарайыкъ бирге!» -деп жазгъанды. Андан бери, арада отуз юч жыл озгъандан сора, мен амин Аллах, мындан ары да быллай терен магъаналы чыгъармаларынг бла бизни кёп жылланы къууандыра тур, Салих», - дейме, аны алгъышына къошула.

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН

Малкъар адабиятны къара сёз бла къуралгъан ёзеге жыйырманчы ёмюрню 70-чи жылларында уллу жетишимлени баямлагъанды. Адабиятны айныу жолунда проза бу кезиуде жанр, тематика жаны бла да ары дери болмагъан ниет эм поэтика бийиклени алгъанды. Аны ол жетишимлерине Шауаланы Хасанны чыгъармалары да себеплик этгендиле, анга жангы къарам, жангы ниетле кийиргендиле.

Шауаланы Хасанны жашау эм жазычулукъ къадарын энчи алып айтханда, ол тёлюсю сынагъан къыйынлыкъланы да кётюрюп, тёлюню ичинде айырмалы болургъа да жетишалгъанды. Чынтты жазыучуну къадары къачан да тынч болмайды. Алай Хасанны тёлюсю кесини биринчи атламын халкъыбызгъа тюшген зараутлыкълны ауур боюнсасына жегилгени бла башлагъанын унутургъа жарамаз. Аны себепли аланы чыгъармалары да миллетни азап жолуна жораланнганлары да сейир туюлдо.

Шауаланы Исмайылны жашы Хасан 19 ноябрде 1937 жылда Кёнделен элде, ол кезиудеги Эльбрус районда, туугъанды. Анасы – Малкъарланы Токашны къызы Мариям кёчгюнчюлюкню экинчи жылында жашлай ёледы. Тёрт гитче сабийчик ёксюз къаладыла. Аланы аталарыны егечи Аминат ёсдюредди, сабийлени кереклерин ажымсыз тапдырып туурү ючюн, ол къолундан келгенни аямагъанды. Болса да жашау бек къыйын эди. Ал кезиуде Хасанны школгъа жюрюрге онгу окъуна болмагъанды. Къарындашы Мухаммат бла бирге ол Аминатха не жаны бла да болушлукъ этерге кюрешгенди. Алгъа малчы болуп, ызы бла комбайн жюрютюрге юйренип, колхозда ишлеп тургъанды. Анга онтёрт жыл толгъанда, жашау бир кесек жумушайды. Кюнлени биринде эл школну директору Базырбаев Ахмедали, жашны туура-сындан къарап туруп, аны жигерлигине, хунерине да кёзю илинип, школгъа жюрюрге кереклисин айтады. Хасан аны сёзюне хазна эс да бурмайды, алай Ахмедали къаты болгъанда, жаш аны айтханына бой салады. «Мен ол заманда не окъуй, не жаза билмей эдим, – дейди Хасан. – Бир жол бизге диктант жаздырадыла. Мен а, жаза билмегеним себепли, нёгерлериме къарап, дефтериме алагъа ушагып бир затла ызлайма. Экинчи кюн устазым манга: «Шаваев, сен къайсы тилде, не алфавит бла жазгъанса?» – деп, сейирсинип соргъан эди.

Алай таулу жашны окъургъа, билим алыргъа уллу талпыныуу болгъаны себепли, ол тенглеринден, устазларындан арымай-талмай дерс алады. Бир кесекден айырмалы окъуучу окъуна болады. Он классны бошар заманына уа Хасан къабыргъа газетни редактору, район газетни да школ корреспонденти эди. Кесини биринчи хапарларын, статьяларын, назмуларын ол кезиуде къыргъыз тилде жазгъанды. «Сталинчи жол» деген ат бла чыккъан, Джалалабад област газетни бетлеринде Хасанны школ жашауну юсюнден, элчилени колхозда къаллай жетишимле болдургъанларыны юсюнден да 1953 жылдан

тебреп басмалагъанды. Жазыучу кыргыз тилни ана тилича уста билгенди.

Алай бла Шауаланы Хасан Кыргыз ССР-ны Сузак районуну Акбаш деген элинде, кечгюнчюлюкню кезиуонде он классны бошагъанды. Ол кезиу фахмулу жашны кесин сёз усталыкыда сынаи тебреген заманы эди – школда кыабыргъа газетледен башлап, район арада чыкыгъан газетлеге дери да ол школда, колхозда бола тургъан ишлени юсюнден корреспонденцияла жаза эди.

Халкыбыз Ата журтуна кыйтхандан сора газетле, китапла чыгъарыу жангыдан кыуралады. Журналист ишни бек жаратханы себепли, Хасан келе келгенлей, Эльбрус районда ана тилибизде чыкыгъан «Ленинни байрагы» деген газетде ишлеп башлайды. Устаз курсланы бошагъандан сора уа, эл школда бир ауукъ заманны урунады. 1961 жылдан бери Хасанны кыадагы «Коммунизмге жол» («Заман») газет, «Минги Тау» журнал бла байланылды. 50 жылгъа жууукъ заманны ичинде ол миллет журналистикабызны айнытханланы арасында биринчиледенди. Хасанны «Заман» газетде басмаланган статьялары халкыбызны харкюнлюк маданият жашауундан магъаналы ишлени юсюнден хапар билдиредиле, адет-тёре жорукъланы тинтедиле, дуниялыкъны юсюнден сагъыш этдиредиле.

Бизни жазыучуларыбызны асламысыны чыгъармачылыкъ жолу не газетден, не журналдан башланнганды. Хасан да адабиятыбызгъа журналистиканы юсю бла келгенди. Жамауатны жарсыуу, кыуанчы, умуту чынтты журналистни кыйгъы этдирген затладыла. Алай жазыучу болур ючюн, суратлау сёзню кючюн хайырлана билир ючюн, фахму керек болгъаны шартды. Хасанны фахмусу суратлау бирикдириу, айырмалау дегенча амалла бла жашауда тюбеген затланы анга адабият чыгъарманы даражасында тинтирге онг бергенди.

Шауаланы Хасан ондан артык китапны авторуду. Аны биринчи хапарла китабы («Кюйген тап») 1968 жылда басмаланнганды. Бу китапха кирген хапарлада жазыучу кесини тёлюсю кётюрген азап юлюшню юсюнден айтыргъа талпыннганы кёрюнюп турады. Биринчи хапар ёксюз жашчык Жамал жашау берген сынауну кётюрюрге кыалай бла кюч тапхананы юсюнденди. Китапха кирген дагыда «Къартны хапары» деген чыгъармада малкъар прозада болгъан байламлыкъны, тамата тёлю бла Хасанны тёлюсю бир бирге суратлау төрелени кыйсы жол бла ётдюргени баямланады. Сёз ючюн, Хочуланы Салихни «Бу эки кыабыр кимниди?» деген хапарында бла Хасанны хапарында тюбеген бирча сюжет ызланы эслейбиз. Аланы атлары окыуна жууукъдула – «Кыабырлада сермеш», «Къара ауанала», «Къартны хапары». Болсада, Хочу улуну 30-чу жыллада жазылгъан хапары фольклордан хазна айырылмагъан эсе, «Къартны хапары» жазма адабиятны жорукъларына кёре кыуралгъанды.

Малкъар къара сёзню, публицистиканы айныууна Шауаланы Хасан жыйырманчы ёмюрню алтмышынчы-жетмишинчи жылларында адет-тёреге жораланнган хапарлары бла кышумчулукъ этгенди.

Жаш тѐлюню сахар жашаугъа эниклениую аны хапарларыны, суратлау очерклерини да ѓзегиди, дерге боллукъду. «Полштоф багъасы бер», «Кергениме ишекли туйюлме», «Шеша», «Буслиматны атасы» деген хапарларында жазычу элден сахаргъа келгенле адет жаны бла башха болгъанларыны юсюнден айтады. Шахардан эсе элде адет-тѐре жорукъла иги сакъланып, ала оюла баргъан жерге тюшген жигитле уа бир кесек ауара болгъанлыкъгъа, жашаугъа къарамларын тюрлендирирге сюймегенлерини юсюнден да. Болса да жазычуну биринчи китабы хар жаны бла да суратлау адабиятны тѐрелерине сыйыныпды дерге жарамаз. Китапны жигитлери алагъа салынган суратлау борчну ахырына дери кѐтюралмайдыла, къыйын соруулагъа жууап излеген автор хапарлауун женгиллетип, бирде аны чамгъа буруп къояды. Болсада Шауаланы Хасанны китабы, тюбеген шарайыплагъа да къарамай, аны энчи хатыны юсюнден шагъатлыкъ этеди. Шауаланы Хасанны артта битеу да жазгъанларыны баш магъанасы болгъан тема – малкъар халкъны кѐчгюнчюлюкде сынагъан зарауаты эм ол зарауатны артдан келген азапларын ачыкълау да бу китапдан башланады.

Хасан бек къыйын, алай миллет магъанасы болгъан теманы - малкъар халкъны кѐчгюнчюлюкде сынагъан азабын ачыкълауун кесини суратлау эм инсан борчуна санап ишлегени да хакъды. Хасанны экинчи китабына – «Ач эшикни – менме» (1972 ж.) - эки повесть киргенди: «Ач эшикни – менме» бла «Къаты жел». Биринчи жазычуну энчи къадарына жууукъ болгъаны баямды. Уллу Ата журт уруш, аны ызындан сюргюнню жыллары халкъыбызны ѓсюп келген, сюеклери къатмагъан тѐлюсюне сынатхан къыйынлыкъланы ѓксюз жашны къадарыны юсю бла ачыкълау малкъар адабиятта жашаудан алынган суратлау тѐреге айланганды. Теппеланы Алимни, Толгъурланы Зейтуну, Токумаланы Жагъафарны, Гадийланы Ибрагимни чыгъармачылыкъларында бу тема – ѓксюзюню къадары – магъаналы жерни алганды. Аланы жигитлерини суратлау кертиликлерини шагъатыча хар жазычуну кесини жашаудан алгъан къадары сюеледи. Хасанны жигити да аллайды. Бу китап жазычуну биринчи повестле китабы эди. Аны ызындан ол талай повестни жазады. Жазычу повестлеринде малкъар адабиятта ол кезиуде салынган проблемаланы хазна къалмай барысын да тинтирге итингенди. Инсан урушдан башлап ол заманнга дери халкъны тарыхда жерин ачыкълау, тарыхны жигитлерине жан-къан бериу дегенча затла малкъар жазычуланы баш борчлары эди, аны себепли Шауаланы Хасан да кесини чыгъармачылыгъында ол темаланы ачыкълауда тарыхха кертичилей къалыргъа итинеди.

1976 жылда аны «Жерни кѐзлери» деген жангы повестле китабы басмаланганды. Бу китапха кирген повестледе Шауаланы Хасан жангы темаланы ачыкълайды. «Жерни кѐзлери» повестни урушдан сора жыллада кѐчгюнчюлюкден къайтхан малкъар халкъ жашауун къалай бла къуралгъанына жоралаганды. Бу жол жазыу-

чу сыфатланы кѳурауда жангы амалла излейди, аланы бир бирлери бла келишимлери жашау чѳйреликлени да шатык баямларгѳа онг береди. Тюз кѳылыкѳлы, иш кѳллю Лейла бла Мутай бир жанындан, терсине тартханла - Чачий, Нажабат, Хашим – башха жанындан жашауда тюбеген чѳйреликлени ачыкѳларгѳа себеплик этедиле. Бирде жазыучу эл турмушну миллетни маданият бешигича ангылагѳаны эсленеди. Жалан да эллиле сакѳлайдыла адет-тѳрени, культураны да дейди жазыучу, миллет маданиятны сакѳлагѳанла уа кеслери да тау адетни юлѳюлерича бериледиле. Аллай оюмлагѳа да кѳарамай, чыгѳарма реализм жорукѳлагѳа бойсунуп кѳуралгѳанды. Аны себепинден повестни жигитлери энчи сыфатлары бла окѳуучуну эсинде кѳаладыла, ала тутхан ниетлени юсюнден сагѳыш этдиредиле.

Повестни жигитлери кеслерини энчи кѳадарларын элни жашауундан айырмайдыла, колхозну аягѳы юсюне салыр ючюн ала жанларын-кѳанларын аямай кѳорешедиле. Жазыучу да ол кезиудеги ниетлеге таяна, баш жигитлени жамауат сезимни элегинден ѳтдюреди. Элге, колхоз ишге берилгенле тюз жигитледиле, башына мадар этерге излегенле, юйюн-юйюрюн байыкѳдырыргѳа кѳорешгенле уа ол кезиудеги идеологиягѳа келишмей, чыгѳарманы терс кѳылыкѳлы жигитлерине саналадыла. Бу чыгѳармада хар жигитни жашауда атламына жазыучу багѳа бичмей кѳѳймайды. Аланы автор аркѳаларындан тюртгенчады, бу зат чыгѳарманы кѳарыусуз жерлеринденди дерге тийиншлиди. Повестде жазыучуну халкѳны менталитетин да иги билгенине шагѳат болабыз. Сѳз ючюн, Талип бла Кѳызыу бир-бирлерине тебинип сѳлешгенде, не да башхаланы сѳзлерин этгенлеринде, халкѳыбыз мѳлекледен кѳуралмагѳанына, жамауатда иги кѳылыкѳла бла бирге чѳйре кѳылыкѳла тюбегенлерине да шагѳат болабыз. Чыгѳарманы бетлеринде ала жалан да бир-бирлерин чимдип, тюрт-сюрт этип сѳлешедиле, кѳаргѳышлагѳа устадыла. Алай болгѳанлыкѳгѳа, башында сагѳынылгѳан учхара жерлени айтмасакѳ, бу повестде жигитлени энчи ишанларына уллу эс бурулгѳаныны юсюнден чертирге тийиншлиди. Аланы бир-бирлери бла ушакѳларында, ныгѳышда олтургѳанда таурухларында, иш юсюнде, жюкню ауур этерге кюлкюню кѳабандыргѳанларында да, биз халкѳны жарыкѳ ѳнюн, чам-лакѳырдагѳа усталыгѳына шагѳат болабыз. Кѳартла уа бегирек да жюрютедиле миллет энчиликлени, ала халкѳ эсни кѳалаурларычадыла. Жигитлени харкюнлюк кѳыйын жумушларын сѳзню кючю женгил этгенчады.

Повестни кѳарыусуз ишаны – тюз жигите Лейла бла Мутай мѳлеклеча таза болгѳанларыды, Чачийни уа юсюнде адам ыразы болурча бир кѳылыгѳы да жокѳду. Болса да жазыучу жигитлерин кѳан кийирир ючюн, алагѳа энчилик берир ючюн диалогланы кючлейди, аланы тыш сыфатларын да уста кѳурайды, лирика жигитни ауазын да ангылашыныулу этеди. Ол жаны бла алып кѳарагѳанда, жалан да баш жигитле энчи сыфатны жюрютюп кѳѳймай, аланы ауаналарында тургѳанла да кеслерини энчи сѳз характеристикаларын жюрютедиле. Сѳз

ючюн, адепли таулу тиширыу Ажам, мингле бла саналгъан таулу тиширыуланы бирича, урушха кетген баш иесин кѣп жылланы сакълап, анга кертичилей туруп, жангыз жашын жамауатда болгъан тѣреледен чыкъмай турурча юйретеди. Аны сыфатын къурай туруп жазыучуну таулу тиширыугъа жарсыгъаны, аны сезимлерин, къайгъыларын теренден ангылагъаны ачыкъ кѣрюнюп турады.

Шауаланы Хасан бу чыгъармасында сыфатланы къурауда суратлау теренликге жетишалгъанды, аны бу иште баш мадары – хар жигитни кесини кылыгына кѣре, энчи тили болгъаныды, ала хар бири халкыны бир инсаныча кеслерине берилген ниет жюкню элтедиле. Болсада жазыучу аланы ауузларына бийик ниетлени салып тебресе, жигитле жашау кертиликден тайып башлайдыла. Сѣз ючюн, уллу жел бла къатыш къаты жауун жаугъан сагъатда, элчиле жашауларына къоркъуулюкъ болгъанына да къарамай, тау тѣппелеринден биченни ташыгъанларына ийнаныргъа кыйынды. Нек дегенде, ол зат лозунгланы юсю бла барады. Колхозчула табийгъатны бир кесек шопайырын сакъласала да, аны ючюн ара мюлкге заран тюшмезлигин окъуучула ангылайдыла, ол къалабалыкъда бардырылгъан «жигитлик» автордан келгенин да. Бу болумда Чачийни - колхоз башчысыны оноуу терс болгъанын ангылап, анга бой салмагъаны жанлыды повестни окъугъан.

Повестни дагъыда бир энчилиги барды. Мында бир ненча магъаналы зат айтылып, бир юлгюню юсю бла кыйын проблеманы ахырына дери ачыкъламай, жазыучу окъуучугъа андан арысын кеси оюмларча онг береди. Сѣз ючюн, элде жаш тѣлюню бир къаууму берилген ичгичилик. Жалан бир суратчыкыны юсю бла жазыучу ичгичи тѣлю баргъан жол жаланда кыйынлыкыны жолу болгъанын кѣргюзтюрге жетишалгъанды. Ичгиге берилген Чачийни анасы сынагъан ыспассызыкыны ангылар ючюн жазыучу анга жашын тютюн букъудан адам ауанала аз эсленген буфетде излетеди. «Буфет» деген эл жашаугъа чюйре келген сѣз повестде бютюн да эриши сыфат жюрютеди. Чачийни тюз жолгъа Кызыу не кюреше эсе да салалмайды, аны сылтаун жазыучу жашны сабийлигинден юйюрде асыры сер ѣсдюргенлеринде кѣреди, ол башха тюрлю да болмазлыкыны баямлайды.

«Жерни кѣзлери» деген повесть жаланда жазыучуну къадарында уллу магъананы тутуп къалмай, битеу да малкъар адабиятны айныу жолунда жамауат магъанасы болгъан борчланы салгъаны бла эм аланы суратлау амалланы себеби бла тынгылы баямлауда кѣребиз. Автор биринчилени санында жигитлерин иш юсюнде кѣргюзтюп, аланы ара мюлкге кеслерин къалай бергенлерин не да албугъартханларын ачыкълаялгъанды. Биринчи кере малкъар прозада бу повестде партия къауумланы ич къурулушларын, аланы тѣрелерин, бир-бирлерине гыр-мырларын, коммунист идеологиягъа бирле керти кѣл салгъанларын, башхала уа партия демагогия бла къуллукъ алгъанларын ачыкъ кѣргюзтюледди.

Бу повестдеги тема бирликни артта жазыучу «Жулдузлу тау»

деген повестинде да андан ары ачыклагъанды. Тырнауздагы вольфрам-молибден комбинатда урунуу коллективни жашауу повестни ёзегиди. Чыгъарманы жигитлерини энчи жашаулары бла бирча иште болумлары жазыучуну кёз туурасындадыла. Эки сюжет ыз да бирча тынгылы ачыкъланадыла. Бу повестде бир айырмалы зат – тюненеги элчиле завод-фабрика дегенча ишледе кеслерин къалай бла жарашдырадыла, кыйыналамыдыла, огъесе башхаладан артха кълмай урунамыдыла дегенча соруу салыуду. Бу соруугъа жууапны уа жазыучу жаш адамланы къадарлары бла излейди, - Идрис бла Азиза комбинатда кеслерине тийиншли жер алыргъа талпыныдыла, араларында жаратылган сезимни да тазалай тутаргъа итинедиле.

Башында тинтилген повестлени ызындан Шауаланы Хасан биринчи романын жазып, 1985 жылда «Бир жашауну минг бети» деген ат бла басмалайды. Жазыучу эпикалы чыгъармаланы жашырынлыкъларына толу тюшоннгенине аны бу романы шагъатлыкъ этеди. Бу уллу эпикалы чыгъарманы жазар ючюн Шауаланы Хасан уллу суратлау сынауладан ётгенди. Романнга жыйылган тематика элпеклик аны малкъар адабиятта реализмни юсю бла тарыхны айланч кезиулеринде халкъланы къадарын толу ачыкъларгъа боллугъуну юсюнден айтады.

Башда айтылгъаныча, биринчи кере басманы роман 1985 жылда кёргенди. Алай жазыучу аны он жылны ичинде тюрлендирип, кёп жаны бла да байыкдырып, 1998 жылда «Къара эмина» ат бла жангыдан басмалагъанды. Романда сёз бир уллу жамауатны къуралыууну, айныууну, чачылыууну эм да жангыдан от тиргизиуюню юсюнден барады. Бу роман малкъар прозада ол кезиуде тюбеген суратлау итинулюкню бир толу юлгюсюдю: адамланы къадарларын бирликде кёргюзтюп, жамауатны бир толу сыфатын къурап, ол бирликни ёлюм-сюз ниетлерин ачыкълау дегенча. Романны биринчи суратларында окъуна биз ол итинулюкню Теппеланы Алимни «Ташыуул» романына жууукълугъунда эслерге боллукъбуз. Тёппеланы Алим Жамауат элни къадарын ачыкълайды, Шауаланы Хасан а Жангы-Элни. Алим да, Хасан да элни мурдорун къартланы эслиликлеринде, жашланы ёткюрлюклеринде кёредиле, аланы бирликлерин багъалайдыла. Ол бирликни кючюдю халкъланы таркыймазлыкъ кючю да.

Болсада жазыучу бу жыллада кесин повестде сынаргъа бек сюйгенди. Повестлени ол бири бири ызындан жазып, басмалайды. Сёз ючюн, аны «Кюбюрде табылган повесть» (1992 ж.) деген китабына юч чыгъармасы киреди. Быладан экиси - «Ыйыкъланы ахыр кюню» бла «Асият» алгъаракъдан да белгилидиле. Алагъа критikle, окъуучула, Хасанны къалам къарындашлары да бирча бийик багъа бергендиле. Повестледе суратланган - малкъар халкъ сынагъан сюргон жылланы кыйынлыгъы жюрекледен алыкълан кетмегенди. Ол алай терк кетерик да болмаз. Алгын сагъыныргъа окъуна онгубуз болмай тургъан зарауатлыкъланы баям этерге жол ачылганлай, Шауаланы Хасан да малкъар адабиятта биринчи болуп сёз айтханланы арасында эди. Кесини жюрегинде сакъланып тургъан жараланы ачыкълай, Хасан

бир-бири ызындан, бу темагъа жоралап, бир талай хапар, повесть да жазгъанды.

Аны «Кюбюрде табылгъан повесть» деген чыгъармасы ары дери жазгъанларыны айтылмай къалгъан жерлерича кёрюнеди. Бир-бир жигитлени сыфатлары повестден повестге ачыкъланадыла, хапарлау-ну да бирикдиредиле. Бек башы уа - бу юч повестни да бирикдирген ич жырлары, мудах макъамлары барды. Китапны тынгылы этген да олду.

«Кюбюрде табылгъан повесть» «Асиятда» башланган шургулу хапарны андан ары бардыра, таулу тиширыуну сур къадарын башха болумлада суратлайды. Асиятча, Пилжан да уруш келтирген отну азабын сынаиды. Алай, хар затны аты башхача, къадары, ичер сууу да башхады, «бир жашауну минг бетинден» бириди. Повестде Пилжанны къадары жашау кертиликге тенг болуп къалады. Асият бла Пилжан - бир бирге арталлы да ушамагъан тиширыула, кеслерини къыйын жазулары бла жууукъдула. Аны сылтауу уа кюйсюз уруш бла кёчгюнчюлюкдюле.

Малкъар адабият биринчи чыгъармаларындан башлап, тиширыуну къадарына сакъ болгъанлай, къачан да аны дунясын окъуучулагъа ачыкъ этерге итингенлей келгенди. Тиширыуну жамауат аллында сыйлы борчу, аны бла бирге тарыхны къыйын кезиуонде ол кётюр-ген азап, анга жетген жашау чюйреликле бизни жазуучуларыбызны эслерин дайым да кеслерине бургъанлай тургъандыла. Шауаланы Хасанны чыгъармалары да ол затдан бир жанына турмагъандыла. Алай тиширыуну дунясы бу повестдеча толу, эркин суратланып а кёп чыгъармада кёрлюк туюлсе.

Малкъар халкъ сургюнде сынагъан къыйынлыкъны айтып тургъанлыгъынга къыйыры-чеги боллукъ хапар туююлду. Урушда ёлгенлени, кёчгюнчюлюкде къырылгъанланы санлары мингле бла саналгъанында биз бек жарсыйбыз, бирде уа (жашау неге юйренчек этмейди), - хо болду, кетди деп, артыкъ уллу эс бурмай къоябыз. Минг-минг адам сынагъан зарауатлыкъны кёз аллынга келтирген къыйын ишди. Ол да адамны психологиясыны бир энчилиги болур. Алай жангыз бир инсанны ачы къадары бла озгъан къыйынлыкъны суратласанг, окъуучугъа нек эсе да ол зат жууугъуракъ болады. Аны энчи къадарына китапны жигитлерини жазулары келише эсе уа — бютюн да. Андан окъуна болур Асиятха бла Пилжаннга жораланнган повестлени жореклеге жетгени.

Суратлау сыфатны къурауда Шауаланы Хасанны уллу усталыгъы бу повестлени юсю бла да хакъ баямланады. Жигитлени ич дунялары, тыш кёрюмдюлери да толу, ким да ийнанырча, окъуучу кесине сёз нёгер да табарча ишленгендиле.

Повестни тили бай, шатык болгъанын, айтымланы да тап къуралгъанларын, хар сёзюню халкъ тилине жууукълугъун да белгилерге тийиншлиди. Айбатлыкъдан, омакълыкъдан арталлы да зат жокъду, жалан да жашау кертилик башчылыкъ этеди повестде.

Повесть, хапарны ичинден хапар чыкыгъанча, алай ишленеди, суратлау дуняда жолоучулукъ заманны юч ёлчеминде барады. Алгъа автор бюгюнню кюнню суратлайды. Ызы бла Пилжанны тюшо андан ары барлыкъ затлагъа жол кёргюзтеди. Артда уа кюбюрде табылгъан жазмала заманны озгъан кезиуонден хапар береди.

Техника жаны бла повесть, сёзсюз, жазычуну уллу жетишимиди. Алай бизге неден да багъалы - повестни таза ниетиди, Пилжанны, таулу кызыны, мудах жыры. Пилжан ол къадар кыйынлыкъны женгип ётгенде, адамлагъа жүреги къайтмайды, ахыр сагъатында да жашаугъа, саулагъа ачыкъ жүрегинден алгыш эте, кетеди. Биринчи айтымындан башлап, ахыр сёзюне дери да повесть бизге осуят къагытча кёрюнеди: жарсытады, сагъыш этдиреди, озуп кетген кыйын кюнлени эсибизге салады. Жашаугъа сакъ къараргъа, аны багъасын, даражасын бийик кётюрюрге болушады. Сёз ючюн, Пилжанны тюшон окъугъан кезиуонгде, кеси сабийлеринге къорктуругъунг келип, аланы къатынга къыаргъа, къысаргъа излейсе. Повестде аллай жерле кепдюле. Къайсыбыз да билгенликден, кёчгюнчюлюк биринчи сагъатларындан, биринчи кюнлеринден башлап, онюч жылны ичинде кеп малкъарлыны къадарын юзгенди, киши жеринде къабыр юлюшлерин табып, кеплерибиз къалгъандыла. Жолда баргъан кезиуде окъуна, адамла жоюлуп, къабырсыз, жаназысыз жол жанларында атылып къалгъандыла. Ол затны Хасан повестде холамлы къарт бла аны ёксюз туудукъларыны юсюнден хапарында алапат уста суратлагъанды. «Сабий жүрекlege салыннган бичакъ жара» деген сёзлерине юлгюнню жазычу кёз аллынга сурат этип салгъанчады. Пилжанны: «Заман оза баргъаны сайын, бу дунягъа жаратылгъаныма сокъуранырча кюнлерим кепден кеп бола барадыла», - дегени уа?! Неда къарт Забиданы урушну кезиуонде: «Ата не да ана болуп жашагъандан эсе, жерде сюркелип айланган къурт болгъан кеп да онгуду», дегени! Кыйынлыкъ базманда не тартханын бу сёзлени окъугъан сормай ангылар.

Пилжанны ёлген сагъаты. . . Бу жерни окъуй туруп, амалсыз болуп, кызыгъа болушургъа адыргы этесе, жапсарыргъа сёз излейсе, алай къолундан бир зат да келмезлигин ангылап, кюесе-бишесе, жарсыйса, урушха, кийсюзлюкге налат бересе. Аллай сезимлени туудургъаны этеди кючлю Хасанны бу чыгъармасын.

Шауаланы Хасанны усталыгъы жылдан жылгъа, китапдан китапха ёсе барады. Биринчи хапарларында жаш жазычу жашауда тюбеген «кюйген тапланы» санай, окъуучугъа сейир этдирирча болумланы кёргюзте эсе, ахыр повестлеринде, романларында халкъ жашауну кыйынлыкъларыны терен сылтауларын ачыкъларгъа къолундан келгенди. Хасанны къалам къарындашы Гуртуланы Элдар да андан чертмегенди: «Хасан бизни миллетибизни бек кыйын кезилеринден бирин суратлай, малкъар халкъда болгъан огъурлулукъну, таукелликни, ахшы муратха итинмекликни энчи адамланы къадарларында, окъугъан адам ийнанырча, окъуп бошагъанда да: «Хау, жашаудада кёргюзтеди», - деп айтырча жазгъанды».

Хасанны фахмусуну элпек чагы келгенине шагъатлыкъ аны 1996 жылда басмаланган «Ит жыйын» атлы китабыды. Ол «Ит жыйын» роман бла «Тузакъ» эм «Сау адамны сын ташы» деген повестледен къуралгъанды. Хар замандача, Шауаланы Хасан малкъар халкъ чекген къыйынлыкъны кесини жигитлерини жашау жоллары бла кёргюзтеди, аланы энчи къадарларын халкъ жашауну кюзгюсюча этеди.

«Ит жыйын» роман халкъыбызны 80 жылгъа жууукъ тарыхыны ызын ызлайды. Бу жолда адамлыкъ ишанланы сакълагъан тынч болмагъанын биз бусагъат жашауну «чархын бурдургъанладан» биреуню — Солманны (Сахайны) сыфатында кёребиз. Солманны эки аты болгъаныча, ниети да экилиди. Аны адамлагъа халаллыкъы кёчгюнчюлюк жылларында ачыкъланып, анасындан келген ишанча бериле эсе, зарлыкъы, менсиниулюгю, байлыкъгъа жан атыу дегенча халлери уа атасындан алгъан юлюшюдю. Артдан артха Солманны адамлыкъ шартлары атасы Хажиге жууукъ келип тохтайдыла. Хажы, жаш заманында тюзлюк, тенглик ючюн, къанын-жанын аямай кюрешгенди. Ол тюзлюкню, баш эркинликни, къолайлы жашауну кесине угъай, жамауатына излегенди. Совет власт орналып, ол кюсеген тенглик келгенден сора, Хажы властны «душманларын» ачыкълап башлайды. Бу иште ол терен сагъыш этмей, гурушха болгъанларын, артдан артха уа кесини къаршы адамларыны окъуна ызларындан тюшеди. Ниет жолдашларына да сууукъ кёзден къарап, бек башы уа, ёз къуллугъуна тийиншли болур деген адамладан тегерегин тазалар акъылда, элчилерин тутдуруп, хатасыз жанланы Сибирге ашырады.

«Ит жыйын» деп ныгъыш къартлары Солманны жыйынына айтханлыкъгъа, итлик этиу Солманчаланы аталарындан келген ишан болгъаны романда ачыкъ кёрюнеди. Халкъда адамлыкъ, игилик да жюриогенине жазыучу бу романда шагъатлыкъ эте, уллу философия магъанасы болгъан оюмну баямлайды. Бусагъатха дери малкъар прозада инкъылапны юсюнден айта туруп, неда Совет власт орнала тебиреген заманда къыйын жолланы ачыкълай туруп, жазычула китапларыны жигитлерин аллындан ахырына дери тюрлендирмей, бир халда тутхан эселе, жыйырманчы ёмюрню 70-чи жылларындан башлап, Тёппеланы Алимни, Гадийланы Ибрагимни, Толгурланы Зейтунну, Гуртуланы Элдарны, Шауаланы Хасанны чыгъармаларында ол тюрлю жигитлеге да «къан кире» башлагъанды. Адабият жигитле дунягъа кёре тюрлене, жашау жоллада кеслерине ниет жаны бла жууукъну сайлайдыла, болумланы тюрлендиралмасала да, тутхан ишлерин тынгылы жалчытадыла, бирде уа къадаргъа бойсунадыла. «Ит жыйында» Хажы бла Солман жаш заманларында адамлагъа игилик этерге хазырдыла, этген да этедиле. Алай артдан артха, жашау къолайлары да ёсюп, кёллери да бийик болуп, къуллукъгъа жетишип, жамауатха «ат башындан» къарап тохтайдыла. Ма аллай затла келтиредиле хажилени, солманланы бир жыйыннга, ит жыйыннга.

Къайсы чыгъарманы да бирикдирген баш жигитлени бир-бирлерине келишиулерине не да чюйреликлерине болады. Бу жаны бла

тинтгенде, «Тузакъ» атлы повесть жазыучуну башха чыгъармаларындан психология теренлиги бла энчиди. Сабийле дунясын ачыклагъанын эсге алсагъ а, повестни кыйматы бютюн да бийик болады. Мында Шауаланы Хасан бек ачы ишни юсюнден хапарлайды. Кёчюрюлген кюнубюзде, жамауатдан айырылып, эки сабийчик - онекижыллыкъ Зубай бла жетижыллыкъ Лиза эллеринде къаладыла. «Бу болгъан затмыды?» - деп дайым окъуучула автордан соргъанлай турадыла. Жазыучуну уа керти болгъан ишледен юлгюне келтирирге онгу барды. Сёз ючюн, Шыкъыда эрттеден да төшек болуп тургъан бир къарт ынна - Аналаны Нана, кёчюрюлген кюнню къалабалыгъында, жокълар адамы болмай, унутулуп къалады. Бир ауукъ замандан узакъ къошладан элге къайтхан малчыланы кёчюре туруп, аны къатып тургъанлай тапхандыла. Аллай ачы къадар сынагъанла кёп эдиле. Шауаланы Хасанны повести ол кюйсюз къадарланы суратлау айырмалауну себеби бла бирикдиргенди. Эки амалсыз жанны азапдан къутулууу дуняны азапдан къутулуууна тенгди, дейди жазыучу повести бла. Зубайданы къутхарыргъа онг табылмайды, Лизаны уа къабартылы юйюк табып, ёсдюреди. Кыйынлыкъны жаланда адамлыкъ сезим хорларыгъыны юсюнден айтады жазыучу бу болумуну ачыклай туруп.

Чыгъарманы ал суратладан башлап аны жазыучуну башха повестлеринден энчилигин, назик ауазы бла сезимлерини кютюлюгюн эслейбиз. Ол жаны бла алып айтханда, тюремде сабийлеринден айырылып термилген Лейла, жаралы маралгъа ушаш, азапны хорлар кючю болмагъанын кёребиз. Бу кюн - 1944 жылны 8-чи мартында бери Нальчикге бир жумуш бла келген таулуланы жыйгандыла. Аланы асламы мындан арысында кеслерини суйген адамларын, сабийлерин, ата-аналарын кёрлюк туююдюле. Ала азап жолунда ёлмей, сау къалсала окъуна, жашаулары тюзелмезлиги баямды.

Хасан туюп болгъан эллени кёз аллыбызгъа келтире, повестни окъугъан бир заманда да унутмазча затланы юсюнден хапарлайды. Элни малы ашсыз, суусуз къалып, жыртхыч жаныуарладан къорууланы амаллары да жокъ эди. Хастанда бекленип къалгъан къойла, ачдан, бир-бирлерини жюклерин ашап, бир къужур ауруугъа жетишедиле. Аладан бирин жыртхыргъа тюшген бёрю, къойлагъа тиалмай, артха къачады. Сейир туююмдюю: бёрюню жыртхычлыгъы окъуна мажалды адам кюйсюзлюгюнден.

Шауаланы Хасанны чыгъармачылыгъында «Дуня жаханими» (2003 ж.) деген романы магъаналы жерни алады. Бу романда жазыучу тарыхны озуп кетген кезиулерине жангы кёз бла къарауну юлгюсюн кёргюзтгенди. Хасанга дери малкъар къара сёзню айныгъанла инкълапны, инсан урушну, совет власт орналгъандан сора келген социалист къурулушну жылларына да атап кёп повест эм да талай роман жазгандыла. Ала, Этезланы Омарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинден башлап, ол кыйын тарых жолну ачыкларгъа кёр кыйын салгандыла. Хочуланы Салих, Гуртуланы Берт, Шауала-

ны Миналдан, Залиханланы Жанакъайыт, Этезланы Омар – малкъар жазыучуланы биринчи тѣлюсю инкълап бла инсан урушха, совет властны орналыууна бир тюрлю къарагъан эселе: коммунистле эм аланы жанлыла хар болумда да тюз атламла этгенча, жангы властха къажау тургъанла уа хар жаны бла ажашхан не да ангылап аманлыкъ этгенчала болуп кѣрюннген эселе, аланы ызларындан келген тѣлю ол суратлау тѣреден ычхыныргъа итиннгенлерин биз 70-чи жыллада жазылгъан чыгъармалада окъуна эслерге боллукъбуз. Совет идеология бла къырал ниет система алагъа тарыхда тюзлюк-терсликни айырыргъа терен кирирге ол жыллада онг бермеген эселе да, жаш жазыучула, онгларына кѣре, алгъа атлам этегенлери аланы биринчи повестлеринде окъуна кѣрюнюп турады. Бютюн да жыйырманчы ъмюрню 90-чы жылларында демократия тюрлениуле малкъар жазыучулагъа чыгъармаларында жашау кертликни кючлерге онг бергенди. Шауаланы Хасанны да бу романы ол процесслени ачыкъ кѣргюзтген юлгюсюду, дерге боллукъду.

Хапарлауну Шауаланы Хасан бир къолайлы холамлы киши Абдулкерим жашы Атабий бла революцияны, инсан урушну отундан къачып, узакъ къошда тургъанларындан башлайды. Тынчлыкълары къуругъан таулу юйюрню адамлары тарыхны тирменинде ууалмай кечинирге жол излейдиле. Болсада ол излеу адыргылы амалланы тапдырлыгъы баямды.

Романны баш жигити - Атабий жыйырманчы ъмюрню биринчи жарымында малкъар халкъ кѣрген къыйынлыкъланы кѣтюрюп, 30-чу жылланы репрессияларындан, урушдан, жесирликден, сюргюнден талып, ахырында Ата журтуна къайтыргъа онг тапхан кезиу бла бошалады романны сюжети. Атабийчала романны кенг аулакъларында кѣпдюле. Ала адамлыкъ даражаны тас этмей жашаргъа итиннгенледиле. Алай ол затны тюкге санамагъанла да бардыла таулу жамауатда. Жууукълукъ, тенглик дегенча затла алагъа къургъакъ сѣзледиле, магъанасы болмагъан. Аны ючюн чыгъады сатлыкъ жолгъа Батырбий. Ала - экиси да тукъум къарындашла - бирча болумлада ъсгенликге, бирча адетлени къоюнунда кечиннгенликге, жамауат сурагъан тѣреге бирча сыйырмайдыла. Аны бла байламлыдыла романны трагедиядан толу бетлери да.

Батырбий Абдулкеримни къошуна аны мюлкюн сыйырыргъа биргесине мыртазакъны алып келеди. Аланы Батырбийден башхалыкълары – къул-къарауаш къауумдан чыгъып, энчи мюлклерин кечиндиралмай, башхаланы къол къыйынларын чач-тюк этерге хазырлыкъларыды. Батырбий ол затдан кери эсе да, комиссарла буюргъан жумушну толтурургъа угъай дерлик туйюлдо. Абдулкерим, башха амалы къуруп, аны бет этерге, акъылын жыяргъа чакъырады:

« - Тейри, жаш, жангы жашау сени иги затха юйретмегенди. Мени къатымда эки сѣз айтыргъа уялычу Батырбийге не болуп къалды олсагъаха? Миллет адетигизни, тѣрегизни – намысны, сыйны аякъ тюпге уругъуз депми къысадыла сизни? Къулланы, къарауашла-

ны къарынларын тойдурабыз, жамау шалбарларын теширебиз деп башсызла, халкъны эки къауумгъа юлешип, къазаутха кирдигиз да, сабийлени ёксюз, тиширыулары башсыз, халкъыбызны динсиз этдигиз. Олмуду дунягъа насып тѣкген революциягъыз?»

Былай дауну ол кезиудеги башчылагъа кѣп таулу айтыргъа боллукъ эди. Абдулкеримчаланы сорууларына жууапны «товарищ Маузер» бере эди: илишаннга салып, зинданлагъа атып.

«Дуния жаханими» романнга, башда айтылгъаныча, тарыхны кѣп айланч жолу сыйыннганды, анга кѣре кесини энчи къылыгыны бла кѣп тюрлю жигит да. Аланы асламы жашау кертиликни жорукъларына сыйынадыла, алай хапарлау ол жолдан тайып тебресе, жигитлеге да ийнаныргъа къыйын болады. Сѣз ючюн, романда немецли ууучлаучулагъа къажау сюелген жашырын къауумну ишлерини юсюнден хапаргъа ийнанырча тыйюлдю: асыры узакъ жерле бла, ажайып болумла бла ётедиле романны ол къауум жигитлери. Не да немец аскерчиле бла келген Шаханланы генералы болмагъанча халал, тюз ниетли инсанча бериледи романда. Немецлиле Совет Союзгъа, аны инсанларына бал къалачла юлеширге келмегенлерин эсге алсакъ, ол генералны сыфаты мутхузланмай амалы жокъду.

2006 жылда Хасанны «Жылла» деген китабы басмадан чыкъгъанды. Бери жазыучуну публицистика чыгармалары киргендиле - повесть, очеркъ, статьяла. Китапны биринчи бѣлюмюн къурагъан повестине Хасан «Келген жолума атланама» деп атагъанды, нек дегенде, аны эскериулери озуп кетген ёмюрге жолоучулукъдула. Аны юсюнден жазыучу китапны ал бетинде окъуна ачыкъ айтады: «Битеу жаза келген затларымы ёзеклерине саналгъан бу китапда да сабийлигиме ауазы эшитиледи, зорлукъ, ачлыкъ, жалангачлыкъ, бушуу, туугъан журтха термилиу, ана тилибизге къоркъуу тюшген кезиудеде уллу тынгысызлыгъым да, жашлыкъны эмилик аты битеу къыйынлыкъларымы унутдургъан сагъатчыкълары, гюллени ариу чакъгъанлары, сабийлени ышарыулары да кѣргюзтюледиле»

Малкъар адабиятта эссеистика хазна айныгъан жанр тыйюлдю. Бу жанрда зат жазар ючюн авторгъа фахмудан сора да арсар болмай, керти хапар айтыргъа хазырлыкъ керекди. Нек дегенде, сѣз ючюн, Хасанны китабыны жигитлерини асламы бусагъатда да саудула. Ала жазыучуну жашаугъа къарамларын бары да бирча хазна ангыласынла, ол затны юсюнде уа чюйрелик чыкъмай къалмайды. Аны себепли малкъар адабиятта эскериуле бек аздыла. Зокъаланы Зейтунну, Къулийланы Элизатны, Гуртуланы Бертни эскериу китапларындан сора малкъар адабиятта аллай энчи китап жокъду. Аланы келлик тѣлюлеге магъаналары уа болмагъанча уллуду. Жазыучу бу китабында озуп кетген ишлени жюреги бла ётдюрюп, алагъа кесини энчи къарамын баямлайды, ачыкъ, терен хапар айтады. Китапны окъугъан аны тил байлыгъындан, чамындан, терен оюмларындан зауукълукъ алмай болмаз. Анда ачыкъланнган маданият дуния бизни ниет жашауубузну магъаналы кезиулерин ачыкълайды: кѣчгюнчюлюк, андан къайтхан-

дан сора миллет культураны аягъы юсюне салыугъа къатышханланы магъаналы ишлери, ёмюрню ахырына дери жамауатда болгъан чурумла, чойреликле, жарыкъ байрамла – ала бары да сыйыннгандыла Хасанны китабына. Китапны жигитлери бизни заманны инсанларыдыла, ёз ниетлери, кючлери-къарыулары, амалсыз-болумсуз халлери бла да. Аланы юсюнден жазыучу башын жапмай айтады.

Шауаланы Хасан романдан романнга халкъыбызны тарых жолуна теренден терен кире барады. Аны алгъыннгы китаплары кёбюсюнде кёчгюнчюлюкге бла аны аллында 20-30 жыллыкълагъа жораланнган эселе, жангы китабына - «Анала ауазына» (2009 ж.) кирген «Огъары чат» деген романы онтогъузунчу ёмюрде болуп кетген ишлени юсюнден хапарлайды. Хасанны жигитлерини санында Малкъаргъа жолоучулукъгъа келген тыш къыраллы алимле, къаячыла бардыла. Аладан бири Дуглас (окъуучу аны сыфаты Дуглас Фрешфильдге кёре къуралгъанын ангылайды) энчи дефтеринде таулу халкъны жашаууна терен сингип, харкюнлюк къайгъыларын, умутларын да ангыларгъа итинеди. Романда болгъан ишле («къул бла бий айырылгъан» («по-реформенный период»), дегенди ол кезиуге халкъ) миллетни тарыхда кесине жер излеген чакъда, уллу къыралны санында баш кечиндириге онгланы аны тынгылы уланлары излей эдиле. Ол уллу борчну толтургъанла – тау бийлери, ёзденлери къыйын жолларында къара халкъдан кёбюсюнде ыспасны орнуна гурушханы кёредиле. Болсада ала юслерине тюшген ауур жюкню къыйын болса да, кётюредиле. Ол болумланы юсюнден толу хапара айтады Шауаланы Хасанны китабы.

Жыйырманчы ёмюрню ахыр онжыллыкълары Шауаланы Хасанны чыгъармачылыкъында уллу суратлау жетишимлени жылларыдыла дерге тийиншлиди. Аны бири бири ызындан китаплары басмаландыла, бу жыллада ол талай повестни («Бйыкъны ахыры», «Асият», «Кюбюрде табылгъан повесть», «Тузакъ», «Сау адамны сын ташы», «Ингир ахшы болсун, суймеклик!», «Келген жолума атланама») эм беш романны («Бир жашауну минг бети» (романны башха аты - «Къара эмина»), «Ит жыйын», «Дуния жакханими», «Анала ауазы», «Огъары Чат») жазгъанды. Бусагъатда «Жазыучуну китабы» деген повестин жаза турады (аны юзюклери «Минги Тауда» басмаланнгандыла)

Адамны чыгъармачылыкъны жолуна тартхан не зат болур? Жазыучуну, жырчыны, суратчыны юсюнден сёз баргъанда, бу соруу туумай къалмайды. Ниет байлыкъны айнытханла башхаладан жамауат аллында уллу борчларын ангылагъанлары бла айырмалыдыла. Ала, бу затха тюшюннген кюнлеринден башлап, миллет ишге аркъаларын берип башлайдыла. Хасанны юсюнден айтханда, аны адабиятыбызгъа энчи къадары келтиргенди дерге боллукъду. Не десенг да, кеси къыйынлыкъ кёп сынагъан адам башханы къадарына да сакъ болады, керти кёлунден эрийди, ол къыйынлыкъны юсюнден башхалагъа билдиреди, чыгъармачылыкъы бла себеплик этеди. Фахмулу адамны уа битеу халкъ чекген азапны юсюнден айтыргъа къолундан келеди.

Кёчгюнчюлюкде сегизжыллык жашчык сынагъан кюйсюз кьада-
ры, ол ёсгенден сора, анга кёп затны башхаладан жютю кёрюрге,
терен ангыларгъа, адабиятыбызда энчи сёзюн кесгин, шатык айтыр-
гъа онг бергенди.

Шауаланы Хасанны хапарлары, повестлерини юзюклери, башха
тилледе басмаланып, мингле бла саналгъан окъуучулары халкъы-
бызны жашауу бла шагъырей этгендиле. Жазыучуну хапарлары орус,
къабарты, къыргъыз, ногъай, азербайджан, татар, узбек, къаракъл-
пакъ тиллеге кёчюрюлюп басмаланнгандыла.

Айтханыбызча, Хасан малкъар жазыучулары жаш заманлары
кёчгюнчюлюкде ётген тёлсюнденди. Дуния зауукълугъундан эсе
къыйынлыкъны кёбюрек сынагъан, алай арсарлыкъны, таукелликни
да, мудахлыкъны, жарыкълыкъны да багъалай билген сёз усталары-
бызданды. Маданият адамыны кьадары, тиширыуну юйюрге жери,
жаш тёлюню тюз жолгъа салыу, таматала бла жаш тёлюню арасын-
да халла, жамауат аллында школну борчу, бусагъат жашауну сюреми
дегенча тюрлю-тюрлю темаланы Хасан кёп жылланы ичинде окъуу-
чулагъа ачыкъ этгенлей тургъанды. Жазыучу бу затланы юсюнден
китаплары бла чекленип къалмай, радио, телевидение бла да беруу-
ле къурап, айтханды, ол иши ючюн жамауатны ыразылыкъ сёзюн да
эшитгенди.

К И Т А П Л А Р Ы:

Кюйген тап. Хапарла. – Нальчик: Эльбрус, 1968.

Ач эшикни – менме. Повестле. - Нальчик: Эльбрус, 1972.

Жерни кёзлери. Повесть. – Нальчик: Эльбрус, 1976.

Ыйыкъны ахыр кюню. Повестле. – Нальчик: Эльбрус, 1979.

Бир жашауну минг бети. Роман. – Нальчик: Эльбрус, 1985.

*Последний день недели. Сборник повестей. – Нальчик: Эльбрус,
1990.*

*Кюбюрге табылгъан повесть. Повестле. – Нальчик: Эльбрус,
1992.*

Ит жыйын. Роман. – Нальчик: Эльбрус, 1996.

Сайламала. - Нальчик: Эльбрус, 1998.

Дуния жажаними. Роман и повесть. – Нальчик: Эльбрус, 2003.

Жылла. Эскеруу китабы. Нальчик, Эльбрус: 2006.

Анала ауазы. Романла. Нальчик, Эльбрус:2009.

К Е С А М А Т С Ё З:

*Бегийланы А. Жангъы китап. Жерни кёзлери. // Коммунизмге жол,
1976, 9 декабрь.*

*Гуртуланы Э. Ыйыкъны ахыр кюню. // Коммунизмге жол, 1980,
25 февраль.*

*Созайланы А. Жерни да барды кёзлери. // Коммунизмге жол, 1977,
8 февраль.*

Гуртуев Э. Главная тема – жизнь!. // Кабардино-Балкарская

правда, 1980, 2 июля.

Толгурланы З. Жанрны айныуу. // Коммунизмге жол, 1983, 16 март.

Толгуров З. Все начиналось в Гунделене. // Кабардино-Балкарская правда, 1987, 24 ноября.

Толгурланы З. Излеуну жолунда табылган насып. // Коммунизмге жол», 1987, 19 ноябрь.

Лайпанланы З. Къыйын заманланы эске тюшюре (Воспоминания о тяжелых временах). Х. Шаваевни «Ыйыкъны ахыр кюню» деген повестин окъугъандан сора туугъан оюмла». // Коммунизмге жол, 1990, 6 январь.

Биттирланы Т. «Къыйынлыкъны бетлери» - Х. Шаваевни «Кюбюрде табылган повесть» деген жангы китабыны юсюнден. // Заман, 1992, 29 декабрь.

Билим бериуну жолларын излей. (Кенжени школунда Х. Шаваевни «Жерни кёзлери» деген повестини юсюнден ачыкъ дерс»). // Заман, 1993, 27 январь.

Сарбашланы А. Чыгъармачылыгы жашау бла байламлыды. // Заман, 2001, 10 январь.

Сарбашева А. М. Шаваев Хасан Исмаилович // Писатели Кабардино-Балкарии. Библиографический словарь. – Нальчик: Эль-Фа, 2003. С. 390-393.

Биттирова Т. Ш. Шаваев Хасан. Очерки истории балкарской литературы. Нальчик: Эль-Фа, 2010, с. 708-716

БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА

ЭСГЕРТМЕЛЕДЕ КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ЭНЧИЛИГИ

*Тилди тарихни ачыкъ кюзгюсю,
Тарихни ачхычы, сейирлик юлгюсю,
Заманла унутулуп, тубаннга кетер,
Тарихни уа хар атламы тилге ыз этер!*

Боташиланы М.

I

Илму хар заманда айныгъанлай, ёсгенлей турады. Анга быллай жаны бла бир юлгю: арт кезиулеге дери, тарих жаны бла литература, тил къурулушуна кёре да кёплени оюмларына ишеклик туудура келген Орхон- Енисей (Энисай) жазмала бюгюнлюкде татар, къазакъ, ёзбек, башкъорт, къаракъалпакъ, хакас, къумукъ, къарачай-малкъар дагъы-да тюрк тилде сёлешген башха миллетлени барында да ортакъ хазна болгъанлары тохташдырылгъанды. Алай алыкъа адам улу минг жылла бла тизген тарих, культура эсгертмеле толусунлай тинтилмегендиле. Алыкъа излеу, тинтиу керекли болуп тургъан кёп затла бардыла. Илму жаны бла тинтилип, жууап берилирик затла бизде да аз туююлдуле. Аладан бирлери къарачай-малкъар литератураны жанрлары, аны мурдо-рун салгъанланы жазычулукъ хунерлеридиле.

Бюгюнлюкде къарачай-малкъар литератураны тарихин бийик билим берген юйледе окъуна быллай окъутадыла: а) кёлден литература; б) XVII–XIX ёмюрледе литература; в) XX ёмюрню 70-чи жылларында къурала башлагъан литература.

Теория жаны бла алып къарагъанда, литература болур ючюн, белгилсича, аны къурагъан халкъ болургъа керекди. Аны себепли быллай соруу туады. Къарачайлыла бла малкъарлыла энчи халкъ болуп къайсы ёмюрде тохтагъандыла? Тарихде айтыла келгенине кёре да, тилибизни онгларыны кенгликлери да бизден быллай соруугъа жууап излейдиле. XVII–XVIII ёмюрледен алгъа миллетибизни культурасы не халда эди, литературадан ангылам а нечик эди? Биз алыкъа эрттеден келген ниет хазнабызгъа – халкъ чыгъармалагъа ат башындан къарап турабыз.

Озгъан ёмюрледен къалгъан культура эсгертмеле бла ол заманлада чыгъармаларын миллет хазналарына санагъан ёзбеклиле, татарлыла, башкъортлула да бизден бурун халкъ болуп тохташмагъандыла. Алай ёзбекли, татарлы, башкъортлу алимле кеслерини литератураларыны тарихин XV ёмюрден, ала халкъ болуп тохтагъан кезиуледен угъай, андан эрттеден башлайдыла. Къалай да болсун, халкъны тилини, литературасыны да жолун бир къысха кезиуден ёнчелеп башларгъа жарамайды. Къысхасы, не тюрлю миллет да болсун, аны миллет тили бир ёмюрде,

бир кезиуде жаратылгъанына тарих шагъатлыкъ этмейди. Кертиси уа – табийгъатда хар зат да диалектиканы жоругъуна келип тиреледи. Аны себепли кьарачай-малкьар миллет XV ёмюрге кьуралгъанды, андан арысы бизге белгисизди, бизни туююлдоу, тарихибиз жокъду демеклик терсди. Былайда миллетлени жууукълукъларыны, шуёхлукъларыны, тарих жолларыны юслеринден Гьабдолла Тукайны назму тизгинлери эсибизге тешедиле:

*Бу шуёхлукъну тамырлары
Ёмюрлени терениндедиле.*

Кертиди, уллу миллетлени литератураларыча, кьарачай-малкьар литература бюгюнню даражасына алгъын бир заманда да кётюрюлмегенди. Мингле бла тауладан келген суула кибики, литература чыгъармала тохтаусуз келе, бир бирге кьошула, уллу череклеча болгъандыла.

Нарт сёзле, айтыула тукъум тамгъала, ташлада жазуула, жырла, таурухла - бары да халккъыбызны оюм чемерлиги узакъ ёмюрледен келгенин кёргюзтедиле. Суратлау оюмла жыйыла келип, литература деген ангыламгъа ие боладыла, Халккъны акъыллы, ангылауу, ойлау хунери кенгерселе, литература ол заманда айнып башлайды,

Къачан да литература ёмюр бла байламлы болады, халккъны жашау кьолайына кёре ёседи. Миллетни къадарын кёргюзген кюзго кибикиди, халккъны алгъадан алгъа элтген кючдоу ол. Алайды да, аны тарихи халккъны тарихи бла бирди. Литератураны тарихи халккъны тарихини ызындан баргъаны себепли, кьарачай-малкьар литератураны тарихи да халккъны тарих ызында кьуралгъанды.

Биз оюм этгеннге кёре, тарихде айтыла келген скифлени, гуннланы къанглы, сакъ, сармат, алан, кьарлукъ, хазар, огъуз, куман халкъланы барыны да тамырлары бирди. Бу халккъла эртте заманлада Къытайны бла Румну (Византияны) араларында жашагъан тюрк, монгол тайпала биригип тургъаннга ушайдыла. Алай тюрк, монгол тайпала бир жерде туруп турмагъандыла. Бир бирлери бла жарашмай, арада уруш-туююш чыгъып, неда тышындан чабыулла болуп, къача, кёче айлангандыла. Бютюнда Александр Македонскийни – Искандер патчахны чабыуулундан сора, гуннланы

Гитче жазуудан

къозгъалыулары, араблыланы ууучлаулары, монголлуланы чабыууллары башда айтылган тайпаланы тюрп этерге жетдиргендиле. Ала VII–VIII ёмюрледе Орта Азияда бла Сибирьде, X–XIV ёмюрде уа Эдил суууну бла Каспийни (Хазар тенгизни) баш жанларында, аланы чыгыш, шимал, батыш жагъаларында жашагъандыла.

Былайда V–XV ёмюрледен къалган адебият юлгюге – Кюлтегинни жазуундан (Орхон жазуулада жырладан) бир юзюкге къарайыкъ:

*Илгерю – Шантюнз йазыкъа теги сюледим,
Талуикъа кичиг тенгмедим.
Биргерю-Токъуз эрсенке теги сюледим,
Тюпютке кичиг тегмедим.
Къуурыгъарыу-йир Байыркъу ийринге теги сюледим.
Темир къапыкъгъа теги сюлкъдим.
Бунча ийирке теги йорытдым.*

Муну бюгюннюг къарачай-малкъар тилге кёчюрсек былайды:

*Аллы – Шантунз тюзюне дери ууучладым,
Тенгизге бираз жетмедим.
Къыбылада – Тогъуз эрсенге дери ууучладым,
Тибетге бираз жетмедим,
Батышда – Инжиу черегинден ёте,
Темир къабакъгъа дери ууучладым,
Шималда – Байыркъы жерине дери ууучладым,
Мынча жерге дери жортдум.*

Тарих билдиргеннге кёре, жашау жолларына кёре да, къарачайлыланы бла малкъарлыланы кеслерини бийик культуралары болгъанды. Ол зат битеу миллетледе да алай бола келгенди. Нек десенг, культурасы, хунери, адебиети болмагъан бир миллет да жокъду. Тарих, археология илмуланы бюгюнлеге дери болдургъан жетишимлери анга шагъатдыла.

Тарих айтханнга кёре, эртте заманда Къытайны бла Румну (Византияны) арасында аймакълада тюрк, монгол тайпала жашагъан жерледе, кёп тюрлю биригиуле, къауумла, къыралла болгъандыла. Сёз ючюн, Юйсюн деген къырал, тюрк къагъанатлары, Хорезм деген патчахлыкъ, Къыпчакъ бирлиги («Дешти Къыпчакъ»), Алтын Орда, (Акъ Орда, Кёк Орда).

Не медет, IX ёмюрню башында араблыла Орта Азияны бла Къазахстанны жерлерин ууучлай башлайдыла. Бир талай жылны ичинде кёп къан тёгюледи. Араблыла ол жерли халкълагъа зор бла бой салдырадыла. Араблыла, бир деп бир жандауурлукълары болмай, халкъны тюрп этерге жетдиредиле. Аланы культураларын мурдору бла къурутургъа кюрешедиле. Хорезмли алим – Абурайхан Ал-Беруни (973–1048) X ёмюрню башында жазгъан «Ётген тёлюню эсгертмелери» деген китабында былай дейди: «Къутайба бин Муслим Аль-Балики, не

амал да этип, бурундан келгенни кыруутду, жокъ этди, хорезмилени жазыу-сызыуларын, китаптарын, байламларын да кюйдюрдю; дин кыул-лукъчуларын, таурухла-хапарла билген адамларын, илму байлыкъларын саулай гунч этди, хорезмилени исламга деричи тарихин толусунлай жерге бастырды, аны бусагъатда киши да билмейди».

Араблы ууучлаучула уруш бла алган жерлеринде хар затны кеслерича этгендиле. Болсада, халкъ мюлк, культура жангыдан айныгъанды.

X–XII ёмюрле да Орта Азияда шахарла, элле ишленип, ол жерли халкыладан белгили адамла, алимле, жазыучула чыгып, илму ишле, тюрлю-тюрлю литература чыгъармала жазып, келир тёлөлеге жетдиргендиле. Мухаммед Хорезми, Абунасыр Аль-Фараби, Абурайхан Аль-Беруни, Аbugъали ибн-Сина, Рабгъузи, Махмут Кышкыари, Кыожа Ахмет Яссауи, Баласагъунчу Юсюп, дагыда аллай алимле бла жазыучула эдиле ала. «Багъдат шахарда муслийман кыралланы адебиетчилерини бла алимлерини кёбюсю Жууукъ Чыгышдан бла Орта Азиядан келгенле болгъандыла», - деп жазгъанды белгили алим, академик В. В. Бартольд.

Араб литература бла илмуну тарихинде Аль-Сыгъанакъи, Аль-Туркестани, Аль-Кыпчакъи, Бин-Тюрк деген алимлени бла жазыучулары атлары тубейдиле. Оруслу археолог А. Якубовский «Сыгъанакъны хурттакалары» деген уллу ишинде Сыгъанакъи деген бир жырчыны, ол Багъдатда жашаганлыкыга, кесини туугъан жерине, Ата журтуна тансыкъ болуп жазган бир назмусун, сёзюн сёзюнлей кёчюрюп, юлгюге келтиреди:

*Алгын бу – мамыр, эркин эл эди,
Билимле жашау этген жер эди.
Мындан «ныгъаяны» жазгъан акын чыкыгъанды,
Мындан «кидаяны» жсенгиллетген алим чыкыгъанды,
Энди бизге кыайтыр байракъ насып болса,
Биз жаланда Сыгъанакъда жашар эдик.*

Кертиди, тюрк тайпаланы ол кезиудеги литературалары араб тилни кыатышыуу бла, араб харфла бла жазылгъанды. Алай болгъанлыкыга, араб литературага аууп кетмегенди. Кеслерини эрттеден келген төрелерин, адетлерин жалгъашдырып, жангы заманнга кёре жангыртып, ёсдюре баргъандыла. Тюрк тайпаланы бла улусланы эртте жазылган литература юлгюлерин – «Огъуз наме», «Мухаббат наме» деген чыгъармаланы оруслу алим А. М. Щербак тинтип чыкыгъанды. «Огъуз наме» XI ёмюрде уйгурлуланы заманларында жазылгъанды. Экинчиси уа XIII ёмюрде араблыла, монголлула бийлик этген заманлага тышеди. Алай экисини да тил, литература мурдорлары бирдиле. Экиси да эки башха-башха ёмюрню суратлайдыла дегенни айтады .

Ол заманлада, жер-жерли халкыла бла тенглеширгенде, араблыланы культуралары бийик эди. Монголлуланы культуралары уа, араблыланы угъай, башха халкыланы культураларына окъуна жетмей эди. Аны

себепли, баргъан жерлеринде арабылыла бирсилеге кеслерини культура-ларын жайгъан эселе, монголлула бийлик этген жерлеринде аны гунч эте болгъандыла. Алай бла, XIII–XIV ёмюрледе культура бла хазна илму ёсмегенди. Жангыдан тиргизилген шахарла, элле, культура арала да, Алтын Орда чачылгъандан сора, тюрлю-тюрлю урушланы хаталарын-дан жер бла тенг этилгенди.

Бир-бир алимле, жазычула, бу биз сагъыннган затлагъа, литература чыгъармалагъа терс кёзден къарап: «Алада бизни юлюшнубюз жокъду, иги ангылашынмайдыла», – дейди.

Бу затха француз, орус, белорус, украин жазма литератураланы тарихчилери шагъатдыла. Французлуланы жазма литератураларыны кёбюсю француз тилде угъай, латин тилде жазылгъанды. Орус, белорус, украин халкъланы эрттеги литератураларыны юлгюлери уа алагъа хазна ангылашынмагъан, килисачыла жюрютген славян тилде болгъандыла.

Тюрк тилли миллетлени эски литературалары, илму ишлери чагъатай тилде жазылгъандыла. Алай аланы къарачай-малкъар тилге жууукъ-лукъларын, ангылашыннганларын эсде тутаргъа керекди. Бир къауумла суннганча, ол жалаанда ёзбеклилени тиллери тнойюдю. Чагъатай тил ёзбеклилени ханлыкълары тохташынчы окъуна тюрк тилли тайпала-ны литература тиллери эди,

Къыссас-ул-амбия

Ол барысына да ортакъ, барысына да ангылашымлы тил болуп тургъанды. Сёз ючюн, XI ёмюрде жазылгъан Рабгъузини «Къыссас-ул-амбия» деген китабын алсакъ, аны тили бюгюннго къарачайлы-лагъа бла малкъарлылагъа бек ангылашынулууду. Андан бир жангыз юлгю келтирейик:

«Зулайханы сабыры къалмады. Бир кюн Юсюпню бастангъа келгюздю. Айтты: «Эй, Юсюп, менинг кёнглумде бир сезим бар, кимсеге айта алмасман. Сен билермусан?» – деди. Юсюп: «Эй, Зулайха, сенинг кёнгюлюндегингни мен не билейин», – деди. Зулайха айтды: «Эй, Юсюп, менинг кёнглумде сенинг суююклюгюнг бар, сени бегаят сюеман», – деди. Юсюп айтды: «Мени суюсенче ёз эрингни суюгюл». Зулайха айтды: «Мен бари сенсиз

сабыр кыылмасман, нечик кыарар кыылайын».

Кысыхасы, чагытай тил эртте заманлада ёзбек тайпаны тили туююлду. Орта Азия бла Кызахстанны жеринде жашаган тюрк тиллилени угъай, андан тышында жашаганланы да ортакъ тиллериди. Батыш Европада жашаган халкъланы литература тиллери бир заманда латин тил болганды. Чагытай тил да тюрк тилли тайпаланы тиллерича жюрюген кезиу болганды. Сёз ючюн, бир кыауум алимле, жазычула Кызахстанны жеринде эрттеги шахарланы, жерлени, халкъланы атларын кеслерине экинчи атла этгендиле: Аль-Фараби, Аль-Беруни, Аль-Кыпчакъы, Аль-Сыгъанакъы, Аль-Туркестани, Яссауи.

Андан сора да, ишни башы кыайсы жазычу не жазганында, кыайсы алим кыаллай илму иш бла кюрешгенинде, ол кыайсы тайпадан чыкыгъанында туююлду. Ала илму ишлерин, адебиет чыгъармаларын не тилде жазганларындады. Бу жаны бла алып айтсакъ, жазычула бла алимле, ала башха-башха тайпаладан болган эселе да, илму ишлерин, адебиет чыгъармаларын битеу тюрк миллетле барысы да ангылаган тилде, бир тилде жазгандыла.

Аны себепли, башда айтылган жазыу-сызыулагъа, жазма адебиет юлгюлеге, адебиет чыгъармалагъа, жазычуланы бла алимлени ишлерине тил жаны бла алып кыараганда, азербайджанлылача, тюркменлилача, ёзбеклилача, уйгъурлулача, кыргызылылача, кыракъалпакълылача, кызахлылача, кырачайлыла бла малкярлыла да, жаш тёлноно бийик окъуу юйледе окъута туруп, ана тилибизни тарихине эс бурургъа керекдиле.

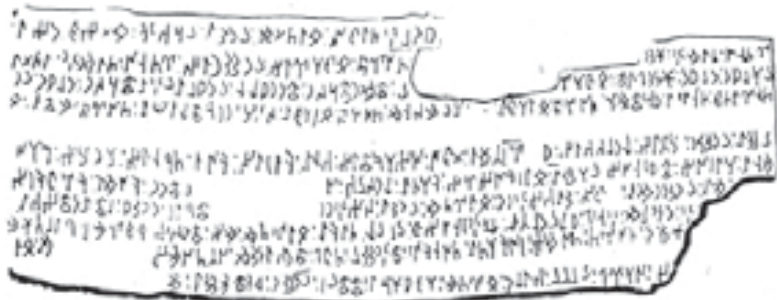
Орус-белорус, украин адебиетледе да бу тёре болганды. Ала эрттеден келген жазма юлгюлерини барысына да ала ортакъдыла деп тохташдырып, хар бири адебиетлерини тарихине кийиргенди.

XV ёмюрню башында Алтын Орда чачылады. Аны орунуна башха-башха ууакъ ханлыкъла кыураладыла. Анга кёре жамауат-саясат тюрлениуле боладыла. Хар бир ханлыкъны культурасы, тили, адети-тёresi тюрлю-тюрлю жашау болумлагъа кёре айныйды. Хар халкъ кесини энчи адебиет тилин кыурайды.

II

Эрттеги адебиет юлгюледе, магъана жаны бла алып кыараганда, бирлик жокъду. Аланы кёбюсю, ол заманлада ханланы, акъсюеклени, оноучуланы махтай келип, Аллахха табыныу ниетде жазылганды. Аны алайлыгъы ол кезиуде жамауат болумла бла байламлы болганын эзде тутаргъа тийиншлиди.

Академик Е. Бэртельсни айтыууна кёре, не халкъны да адебиетини тарихин тинтгенде (тил бла адебиет бир бирсиз болмайдыла), аны тили ол заманда бирси тюрк миллетлеге да ортакъ болганын айтып, бурунгу жазыу-сызыулары, адебиет юлгюлени, айырма жазычуланы, жырчыланы чыгъармаларын ангылатыудан башларгъа керекди.

Билге кыагынын эсгертгичинден

Сёз ючюн, биз V–VIII ёмюрледен бери сакъланган, юслеринде жазулары болган сын ташланы билебиз. Ала Орхон, Енисей, Талас череклени жаггаларында арамей, уйгъур харфла бла жазылгандыла, ол сын ташланы кыазылып жазылган жазуларында, бирде жокълау этгенча, бирде махтау салганча сёзле, назму тизгинле, нарт сёзле тубейдиле. Ол сынланы адебиет жаны бла бек магъаналылары, бек уллулары Кюльтегиннге, Билге кыалганнга, Тонукёкге аталган эсгертмеледиле.

Алада VIII ёмюрде бек уллу кыралны – Тюрк кыагъанатны тюрлю-тюрлю атаууларыны бир бирлери бла демлешгенлери, башха кыралла бла урушханлары айтылады. Тил, илму жаны бла тинтип кыараганда, ол жазулары тиллери кыарачай-малкыар тилге бек жууукъду. Ма юлгю; «Тэнгри тэг болмыш тюрк Билге кыаган бу эдгз олуртым, сабумын тюкети эшиттил...» Тейрича, тейриден жаратылган, тюрк Билге кыаган, бу чакъда олтурдум (тахтагъа) сёзюмю барыгъыз тюгел эшитижи, – деп башланады Кюльтегиннге аталган эсгертмеде жазыу. «Мен айтыхлыкъ Тонукёкме» деп башланган Тонукёкню хурметине жазылган эсгертмени жазуунда уа сейирлик тенглештириуле, эпитетле, метафорала, нарт сёзле, афоризмле кёпдюле. Бек эртте заманлада кыуралып, тюрк тукъумлагъа белгили болуп келген таурухла да аз туююлдюле. Аладан бек магъаналысы, бир кыауум тилге да кёчюрюлюп, китап болуп чыкыган алф баба Къоркыутну тауруху. Алай ол таурух тюрк тилли тайпаланы араларында IX ёмюрде кыуралганнга ушайды. Нек десенг, араблыла Орта Азиягъа бла Къазахстаннга уруш бла кирип, муслиyman динни зор бла алдыргынчы окъуна, ол таурух айтылып турганды. Алф батыр Къоркыутну юсюнден таурухта араб сёзле жокъдула. IX ёмюрде уа эм иги адебиет юлгюге Огъуз кыагъанны ата-бабаларыны ёмюр тарихлерин, аланы жигитлик ишлерин баям этген, «Огъуз наме» саналады. «Огъуз наме» эртте заманлада этилгенликге, кыагытха (уйгъур жазыу бла) IX ёмюрде тюшгенди. XIV ёмюрлеге дери уа кёп тюрлю кёчюрмеледе окъулуп келгенди. Аны тили кыарачай-малкыар тилге бек жууукъду. Юлгюге муну окъуп кёрейик: Кене чериг бирле Огъуз кыаган Итил деген мюрен (ге кечти). Итил (деген) бедюк бир мюрен турур. Огъуз кыаган аны кёрдю, такы деди ким Итилни усуугъудан нечюк к-

чербиз, деб деди. Черигде бир й (а) кышы бег бар эрди. Анынг аты Улуг Орду бек эрди, Узлугъ укълугъ бир эр эрди. Кёрдю ким (кыдугъуда кёб телим) таллар кёб телим йыгыачлар (бар эрди: Ошбу бек...) ошул йыгыачлар. . . кести, йыгыачларда йатты, кечти. . . Андан сонг, Огъуз, кыагъан севинч этти, кюлдю. Такы айты ким ай сен мунда бег болун, Кыыпчакъ деген сен деб деди. Такы илгеру кетти. . . Анданг сонг Огъуз кыагъан кене кёк тукълукъ жаллугъ эркек бёрю кёрдю. Ошбу кёк бёрю Огъуз кыагъанга айтты ким эмди чериг бирле мундун атла Огъуз. Атлаб эл кюнлерни келдюрюк, мен сенген башлаб йолны кёжюрюмен, деб деди. Танг эртте боллукъта Огъуз кыагъан кёрдю ким эркек бёрю черигининг тапукъаларыда йюргюде турур. С(е) винди, йлгеру кетти. Огъуз кыагъан бир чокъу айгыр аткъа мине турур эрди. Ешул айгыр атны бек чок сев(е) йюрюр эрди. Жолда ошбу айгыр ат кёзден йитю кыачты, кетти мунда улугъ тагъ турур. Огъуз, кыагъанга Муз тагъ ичиге кыачты, кетти. Огъуз кыагъан мундан кёб чагы эмгек чекуб турду: Онунг башы согъукътан ап акъ турур. Аны ючюн анынг аты муз тагъ турур. Жюрюгюде согъургъуда онга эр эрди. Ошул бек тагъларга кирди, йюрюдю. Токъуз кюндюн сон, Огъуз кыагъанга айгыр атны келтирдю. Муз тагъларда кёб согъукъ болудан ол бег кыагъардан сарынмаш эрди, ап акъ эрди. Огъуз кыагъан сев(и)нч дерле кюлдю, айтты ким ай сен мунда беглерге болгъыл башлыкъ, (ме) М(е)нглеб сенге ат болсун Кыагъарлыкъ, деб деди. Кёб эрдени сойуркъады, илгеру кетти.

Кёне йолда бедюк бир юй кёрдю. Бу юйнюнг тагъамы алтундан эрди, тунглюкълары такы кюмюштюн кыалыкъ (а)лары темюрден эрдилер эрди. Кыапулугъ эрди аякыч йокъ эрди. Черигде бир й(а) кшы чебер бар эрди, анунг аты Тёмюрдю кыагул деген эрди. Анга жарлыкъ кыылды, ким сен мунда кыал, ач. Кыалыкъ(а) ачгъундун сонг кел ордугъа деб деди. Мундан анга Кыалач ат кыойду, илгерю кетти .

Кюлтегиннге аталгъан кичи жазыуда былай айтылады:

*Тюпютге Кичиг тегмедим,
Темир кыапыгъкъа теги сюледим,
Йыргъаруу-йир Байыркыу ийрине теги сюледим,
Бунча ийирке теги йорытдым...*

Малкыар тилге кёчюрсек былайды:

*Тибетге бираз жетмедим,
Батышда – Инжиу черегиндэн ёте,
Темир кыабакъгъа дери силдедим (алдым),
Шималда – Байыркыу жерине дери силдедим,
Былай бир жерге дери жортдум.*

Былайда биз нени башын ачаргъа сюебиз? Уллу Орда сагъынылып, Эдил Черегинден ётюп келип, кюлтегинни Буз тау дегени Минги тау-

**«Дивани
лугъат-ат-тюрк»**

ду. Темир къапугъа жетгенин а кеси айтады, анга даулаш жокъду. «Къалач деп айтады», – дегенни юсюнден да сагъыш этерчады. Тюрк тилледе къысыкъ тауушланы алмашыныуларын эсге алсакъ, «Къарап, къарча», деп ангыларгъа окъуна боллукъду.

Эртте замандан келген адебиет юлголе жаланда поэзияда болуп къалмагъандыла. Ол заманда проза бла жазылгъан чыгъармалада да тюбейдиле ала. Аладан бири Рабгъузени «Къыссасул-амбия» деген китабыды. Ол кеп хапардан къуралгъан жыйымдыгъыды.

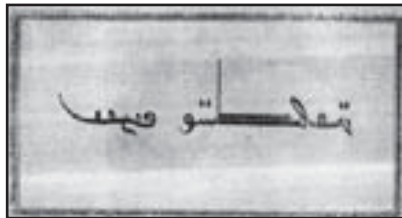
Махмут Къашкъари жыйышдыргъан «Дивани лугъатит – тюркю» да (Тюрк тиллени сёзлюгю) XI ёмюрню эсгертмесиди. Анда эки жюз бла токъсан бир нарт сёз, юч жюзге жууукъ назму строфа барды. Аланы бир къауумлары – эртте заманладан бери бирден бирге айтыла келгенле эселе, бирсилери уа Къашкъарини заманында жашагъан на-

змучуланы чыгъармаларындандыла. Бир сейир: сёзлюкде берилген нарт сёзлени бир къауумлары бюгюн да къарачай-малкъар тилде тюрленмей сакъланадыла. Юлгю: «От десе, агъыз куймас». – «От дегенликге, аууз кюймез». «Къурукъ къашукъ агъызгъа ёламаз». – «Къуру къашыкъ ауузгъа бармаз». «Неча йитик бичакъ эрсе, ёз сабын ийанумас». – «Не жютю бичакъ эсе да, ёз сабын жонмаз». «Тагъ тагъкъа къабушмас, киши кишиге къабушады». – «Тау таугъа жолукъмаз, адам адамгъа жолугъады». «Йазида бёрю улиса, эвда итни багъры тартишур». – «Тюзде бёрю улуса, юйде итни къарыны бурур». «Къоркъмакъ кишиге къой башы къош кёрюнюр». – «Къоркъмакъ адамгъа къой башы къош кёрюнюр» «Бэш эранакъ тюз эрмаш». – «Беш бармакъ тенг болмаз». «Бир тюлкю тэрисин икимю соймас». – «Бир тюлкюню териси эки кере союлмаз». «Иалинукъ огълы йокъазур, эзгу ати къалир». – «Иги улан кеси ёлсе да, аты къалыр». «Арслан къариса, сичкъан ётюн кёзасур». – «Аслан къартайса, чычхан тешикни марар».

Энди ол сёзлюкден бир къауум сёзню къарачай-малкъар тилде жюруген сёзле бла тенгleshдирип кёрейик: алдади-алдады, алма – алма, ана – ана, алиш – бериш, алыш – бериш, анда – анда, ара – ара, аркъа – аркъа, экач–эгеч, эмди – эмди, эн – эн, эр – эр, киши – киши, бай – бай, балчыкъ–балчыкъ, басинчакъ – басынчакъ, ит – ит, кэча – кече, минг – минг, ёкюз – ёгюз, сап – сап, сарумсакъ – сарымсах, тайакъ – таякъ, тартти – тартды, узун – узун, уя – уя, юзюм – жюзюм, юкю – уку, юн – ён, хан – хан, чабакъ – чабакъ, чыгъыш – файда, къавукъ – къабукъ,

къамчи – къамичи . . .

Аны бла бирча «Дивани дугъатит – тюркде» Абу, Бектур, Йафас, Салим, Тюрк, Къумукъ дегенча адам атла: араб, башкорт, булгъар, огъуз, рус, сувар, тат, татар, таджик, тюрк, тюркмен, уйгъур, фарс, къарлукъ, къыргъыз, къифайакъ дегенча халкъланы атлары; аны кибики Афрасийаб, Баласагъун, Бешбалыкъ, Бухар, Кашмир, Талас, Макка, Мерв Орда, Сайрам, Самаркъанд дегенча, тарихде эрттеден белгили шахарланы атлары кѣп айтылады. Дагъыда къыралланы, тенгизлени, кѣллени, череклени, жулдузланы, жерлени, эллени, жайлыкъланы, жолланы, ауузланы атлары китапда бек кѣпдюле. Къарачай-малкъар тилге жууукъ, ангылашымлы болуп, андан кечирек жазылгъан сѣзлюкле да бардыла. Аладан бирине – ъмюрде Абу Хаян жыйышдыргъан «Китап аль-ийдракъ-ли-сан аль-Атракъ» деген тюркча-арабча сѣзлюкге эс бурурчады. Жыйышдыргъан бир-бир сѣзлени, «къыпчакълыланы», «огъузлуланы», «тюркестанлыланы» деп белгилегенди. Аны кибики, Жамал – Абдуллах ат-Тюркини арабча-тюркча-къыпчакъча сѣзлюгюню да (XIV) уллу магъанасы барды. Сѣзлюкню жыйышдыргъан кеси да тюрк тилли тайпаладан эди.

Къудатгъу билиги

XII ъмюрню аягъында Чыгъыш Тюркистанда чыкъгъан Ахмет Югънакъи деген назмучуну «Хибат аль-хакаик» деген поэмасыны тили да бек сейирди. Бу чыгъарманы тили Ахмат Яссауини чыгъармаларыны тилинден башхаракъды. «Къудатгъу билигни» тилине жууугъуракъ.

XIII ъмюрню ал жанында Орта-Азияны бла Къазахстанны жерлерин монголлула аякъ тѣп этип, тюрк тилде чыгъыучу адебиет ара Алтын Ордагъа кѣчеди. Алай бла, XIV ъмюрде адебиет тарихинде жангы заман - бир жанындан Алтын Орданы бла Мисирни, экинчи жанындан а Орданы бла Хорезмни заманлары башланады. Ол заманда жазылгъан адебиет эсгертмелени кѣбюсю къатыш тилде чыкъгъандыла. Алай алада къыпчакъ тилден кирген сѣзле кѣбюрек эсленедиле.

XIV ъмюрде «Мухаббат наме», «Нахдж аль-фарадис» Дурбекни «Юсюп –Зулийхасы», Яссауини «Хикмети» жазылгъан тилге жууукъ тилде къуралгъан жырла, дастанла белгили болгъандыла.

Ол заман бла байламлы сѣз баргъанда, жангыз аланы угъай, «Кодекс Куманикус» («Къыпчакъ тилни сѣзлюгю») , «Гульстан бит-тюрки» дегенча къыпчакъ тилде чыкъгъан чыгъармаланы да айтыргъа бол-

лукъду.

Эртте заманлада жазылып, къарачай-малкъар тилге жууукъ ортакъ эсгертмеледе чыгъармала быладыла. Илму жаны бла тинтиле келсе, быладан сора да аллай затла табылырларына сёз жокъду.

Бу биз атларын сагъыннган чыгъармаланы тинтген алимле аланы барысына да тюрк миллетлени ортакъ хазналарынача къарайдыла. Белгили тюрколог Э. Наджип «Тюрк тукъумлу халкъланы эртте замандагъы жазма адебиетлерин тохташдыргъанда, бюгюнню татар, башкъорт, ёзбек, къазакъ, тюркмен, азербайджан халкъланы ата-бабаларыны бирлери аз, башхалары уа кёбюрек юлюш къошхандыла. Аны себепли бу атлары айтылгъан халкъла ол эртте этилген адебиет юлгюлени иелерине тергеледиле», – деп жазгъанды.

Бек эрттеги тюрк жырланы-назмиланы уста тинтген, фахмулу тюрколог И. В. Стеблева: «Эрттегили тюрк поэмала тюрк халкъланы адебиетлерини айныуун ачыкъ кёргюзтген сейир ишледиле. Нек десенг, бурунну тюрк тилде жазылгъан назмиланы къуралууларында бла бюгюнню тюрк миллетли халкъланы назмиларыны тизилиулеринде хазна башхалыкъ жокъду. Эрттеги дастанланы бла жигитлик жырланы араларында байламлыкъ «Алпамысда» ачыкъ кёрюнеди», – деп жазады.

Бурунну тюрк адебиет эсгертмеле бусагъатдагъы тюрк тамырлы халкъланы барысыны да ортакъ хазналары болгъанларын айгъакълагъан кёп илму иш жазылгъанды.

Алайды да, къарачай-малкъар тилни тамыры бек терендеди. Ана тилибиз бурунну тюрк тилли адебиет эсгертмеледен келе келген тилибиз энтта, жашау юлюшлю болуп, бирси тилле бла тенг турлугъуна ишек жокъду.

***ЖУЛАБ УЛУ ЮЗЕЙИР, жазыучу.
КМР-ни культураны сыйлы кюллукъчусу.***

БЕЛГИСИЗ ЖАЗЫУЛА

*Бизни эрагъа дери 539 жылда 11-чи октябрьде
Вавилонда Балтасар тохананы къабыргъасында
иудей жазыууна жашырынлыгы*

*Эртте озгъан заманланы
тарыхы, бурун заманладан
келген таурухду.*

А. С. Пушкин

Бизни эрагъа дери 539 жылда 11-чи октябрьде Вавилонда Балтасар тохананы къабыргъасында тамашалыкъ жазыуу жазылгъанлы, быйыл - 2011 жылда 11-чи октябрьде 2550 жыл боллукъду. Жазыуу иудей алфавитни харфлары бла жазылгъанды, алай жазыуу тили чюйют тил туююлдо. Аны себепли шендюге, бусагъатха дери да бу жазыуу къайсы тилде жазылгъанын бир адам да билмейди! Кеп лингвистле, геологла, профессорла, доцентле, филологла, аспирантла – Кембриджскийни, Оксфордскийни институтларыны бла университетлерини барысыны да алимлери, бийик окъуу юйлени студентлери бла педагоглары Вавилон патчах Навуходонорну заманында жашагъан Даниял фйгъамбарны хайырындан бизге дери жетген жашырын сёзлени магъаналарын билдире сюедиле. Бусагъатха дери да бу сёзлени керти да магъаналарын киши да билалмагъанды: «МЕНЕ, МЕНЕ, ТЕКЕЛ УПАРСИН». Жаланда Даниял фйгъамбарны ангылатыуунда былай айтылады: «Саны, саны, базман эм юлешиниуле». Ма ол сёзлени магъаналары уа былайдыла:

«Саны – Аллах сени патчахлыкъ этер кюнлеринги тергегенди эмда аны ахырын тохташдыргъанды».

«Базман – сен базманда ёнчеленнгенсе эмда асыры женгилге саналгъанса».

«Юлешиниу» - сени патчахлыкъынг юлешиннгенди эмда мидянлагъа бла перселеге берилгенди».

Таурхда уа былай айтылады: «Ол заманда Балтасарны буйругъу бла Даниялгъа къызыл къумачдан этилген кийим кийдиредиле эмда патчахлыкъда ючюнчю адам болгъанын билдиредиле. Ол кече окъуна Балтасарны-Вавилонну патчахын, ёлтюредиле. Дарий Мидянин алтмыш эки жыллыгында патчахлыкъны алады».

Вавилон жазыуда сёзле толусунлай сакълангандыла, бек сейри уа – битеу харфла тюз окъулгъанларыды, бир жерде да терс зат – халат болмагъаныды. Биз бу сёзлени бек тюз айталлыкъбыз: «Мене, мене, текел упарсин». Быллай соруу чыгады: «Шендюге дери да илму нек къарыусузду, бу соруугъа жууап нек бералмайды? Бу жазыуу къайсы

Балтасар.
Ван Рейн Рембрант (1606–1669).
Сурат 1635 жылда ишленгенди.

тилде жазылганды?»

Бу жазыуу юсюнден кѣп жазыучула да жазадыла, сѣз ючюн, кыркъдан артыкъ китап жазгъан А. Кондратьев да. Аны юсюнден кѣп сыйлы китаплада да айтылады. «Забурну бла Инжилни Тауратында да. Жазыу бир китапдан башхасына кѣчюп тургъаныны сылтауу уа – ол таурухча сейирлик болгъаны, аны бир адам да ангылаялмагъаны, хар бири да Даниялны ангылатханын къайтарып, аны бла тохтап кългъаны бла байламлыды: «сан, сан, базман, юлешиу» деп.

Да сора ахырында кесими оюмуу айтыргъа манга кезиу жетгенди. Бу белгисиз ишни ахырына жаланда мен жетдирирме деп, акъылыма бир заманда да келмегенди. Мен бу ишни юсюнде насыбым тутар деп хазна ышанмагъанма, болсада жазыу 2550 жылны ичинде жаланда мени сакълагъанды. Мен бир сагъатымы, бир кюнюмю, бир жылымы угъай, сау оналты жылымы къоратханма. Манга тапсыз тюшген кезиуле, жарсытхан заманлада болгъандыла. Къолумдан бир зат да келмезлик сунуп, тюнгюлген да этгенме. Битеу да арсарлы болгъан затларым кетип кългынчы, бу жазыу бла мен бирде жукълап окъуна кългъан, уянган кезиулерим да болгъандыла.

Биринчиден, жазыу бузулгъан грамматикагъа кѣре жазылгъанын, экинчиден а, ол жашырын шриффт бла къуралгъанын ангылагъанма. Андан сора да жазыуу автору аны бир адам да окъуялмазча, жашырын

магъанасын айыралмазча, алай жазгъанды.

Ахырында уа Балтасарны тоханасыны къабыргъасында жашырын жазыуну ачыкъланыуу. Ишни башы жазыу татар тилде болгъанындады. Манга былай айтыргъа да боллукъдула: ол заманда татар тил болмагъанды. деп «Ким тинтгенди да?» Анга дагъыда былай къошайым, бу жазыу къазах тилде жазылгъанды деп, ол ма былай болгъанды. Жазыуну автору Халдей болгъанды. Иш а «Халдей» деген сёз белги халда неда тамгъа халда кёргюзтюлгениндеди. Бу сёзню иудей графикагъа кёре окъусакъ, аны бу халда англыларыкъбыз: «Иеддах», башхача айтханда, «А. Х. – Иедед» - какъ итилди неда – Волга сууу. Алай бла, Халдейле – татарлыладыла. Ол а татарлыла болгъан ол узакъ заманлада оруслула болмагъанларына шагъатлыкъ этеди. Бу документли шартды. МЕНЕ, МЕНЕ деген биринчи эки сёзню «ЕНЕМ, ЕНЕМ» деп окъургъа керекди, башхача айтханда, «Мен хорлайма! Мен хорлайма!» деп. Неда «ЕН» - деген «Хорла» дегенни тутады. Энди уа ючюнчю сёзде «Упар» деген эки жикни «Пу» деп окъургъа керекди, башхача айтханда, «Бу» деп. «Ар» деген сёз кесеги уа толу магъанасы болгъан сёзду, башхача айтханда, «эр киши» деген.

«ТЕКЕЛ» деген сёз татар тилден «бугъунуу» деп кёчюрюледи, болсада ТЕКЕЛ деген сёз «СИН» бла бирге «ТЕКЕЛСИН» деген сёзню къурайды. Алай бла быллай хирургия операцияны хайырындан, ахырында биз эрттеден излеген загыбызны алабыз. Бу жашырын шифр толусунлай ма былай болургъа керекди: 1) «ЕНЕМ, ЕНЕМ, ПУ АР-ТЕКЕЛСИН». Аны кёчюрсек, былай ангылашынады: « Хорлайма, хорлайма, бу эр киши букъгъан этсин!»

**АБДУ-ГАПАР
АЛИШЕВ**

ХАЙШАТ КУНИЖЕВА

САНСЫЗ АЙТЫЛГЪАН ТИЗГИНЛЕ

***

- Хурметли шуёхум, къарайма да юсюнгде бир уллу къыйынлыгъынг барды?

- Сорма, Ахмат, жүрегим тохтамай кесин жокълатханлай турады.

- Къайнайса сен, къатынынг жангы жүрек сатып алыр, ачасы жетмейми къаллыкды.

***

- Нек эсе да ашха иги батмайса къарындашым?

- Аш орунум асыры тынгысыз этгенден, кёз ачдырмайды, къалайын-да эсе да ачыкъ жарасы барды.

- Къой-къой, анга аллай бир жарсыма, кёлегинг бла чурукъларынг жаппа-жангыла, не къыйынлыгъынгы да унутдурлукъдула ала.

ХАЛКЪНЫ ЖАШАУУНДАН АЛЫННГАН СУРАТЛАУЧУКЪЛА

МЕНИ ШУЁХУМ ИСМАЙЫЛ

Отарланы Исмайылны юсюнден жазаргъа тебирегенимде, ол манга асыры кыйын борч болгъандан, къаллай сёзле бла башлайым деп, кёп сагъыш этгенме. Нек дегенде, мен аны бла шуёхлукъ жюрютгенли алтымыш жылдан озгъанлыкъгъа, аны таныгъанланы арасында: «Исмайыл мени шуёхумду», – демезлик адам табыллыкъ туююлдо да, андан. Дунияны башында Отарланы Исмайылны болмаса, душманы демейме, бош алай суймегени, жаратмагъаны, бюсюремегени окъуна болмагъан адам кёрмегенме, эшитмегенме. Исмайылгъа ким да игиди, ахшыды, хатасы жокъду, тап адамды.

Анга аллайла тубемендиле деп угъай, тубегендиле, кёлуне тийгендиле, жюрегин кыйнагъандыла, алай Исмайыл, бизден эсе дунягъа артыллы бла да башха кёз бла къарагъаны себепли, аны жарсытханлагъа кёл тутмай, аланы барына да кечгинлик берип къояды, хариплеге, мискинлеге санап.

Сау ёмюрню ичинде, игини, аманны да тенг этип, жашап келгенликге, экибизни арабызда къаллай башхалыкъ болгъаныны юсюнден бир юлго келтирейим. Исмайыл жарашыулу, жумушакъ адам болгъаны бла хайырланып, аны къалай сындыргъанларын, жюрегин ким, къалай, къайда аурутханын кеси айтханлы, аланы энди мен жаулайма, ёз душманларыма мен санайма. Ол а, мен аланы сагъынып, алагъа аман айтып, ачыулансам: «Къой, къой, сен кыйын адамса!» – деп, кюледи. Баям, таулулада: «Ол а таш бла да жарашыр!» – деген айтыу, Исмайыл кибиклеге къарап къуралгъан болур.

Исмайылны юсюнден жазылгъан къысха хапарчыкъла, асламысын ол кеси айтып, бир къауумуна уа мен да къошулуп, шагъат болуп, алай жыйылгъандыла да, аланы окъурукъла ангыларыкъдыла Исмайыл къаллай хычыуун адам болгъанын.

ЖЫЛ САНЫНГА КЁРЕ ЖАША

Бир кюн Исмайыл, Хасаннга тубейди да, ол Сафарбийге артыкъ бюсюремеучюсюн билмей, аны аяусуз махтайды. Исмайыл: «Сафарбий хурметлиди, адежлиди, фахмулуду», – дегени сайын Хасан, тишлери бургъанча, мангылайын жыйыра, эринлерин къыса, кёзлерин къыса барады. Нёгерини аллай халын эслемей, Исмайыл:

– Барындан да бек несин жаратаса десенг а, ол, токъсандан атлагъанлыкъгъа, саулукълуду, саламатлыды, жашлай тургъаны бла махтаулуду, – дейди.

Ол заманда Хасан, бурунчугъун тарта, сёзлени тиш арасы бла кыысып чыгъара:

– Кет, анасы бергенни төксюн! Жыл саны келгенден сора, адам къарт бола да билирге керекди! – деп, тыяды Исмайылны чучхурча акъгъан сёзюн.

ЮЙБОЛМАЗЛА

Исмайыл бла Хамитни терек бахчалары бир чекдедиле. Алагъа къараргъа – къазаргъа, хансын артыргъа ыйыкъдан бир-эки кюн келедиле. Исмайыл жангыз кеси, Хамит а асламысында юйдегиси бла неда сабийлеринден бирин алып.

Хамит, Исмайылны бир тохтамай кеси аллына кюрешгенин кёрюп, кыйналгъанына жарсып:

– Алан, къатынынг санга нек болушмайды? – деп сорады.

Ол а, кесе кылыкъны эсине тюшюрюп, жугарына таянып, къургъакъ эринлерин жалай:

– Билемисе, Хамит, бетчиги кюнде кюймесин деп, мен аны аягъан этеме, – дейди.

Ол заманда Хамит:

– Ой, сиз юйболмазла, къуралмагъыз! – деп, ачыуланады.

КЪЫСТАРГЪА КЕРЕКДИ

Хар кюн сайын Исмайылны бахчасыны жаны бла бир къарт чеченли малланы кютерге суреди. Шагъырей болгъанды да, бир-эки сёз айтмай, озмайды. Бир кюн ол да сагъынды, Исмайылны жангызлыгъын эслеп:

– Кесингден башха адам кёрмейме, къатынынг жокъмуду? – деп сорду.

– Барды.

– Къайдады?

– Юйде.

– Бери нек келтирмейсе?

– Келирге унамайды.

– Да, аллайны, къыстамай, нек тутаса? – деп, кюйюк бет алып, ачыуланады.

Анымы эшитеди харип Исмайыл: «Хей, хей, маржа! Андан тереннге кирме, шуёхум! Бютюнда къатыным оруслу болгъанын билсенг, чечен кылыкъ этип, аз тюрлю акъыл келмез башынга!» – деген оюм бла къачады алайдан.

ТАРЫГЫУ

Исмайлыны тамата киеую Магомет аламат огъурлу адамды. Уллу къара кёзлю, татлы сёзлю, халал жүреккли. Исмайлыны байлап къойгъанча таргады кесине.

Бир кюн, хычинле да ашай, сырадан да тарта, Магометге хапар айтдыра, зауукъ эте тургъан кезиуде, сёзню бек магъаналы, бек сейир жеринде Исмайлыны эгечи Шарифа, Магометни ауузуна чабып:

– Къойчу-къой бу жараматгъан таурухларынг бла эрикдирдинг, къарындашымы башын тели этдинг! – деп, сюеледи юсюне.

Ол заманда Магомет, ол уллу къара кёзлерин Исмайылгъа буруп, эки къолун эки жанына жайып:

– Ма, жанчыгъым, кёресе да, ма былайды бизни жашауубуз, – деп, къюсюнеди.

ДАГЪЫДА АНЫМЫ БИЛЕДИ

Исмайыл, Хасаннга орамда тюбеп, хапар айта тургъанлай, Хасанны къатыны, алларына келип, Исмайыл бла жылыулу саламлашып кетеди, эр киши сёзге-таурухха чырмау болмайым деп. Аны арлакыгъа озма къоюп, Исмайыл былай дейди:

– Хасан, тьфу машалла, юй бийчечигинги, бизни эгешчигибизни, былай ариучукъ тутханын ючюн, сау бол! Жаш заманындача, къалай игчикди!

Хасан а, къатынын кёзлери бла эринчек халда ашыра:

– Тейри, тутабыз, къолларын сууукъ суугъа жетдирмей, – дейди. Сора: – Билемисе, – деп, бардырады сёзюн андан ары, – Кёнденненге барсакъ: «Бу кимни къатыныды, кимни келинчигиди?» – демейдиле да, «Бу кимни къызчыгъыды?» – деп сорадыла.

Айтханымы Исмайыл жутуп бошагъан болур дегенден сора уа:

– Дагъыда анымы биледи, анасы бергенни тёкген, тырман бла этими ашайды! – дейди.

АРТАЛЛЫ БЛА КЪУРУТУП КЪОЙМА

Исмайлыны тамата эгечи Шарифа тарыгъады:

– Не тап болду бюгюн сени бери келгенин. Кесим барайым деп тура эдим. Жанымдан да, бу кишиден да тойгъанма. Ичмей, эсирмей, Аллахны бир кюнн да оздурмайды. Къалай да эт, бир амал тап, муну ичгиден тый, – дейди.

Исмайыл, къол жаулугъу бла уллу мангылайын сыйпай, ёнюн ариулай, бир аз сагъышланып:

– Да, ол а къыйын туюнюдю, аны уа мен бек тапчыкъ этейим, – дейди. Ийнаныргы келмеген Шарифа:

– Ах кюнюм! Къалай эталлыкьса? – деп, сейирсинеди.
– Барды мени аллай амалым.
– Ичмезча?
– Арталлы да аузуна алмазча.
– Оу кюнюм?!
– Хау, Тейри!
– Харипчик!
– Алайды. Кеси да къайдады? Чакъырчы бери. Аны не болжалы барды, бусагъатдан окъуна морт кесгенлей тохтатайым, – дейди Исмайыл.

Алай Шарифа, имбашларын жыйыра, нек эсе да арсарлыды, ашыкъмайды.

– Нек сагъышландын? Ийнанмаймыса? – деп сорады Исмайыл.
– Угъай, жаным, ийнанам, алай . . . – деп, созады айтырыгъын.
– Не зат?
– Ангылаймыса, къарындашчыгъым, ы-ы-ы, ол сылхырны ичгенин тый, алай-ы уа, арталлы бла къурутуб а къойма, – деп, бошлайды солууун.

АХЧАЛАЙ КЕЛТИР

Исмайыл, шуёхуна телефон бла сёлешеди да, аны ауруп жатханын билгенден сора, гузаба этип:

– Ай юйюнге, сен къалай ауруп къалдын? Къалай къыйналдын, къалай жарсытдын?! Хо, къоркъма, бусагъатдан жетейим! Айтчы, ахчам топпа-толуду, не керекди, не зат элтейим? – дейди.

Ол саусуз а, ух-тух эте, къысха солуй:

– Ахчалай келтир, – деп, ынычхайды.

БИЛИП КЪОЯРЫКЪ ЭДИЛЕ

Исмайыл шуёху бла сёлешеди.

– Мени, – дейди, – бюгюн къалай эсе да жюрегим айтып болмазча къууанчады, – дейди. – Эрттегили эски макъамладан бири эсиме тюшгенди да, мурулдагъанлай айланама. Бахчамда уа ауазымы салып окъуна жырлагъанма. Автобусха миннгенимде, кесими кючден тыйып турдум, жырларыгъым келип.

– Да, аллай бир термилмей, жырлап ийсенг эди да.

– Угъай, автобусну ичинде жарамайды.

– Нек?

– Тели болгъанымы билип къоярыкъ эдиле сора!

АУРУПМУ КЪАЛДЫГЫЗ?

Жашаууну бир кезиуюнде хар Аллахны кюнюнден, тюз кеси ишине баргъанча, алайым-былайым деп, тарыгъып, Исмайыл поликлиникада невропатологга барып турду. Аллай халгъа доктор юйренчек болады да, бир кюн Исмайылгъа, орамда тюбеп:

– Тюнене уа нек келмеген эдигиз, ауруп ишми къалгъан эдигиз? – деп сорады.

ЭКИ ДУШМАН

Исмайыл, Жюнюсге жолугъады да, тансыкълап, къууанып:

– Уа алан, Жюнюс, къайдаса, таланмагъан, мен сени кёрмегенли, не заман озду? – дейди.

– Ай, къой, маржа! – дейди Жюнюс, – келе келип, эки жанымдан эки душман урдула да! Аллах, Аллах, жанымы алып къоя эдиле да! – дейди.

– Ол дегенинг? Ким эдиле ала?

– Ай юйюнге, бири – ауруу, бири уа – къартлыкъ!

СЁЗ КЪАПЧЫКЪ

Хамит ныгъышны, жыйынны адамыды. Къайда болса да, кимге тюбесе да, сёзге, таурухха тынч къошулады. Исмайыл а тынгылауукъ, таньш адамларыны ичинде окъуна шумсузду. Аллай халин жаратмай, Хамит анга:

– Уо алан, тынгылап нек тураса, сен да бир зат айтсанг а? – дейди.

Ол а:

– Къалай эсе да, аллайма. Ёксюзлюкде ёсгенден тюйюл эсе, билмейме, – дейди.

– Да, Тейри, радио бла сёлешип тебиресенг а, асыры топ-топдан, кесинги тыялмайса!

– Да, къалай эсе да, анда ахчачыкъ бередиле да, аны ючюнмю болур? – деп, сылтау табаргъа кюрешеди Исмайыл.

– Ой, сиз сёз къапчыкъланы! – дейди Хамит.

СПОНСОР

Исмайылгъа бир ахшы шуёху тюбеп:

– Сени былайда кёргеним нечик ахшы болду! – деп, сагъайтды.

Ол а, сейирин букъдурмай:

– Нек излей эдинг? Не жарсыуунг барды? – дейди.

– Бош-бош, он жылдан бери жазгъан китапчыгъымы бошагъан эдим да, энди уа, аны басмадан чыгъарыргъа керекди да, анга спонсорла из-

лейме. Сен да бир затчыкь кьошармы эдинг дейме.

Исмайыл а, эринлерин чайнай, кьашларын тюе:

– Ол спонсор дегенинги ангыламадым. Ол не затды? Аны атын тауча айтчы, – деди.

– Да, ол а ма быллай кюнде, керек болгъан кезиуде, шуёхуна, керти адамына ахча юлюш чыгырып, ким болушса да, аллай адамгъа спонсор дейдиле, – деп, ангылатады.

Исмайыл:

– Берирге уа кьаллай бир керекди? – деп сорады.

– Аны шарт белгиси болмайды. Бир эки-юч адамым онгларына кёре этгендиле.

– Бергенле болгъандыламы дейсе?

– Хау, болгъандыла.

– Ала бла тенгleshдиргенде, ёлчемин билмей, аз берип, айыплы болуп кьалмайым, – деп, Исмайыл шуёхуна арсарлы кьарайды.

Ол а:

– Да, аны уа, жаным, – деп, жарыйды, – алайчыгъын кесинг сезалдынг эсе, энди, Аллах айтса, унутмай, башында тутуп, сен да, намысынга-сыйынга кёре, тапчыкь этерге кюреширсе!

Исмайыл, арлакьгъа кетгенден сора: «Къайдан да тубедим мен мынга!» – деп мурулдады.

ТАНЫШЫУ

Исмайылны эгечинден туугъан кьызчыкь эрге барды. Бай адамгъа, тиш дохтургъа. Бир талай заман озгъандан сора, халкъда жюриюген адетдеча, Исмайыл киеуюн кеси юйюне чакьырды. Аш-азыкь хазыр болгъунчу, киеую, Исмайылны библиотекасына кьарай, «Битеудуния литература» деген эки жюзтомлукь китапланы кьолгъа ала да, жерлери-не сала келеди да, Исмайылгъа бурулуп:

– Быланы барын да бир адаммы жазгъанды? – деп сорду.

Исмайыл, жангы киеучюгюн, хапар-таурух этип, бир затчыкьла урталатып, топчулатып, аш-азыкь ашагъанда танырма дей эди да, бу сёзлени эшитгенден сора уа: «Бхы, заманымы да кьоратмай, таныдым», – деп кьойду.

СЫЛТАУ

Шуёхларындан биреулен Исмайылгъа жүрек жарсыуун айтады.

– Сени киеуюнг Дукъу, терезеле ишлерге сёз берип, алты айдан бери жюриютеди ызындан. Аны хатасындан юйюмю битдиралмайма, – дейди.

Исмайыл, Дукъугъа тубегенде:

– Уо, алан, Сосманны терезелерин ишлемей, нек жарсытаса? – деп соргъанда:

– Кет, кет, анасы бергенни төксюн! Хакъын алгъа төлеп ийгенди да, энди уа, этеригим келмей турады, – дейди.

КЪУУАНДЫРДЫ

Редакцияда жеринден тепмей, олтуруп ишлеу эригиулю, куртму ишди. Бютюнда ёргеден келген кырал кьагъытланы орусчадан тау-чагъа кёчюрюу ыспассыз мурккуду.

Бир кюн аллай жумуш бла кюрешген Исмайыл, Хамитни кабинетине киреди да:

– Хамит, – дейди, – бу жазууларымдан да, жанымдан да тойгъан-ма. Мудахлыкъ кысып ёлеме. Аллах ючюн, тилейме, бир кюлдюрчю, – дейди.

Ол а, ол да, бир затны ахырына чыгъалмай, тап келишдиралмай тургъан заманы болады да:

– Да мен а санга каспоркамы болгъанма?! – деп, чочуйду.

Ол заманда Исмайыл, жарыкъ кюлюп:

– Болду, болду, Аллах ыразы болсун, къууандырдынг! – деп, кетеди.

АМАН ДУНИЯДА АРИУЛАЙ ТУРГЪАН

Исмайыл, Жагъафаргъа тубеп:

– Тьфу, машаллах! Къалай тапса, къалай игисе! Айтчы, Аллах ючюн, былай ариулай къалай тураласа? – деп, сейирсинеди.

Ол а:

– Да бу аман дуняда ариулай турмай, къалай турайыкъ да? – деген соруу бла жауап этеди.

ДЕТРАДАЦИЯ

Омар бла Исмайылны пенсиягъа чыгъар заманлары жетгенди. Пенсиягъа дери сау-саламат жашагъан да, Аллахха шукур, бек игиди. Алай, къалай-алай десенг да, пенсионер атлы болсанг а, къанат кьагъып къан-къылдаяллыкъ туюлсе. Нек дегенде, орус докторла, къарай, тинте келип, алтмыш жылны бошдан сайлагъан болмазла. Бир-бирле аллай сагъышланы башдан кыстар амал бла сёзню лакъырдагъа, чурумгъа да бурадыла, алай, унутуп, дагъыда жарсыу ызгъа къайтып къаладыла.

– Сора сен да пенсиягъа хазырланаса? – дейди Омар.

– Хау, хазырлана турама, – дейди Исмайыл.

– Хо, къоркъма, хомух, пенсиягъа чыкыгъан а жашамаймыды?!

– Жашагъан а этеди, алай. . . – деп, арсарлы созады айтырыгъын Исмайыл.

– Алай не болады дейсе? – деп, тохтамайды Омар.

– Айтханларына кёре деградация болуп кетедиле, – деп, ангылатыр-
гъа кюрешеди Исмайыл.

– Дыгъырдайып кетедилеми дейсе? – деп къайтарады иги эшитмеген
Омар.

– Оллахий, андан тап бир адам да келишдираллыкъ тьюнюлдю! – деп,
кюледи Исмайыл.

ХАНДРА

– Къалайса? – деп сёлешеди Исмайылгъа Масхут.

– Алан, къалай эсе да, турабыз былай, – дейди Исмайыл бираз суу-
угъуракъ халда.

– Аберими болгъанды? Нексе былай? – деп къысады Масхут.

– Алан, кесим да билмейме, алай хандра болур дейме, – дейди Ис-
майыл.

– Ол дегенинг а не затды? – деп, сейирсинеди шуёху.

– Къара анга! Хандра не болгъанын билмеймисе? – деп, энди уа Ис-
майыл тамаша болады.

– Оллахий, билмейме. Алай, атына кёре уа, ол иги зат болмаз, – деп,
ынычхайды Масхут.

ЭРИКГЕНЛАНЫ ФАТИМА

ЮЧКЕКЕНИМ

Кёп элени
Мен кёрсем да жашаумда,
Хар кзуру да
Орамыма киргенимде,
Бир кзууанчха
Тюбегенча болду халым.

Аз затмы барды
Жюрегими кыйнап турган,
Къайгы, сагыш –
Бири къалмай чачылганды.
Гокка хансча
Жангы чыкыган заманым да,
Суратдача,
Кёз аллымда ачылганды.

Чынгай, чаба,
Кюле-ойнай кзуршоулалла,
Сабийлигим
Сейир кезиюу, ётген жылла.
Маркъа улакылай,
Эркеленип сююндюле.

Эс тамырда
Согулмазлыкъ жүрек къылла.

Унутмайма,
Къобаныбыз Эшаконну
Кыйырында

Суу алышмакъ ойнай эдик,
Жагалада
Жыя эдик гокка хансла.
Бугунчакъны
Ойнамай да болмай эдик.

Эсимдеди,
Башлап хаман кѐп жырланы,
Бир-бири
Ауузубузгъа чапханыбыз.
Эмиги жыр
«Ючкекеди» деп келишип,
Къычырып,
Аны бирден айтханбыз.

Ючкекеним!
Сенсе мени сабийлигим!
Эталмазма
Башха жерге мен сени тенг.

Санга келсем,
Неда сени сагъынсала,
Минги тауча,
Кѐлюм уллу, жүрегим кенг!

Аналаны
Огъуруча балалагъа,
Хар къуру да
Кѐрюннгенлей тураса сен.
Ана-бала
Бири-бирин балсытханча,
Сюйдюрюрге,
Сюерге да излейме мен.

Ючкекеним!
Туугъан элим!
Юйре, жашна!
Жеринг мелхум,
Кюнюнг хаман чууакъ болсун.
Шох юйюрню
Тизгининде зауукъ жашна.
Хар элчини
Муратлары толуп турсун!

КИМ БИЛЕДИ?

Жангыдан ёрге сюелими
Элия уруп жарылгъан терек?
Ким биледи, жарыймыды, айт,
Бир кере сыйюп, сууугъан жүрек?

Билмейме, къайдам, алай болса да,
Жюрегимде къыш орналмаз,
Заман кёп затны тюрлендиреди,
Къышны ызындан келиучюдю жаз.

СЕНМИ БОЛДУНГ

Жюрегимде ырхы барып,
Жуууп баргъан кибик къан,
Сенми болдунг, жазыу табып,
Кеси ючюн атдыргъан танг.

Сен башханы жаратаса деп,
Жарсымайды жюрегим.
Айтхан сёзлерин тёлеп,
Кетгенле ючюндю, мени кюйгеним.

Манга айтыучу сёзлеринги,
Айта болурса, хыйла ышара,
Къайтарылгъан сёзледен эсе,
Айырылгъан игиди къыйнала.

АТАМА

Бир аяусуз,
    заман ёте,
Мен сюелеме,
    къабырынгы къатында,
Жыласам да кёралмайма
    сыфатынгы,
Къыйналсам да эшиталмайма
    ауазынгы.

АНА БЛА БАЛА

(ханар)

Къышны тамам тутхан заманыды. Кечени ауурлугъу кетген болур деген заманда бауда ийнекни ачы-ачы ёкюренине уяндым. Тонуму къаплап, эшикге гузаба чыкъдым. Къышхы кечени ачы аязы джик-джигиме жетип, санларымы титиретди. Малла болгъан баугъа кирдим. Кирсенг, аллайгъа кир: ийнекни аякъ жанында жерде бузоучукъ созулуп тура. Жангы туугъан бузоучукъ! Чабып жетип, аны эрлай ёрге тургъузайым, деп узалдым. Алай а... бузоучукъ ёлюп тура. Бетиме мудах къарап, Акъмарал мен терсча ёкюреди. Не кюрешсем да, бузоучукъну солууун къайтаралмадым.

Ийнекни тюбюн ариулап, эркин жатар деп, бузоучукъну арлакъ тартып, кете башладым. Алай а Акъмарал тынгысыз ёкюрюрге болгъанында, бузоучукъну аны къатына элтдим. Баласын ийисгеп, ийнек манга мудах къарады. Чыракъ жарыкъда жылтырай, аны кёзлеринде жилимукъла болгъанча кёрюндю.

Юйге кирип, сууукъсурагъаным бла, жууургъан тюбюнде жокку болуп, жукъларгъа кюрешдим. Жукълаялмадым. Юсюмден бир ауур зат басханча болуп, кёзлериме жилимукъ урду. Жюрегим къыйналгъаны тохтамады. Акъмаралны жилимукълары кёзюме кёрюннгенча болуп. Бузоучукъну ёлгенине мен терсча кёрюндюм.

Танг атды. Бузоучукъну элтип узагъыракъгъа басдырдым.

Арада эки кюн кетди, алай а Акъмарал тынчлыкъ табалмады. Анам да, мен да бек къыйналдыкъ аны алай этгенине, алай а не мадарыбыз бар эди?! Адам ёлгеннге тёзген, малгъа да тёзесе. Заман кете барса, не бушууну да жарасын битей барады. Дерсге кетеме.

Ингирде келгенимде, анам, къыйналып, былай айтды:

- Жашчыкъ, быйыл бу малланы чарпыгъанларына бир къара! Белляу къойну, къоншу жашчыкъны чакъырып, бичакъгъа кючден жетдирдик, къозусу ёксюзчюк болду да къалды!. . Ана баладан, бала анадан айырылып, бу къыйынлыкъны кёремисе?!

Алай айтып, анам баугъа кирди. Мен да кирдим. Къоан къозучукъ, ачдан макъыра, ары-бери чабаргъа кюрешеди, анасын излеп, дыгалас этеди... Аны, сабийча, ач болуп, бу дыгаласына, макъыргъанына бек къыйналдым. «Энди муну да къалай асырая-

лайкык? Ийнек сют ичирсек, жарашмай, ичин бузуп кьоярыкь болур. Не этсин адам мынга?»

Менден мадар излегенча, ач кьозучукь тюбюмден ёрге, кёзлериме мудах кьарайды. «Шо, манга бир мадар эт, тап анамы!» - дегенчады. «Анда Акьмарал жилий, мында кьозучукь тарала, жюрегим кётюрмейди. Ахырысы, быланы кёрмез жерге кетерча болгъанма!» - деп жарсыды анам.

Тапкада шешаны алып, анга эмизик жарашдырып, ийнекни саууп, жылы сютден азчыкь-азчыкь бере, кьозучукьну ийнек сютге юйретди. Ол женгил окьуна айный башлады, анасын а унуталмайды, тура туруп, излеп башлайды.

Бир кюн дерсен келип, анама ауурлукь жетдирмейим деп, ийнекни сауаргъа тюбюне чёкдюм. Кьозучукь, чартлап, ызымдан кирип, эрттеден да эмип тургъанча, боюнчугьун ёрге созуп, ийнекни эмип башлады. Мен сейир болдум. Кьобуп, ийнек а кьалай этерикди деп, сейирине кьарадым. Акьмарал чырмамайды. Ууакь-ууакь ёкюрюп, биде ынгырдап, кьозучукьну тили бла жалар муратда, боюнун созуп кюрешеди. Мен аны кёзлерине кьарадым. Аланы жилимукь басып эди. Энди уа нек жилийды бу? Баласын тансыкьлап, огъесе аны жылыуун берирге жангы бала тапханынамы? . .

Малланы суугъа сюрсем, ийнек кьозуну жалай, кьозучукь да, ауузуну эки жанын кёмюк жуууп, аны эме, кьуйрукьчугьун гыланч буруп ойната, бизден насыплы энди ким болур дегенча, кишини сан этмей сюеледиле.

Суугъа келген адамла, бир уллу кёзбаугъа кьарагъанча, былагъа сейирсинип кьарайдыла, «тью-машалла!» - дейдиле. Мени сейирсиндирген а ана жилимукьланы ийнекде экинчи кере кёргеним эди.

АТЛАРЫ

ПОЭЗИЯ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. *Назмула*. 2

БАБАЛАНЫ ИБРАХИМГЕ – 75 ЖЫЛ

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Кюнден эннген тизгинле. *Статья*. 19
БАБАЛАНЫ ИБРАХИМГЕ ЖОРАЛАННГАН НАЗМУЛА. 22
БАБАЛАНЫ ИБРАХИМ. *Назмула*. 28

ГЫТТЫУЛАНЫ МАКСИМГЕ – 95 ЖЫЛ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Жазыуларында – заманны ауазы. *Статья*. 39
ЭФЕНДИЛАНЫ САЛИХ, ЭФЕНДИЛАНЫ ФУАД. Поэтни къадары.
Статья. 43
ГЫТТЫУЛАНЫ МАКСИМ. *Назмула*. 50

ПРОЗА

ХУЧИНАЛАНЫ МАГОМЕТ. Балкъыз – Асияны ханбийчеси. *Роман*. 57
ТЕБУЛАНЫ ДАУУТ. Къарачайлы чыган къызчыкъ. *Ханар* 119

МИЛЛЕТИБИЗНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Учунуулукъ жол нёгеринг болгъанлай
турсун, Алий! *Статья*. 122
ОЛЕГ ОШНОКОВ. Боташланы Хасан. *Статья*. 129
ЁЗДЕНЛАНЫ АЛБЕРТ. Полковник Макъыт улу. *Статья*. 132
АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. Ишге къаты, адамлыгъы да уллу эди.
Статья. 139
МАГУЛАЛАНЫ ФАРИДА. Ишинг, кесинг да тийишлисиз жыргъа.
Статья. 144

ТАМСИЛЛЕ

БЫЗЫНГЫЛЫ МАГОМЕТ. *Тамсилле*. 148

ТАУЛУНУ МИНГ АЙТЫУУ

ЁЗДЕНЛАНЫ РУСТАМ. *Нарт сёзле*. 161

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ. Кертиликге табыныуу бла айырмалыды.
Статья. 170
БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. Шауаланы Хасан. *Статья*. 179

ЭРТТЕГИЛИ АДАБИЯТ

ЖУЛАБ УЛУ УЗЕЙИР. Эсгертмеледе къарачай-малкъар тилни
энчилиги. *Статья*. 194

ЭНЧИ ОЮМ

А. -Г АЛИШЕВ. Белгисиз жазыула. 205

ЧАМХАНА

КУНИЖЕВА ХАЙШАТ. Чам хапарла. 208
ЗОКАЛАНЫ ЗЕЙТУН. Чам хапарла. 209

КЪАЛАМ СЫНАУ

ЭРИКГЕНЛАНЫ ФАТИМА. *Назмула*. Ана бла бала. *Хапар*. 217

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (159)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство по информационным коммуникациям,
работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 09. 11. Формат 60x90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч. -изд. л. 12,50. Тираж 1700 экз. Заказ № 231. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.